This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

1375

दाखल क्र M ~~1975~~ विषय अद्वैतवेदान्त

नाव. श्री ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान (मराठी) MSS.

लेखक/लिपीकार भाग ३ श्री धुं. धर्माधिकारी

पृष्ठ 173 काळ इ.स. 1968 पूर्ण/~~अपूर्ण~~

Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ श्रीः ॥

ब्रह्मसुत्र चतुःसुत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह

प्रथमवर्णक

भाग १

(प्रेस कॉपी)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M1375
11/12/07

॥ श्री ॥

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्यव्याख्यान सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह

प्रथम वर्णक

भाग ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

करणभूत ज्ञायमान त्याच्या अंतःकरणानें ... निमित्त कर्मीचें अनुमान असतांही त्याच्या अंतःकरणाच्या अज्ञानाची
निवृत्ति दिसत नाहीं. पण भ्रान्ति निमित्त दोषत्वामुळें काचादिकाप्रमाणें अंतःकरणाश्रय अज्ञान आहे असें अ-
से तसें नाहीं कारण मग चक्षुरादिकांतही अतिप्रसंग येतो. पण सादित्वामुळें त्यांना अनादि अज्ञानाश्रयत्वाची अनुप-
अंतःकरणांतही
पत्ति आहे असें असेल तर ~~चक्षुरादिकांतही~~ हें तुल्य आहे. पण सत् कार्य वाहाच्या आश्रयामुळें अंतःकरण सादि
म्हणून तें अनादि अज्ञानाचें आश्रय नाहीं.
नाही असें असेल तर चक्षुरादिकांतही हें तुल्य आहे. 'अनृत' वेदवादि शब्दावरून तरी प्रामाण्याचा अग्रहणवान् ये-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

उत्पन्न होणाऱ्या बोधानें मुमुक्षु करणगत अज्ञानाच्या निरास उपलब्ध होत नाहीं. अन्यथा ... त्याच्या (अज्ञानाच्या)
(अज्ञानाचें)
परमपोच्या अनुपपत्तीचा प्रसंग येतो असा अर्थ. अज्ञानाचें ज्ञाननिवर्त्यत्व सर्वसिद्ध आहे. त्या करणाच्या निवर्तत्व प्रामाणिक
असतां त्याच्या (करणाच्या) अज्ञानाची निवृत्ति सिद्ध होईल असें अनुसंधान करून सांगतो- 'पण भ्रान्तिनिमित्त' दोष-
त्वें उपपादन करण्याकरितां 'भ्रान्ति' हें विशेषण आहे. अज्ञान हें करणाच्या आश्रयानें आहे. त्याला त्याचा विषय प्रकाश
दोष
देण्यापासून औपाधिकत्व असून ~~दोषत्व~~ असल्यामुळें काचादिकाप्रमाणें असा अर्थ. अतिप्रसंगलक्षण बाधक तर्कानें
परास्तत्वामुळें हा हेतु योग्य नाहीं असें सांगतात- 'नाहीं कारण चक्षुरादिकांतही' विमत अज्ञान नेत्राच्या आश्रयानें
आहे त्याला दोषत्व असल्यामुळें काचादिकाप्रमाणें, असा अतिप्रसंग. पण प्रलयसमयीं अज्ञानाचा सद्भाव असल्यामुळें
व त्यांच्या अभाव असल्यामुळें त्यांना त्याचें आश्रयत्व नाहीं? अशी शंका घेतो- 'पण सादित्वामुळें' अंतःकरणाचाही प्र-
लयांत उपरमेत असल्यामुळें त्याला अज्ञानाश्रयत्व नाहीं असें सांगतात- 'अंतःकरणांतही' तेंही अव्यक्तरूपानें अंतःकर-
णाचें सत्त्व असल्यामुळें त्याला आश्रयत्व युक्त आहे? अशी शंका घेतो- 'पण सत्कार्य' येथेंही हें तुल्य आहे असें स्प-
ष्ट करतात- 'चक्षुरादिकांतही' युक्तीच्या पर्यालोचनानें जडाच्या अज्ञानाश्रयत्वाचा निरास करून श्रुतीच्या पर्यालोचनेनेंही
त्याचा निरास करितात- 'अनृत' अंतःकरणाश्रयत्वाविषयीं शब्दाचें प्रामाण्य कां असणार नाहीं? अशी आशंका असतां
सांगतात- 'प्रादुर्भूत असा' मुमुक्षु आदिकांत ब्रह्मज्ञानांना त्याच्या बोधाचा अभाव करणामुळें? अशी आशंका असतां
आवरणसद्भावामुळें असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. तेव्हां तुझें मतांत उपपन्न होत नाहीं. कारण जडांत अज्ञानाच्या प्रस-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अविद्येने अवच्छिन्न अनंत जीवनिर्माणाचे आधार एकरूप ब्रह्म आहे असें श्रुतिस्मृति-
न्याय पंडितांनीं मानले पाहिजे (म्हणून महास्त्यांत जीवादि अवच्छेदाला संपादन करणा
री अनादिसिद्ध अविद्या आहे.) तशीच "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" [
भ·गी·१३।१९] अशी स्मृति क्षेत्रक्षेत्रज्ञाला निमित्त अनादिसिद्ध अविद्येला प्रकृति शब्दानें
सांगते. कारण "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" [श्वे· ४।१०] अशी (माया व प्रकृतीचा अभेद
सांगणारी) श्रुति आहे. म्हणून मायावच्छिन्नस्वरूपत्वामुळे जीव अन्य नसले तरीही आप-

॥ विवरण ॥

तत्सामान्य आवृतत्व मागितलें असल्यामुळें अंतःकरणाश्रय अज्ञान नाही परंतु चैतन्याश्रय आहे. आतां अति वि-
स्तार पुरे असें हे सांगतात- 'अविद्येने अवच्छिन्न अनंतजीव' यामध्ये दाखविलेले 'श्रुति' तर "अन्यद्युष्मा
कमंतरं बभूव" [ ] "नीहारेण प्रावृताः" [ ] अशी व्यवधायक (=भेदक) अज्ञानाला दाखविते. व
"विभेद जनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" अशी स्मृति आहे
पण ब्रह्मव्यतिरिक्त अनादि वस्तु उक्त नाही त्यावर सांगतात- 'प्रकृतिं पुरुषं' उपसंहार करितात- 'म्हणून' पुढे-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

सत्तेचा अभाव आहे असा अर्थ. अज्ञान स्वतंत्र आहे या शंकेच्या निरास करितात- 'परंतु चैतन्याश्रय' स्वातंत्र्य असता सत्ता स्फूर्तीच्या
अभावामुळे ते चैतन्यावर अध्यस्त आहे असा अर्थ. अज्ञानमात्र ही या पक्षाच्या निरास करितात- 'आतां अति विस्तार' (ब्रह्म-
हन) म्हणून) अद्वितीयानें जगताचे निरूपण करितां येत नसल्यामुळे बहु स्वरूपीतीनें उत्पत्ति होत नसल्यामुळेंच 'मी अज्ञ आहे' अशी
व्यवहाराची उत्पत्ति होत नसल्यामुळें अज्ञान मानले पाहिजे असा अर्थ. उक्त ग्रंथाच्या व्याख्यानाशीं संगति दाखवितात- '
तें सांगतात' अंतःकरणादिकांनीं निरूपकत्वाची अनुपपत्ति हा 'न्याय' शब्दाचा अर्थ. त्याच्या स्वातंत्र्यानें बोधकत्व संभ-
वत नसल्यामुळें अनुग्राहक प्रमाण दाखवितात- 'श्रुतिस्तर'
१८।१।१९
स्वयं ज्योतीच्या ठिकाणी अविद्येचे व्युत्पादन केले असल्यामुळे 'परतु सत्ता' या आक्षेपाची अनुपपत्ति आहे? अशी आ-

१ पृष्ठ ३३७।१२, २ पृष्ठ ३३०।१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्या ब्रह्मस्वरूपाला जाणीत नाहीं. तसेंच सांगितलें आहे की — " अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्र-
बुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा " [मां. का. १।१६] असें
१५।७ पण दुसऱ्या प्रमाणाच्या विरोध असतां श्रुति किंवा तिची अर्थापत्ति अविद्येला जाणविण्या

॥ विवरण ॥

ळ ' असें ' येथपर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.
४६।१४ स्वयंप्रकाशमानाचा अविद्याश्रयत्व उपपन्न आहे असें सांगितलें. आतां प्रकाशमानाला अविद्याविष-
यत्वाचें उपपन्न होत नाही ? अशा आक्षेप घेतो - ' पण दुसऱ्या प्रमाणाच्या ' पण ' तूं सांगितलेला अर्थ मी जाणत नाही '
असे प्रतिभासमानत्व (अर्थादि) अज्ञानाला व्यावर्तक भासते ? पण तेथें न कळलेल्या विशेषणाकडला व्यावर्तकता
आहे ? नाहीं कारण अनवभासमानाला व्यावर्तकतेनें प्रतिभासाची अनुपपत्ति आहे. पण अवभासमानाचाही
अज्ञानाचे व्यावर्तकत्व अनुपपन्न आहे ? नाहीं कारण अज्ञानाच्या संबंध असलेल्याला प्रतिभास मात्र स्वरूपत्व आहे.
६६ म्हणून अनुपपत्तीला अलंकारत्व आहे व प्रतिभास तर आहेच. तेव्हां प्रतीयमानाला अविद्याविषयत्वाची अनुपपत्ति

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शंका असतां सांगतात - ' स्वयंप्रकाशमानाला ', ब्रह्म अज्ञानाचा विषय नाहीं त्याचा भासमानत्व असल्यामुळे घटादिकाप्रमाणें असें
सांगितलें असतां दृष्टान्त साध्यविकल आहे ? अशी शंका घेतात - ' पण तूं सांगितलेला ' ' व्यावर्तक ' (पृथक् करणारे) विशेषण असामर्थ्य
झाला अज्ञानाचे व्यावर्तकत्व संभवत नसल्यामुळे अनधिगताला व्यावर्तकत्व स्वीकारलें पाहिजे. ६६ म्हणून दृष्टान्त साध्यविकल
नाहीं अशी पूर्ववादी शंका घेतो - ' पण तेथें ' पण विशेषणाचाही अनधिगति असतां ते जाणत नाही अशा व्यपदेशाची अ-
नुपपत्ति असल्यामुळे अधिगताला व्यावर्तकत्व म्हटलें पाहिजे. व त्यामुळे दृष्टान्त साध्यविकल आहे. असें सिद्धान्ती सांगतात - ' ना-
मान
हीं कारण अनवभासमुळे ' पण अवभासमानाला अज्ञानाचे व्यावर्तकत्व व्हावें तर आहे अशी शंका घेतो - ' पण अवभासमानाचाही '
अवभासमानाच्या
काय अवभासमानाचे अज्ञानविषयत्व युक्तीला सहन होत नाही असें सांगितले जाते ? किंवा त्याच्या (अज्ञानविषयत्वाची) प्रती-
तीच्या अभाव सांगितला जातो ? असा विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करितात - ' नाहीं कारण - ' अलंकारत्व आहे ' अलंकार-
त्वाविषयीं हेतु सांगतात - ' प्रतिभासमात्रस्वरूपत्व ' दुसऱ्याला दूषित करितात - ' प्रतिभास तर ' फलित सांगतात - ' तेव्हां प्रती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कोरिता समर्थ होत नाही? कोणतें तें प्रमाण की ज्याच्याशी विशेष येतो? निरंश असा स्वयंज्योतीचा स्वरूपाच्या अनवभासाची अनुपपत्ति असणे. पण स्वयंज्योतीहि भोक्त्याला कार्यकारणसंघाताहून आपली पृथक्‌ता प्रकाशित होत नाही? पण भोक्ता स्वयंज्योति नाहीतर अहंप्रत्ययाने भासविला जातो? भोक्त्याला जशी स्वयंप्रकाशमानता आहे व अहंकार प्रत्यय (=ज्ञान स्वरूप) नाही तसें पुढे सांगू.

॥ विवरण ॥

कशी? असा आक्षेप घेतात- 'कोणतें तें प्रमाण?' परिहार करितो- 'निरंश असा' अन्यविषयांत अन्यत्व असून सामान्यविशेषवत्त्व असल्यामुळे तेथें भानाभान असू शकतात. तसें येथें स्वयंज्योतीत नाही असा अर्थ. संवित्‌शी (आत्म्याच्या) अभेद अपरोक्ष प्रकाशमानता होय. व (आत्म्याच्या) शरीराहून भेद स्वयंज्योति आत्मप्रकाशाशीं अभिन्न किंवा त्याच्या संज्ञाने असलेला अपरोक्षत्व आहे. तथापि प्रकाशत नाही. अशा सिद्धान्तें परिहार करितात- 'पण स्वयंज्योतिहि' 'पण भोक्ता स्वयंज्योति नाही' इत्यादि ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

यमानाचा' ग्रंथान्त सूचक शब्दांचा अभाव असल्यामुळे एकग्रंथत्व शंकेचा निरास करितात- 'परिहार करितो' भासमानाला भनवभासत्व नाही असें म्हणणें तरी शक्य नाही कारण 'भासमानही आत्म्यांत देहाहून पृथक्‌ता भासत नसल्यामुळे तेथें व्यभिचार होतो' असे व्याख्यानांत सांगितले ते असंगत आहे. कारण जे भासत नाही तेथें भासमानत्व नसते व जे भासते तेथें न कळणेपणा नसतो. तेव्हां व्यभिचार कसा? अशी आशंका असतां व्यभिचाराला दाखविण्याकरितां अपरोक्षत्व कसे सांगतात- 'संवित्‌शी अभेद' 'अभिन्न' असे भेद स्वरूप आहे यत्रांश आश्रय करून धर्मे 'त्याच्या संज्ञानें' असे भेद धर्म आहे याच्या आश्रय धर्म्यादिक करून समज. भेदाला धर्मत्व असतां धर्मीच्या ज्ञानमात्राने अपरोक्षत्व कसे? त्यावर सांगतात- 'अपरोक्षत्व' धर्मीचे आपरोक्ष्य असतां भेदाची अप्रतीति दिसत नसल्यामुळे त्याचाही आपरोक्ष्य असेल असा अर्थ.

आत्मा प्रतीत होत असतां भेदही प्रतीत होत असल्यामुळे व्यभिचार नाही असे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१५।१२ पण स्वयंज्योति भोक्ता कार्यकारण संघाताहून पृथक् कसा प्रकाशत नाही? 'मी मनुष्य आहे' अशा मिथ्या एकत्वाभिमानामुळे. पण हा अभिमान गौण आहे, मिथ्या नाही? 'जशा रीतीने गौण नाही' असें भाष्यकारच पुढें सांगणार आहेत.

॥ विवरण ॥

पदार्थज्ञानच भेदज्ञान आहे. म्हणून 'अहं' असे आत्मपदार्थ देहाहून भेदाविषयीं ही प्रत्यक्ष आहे? अशी मीमांसक मत्य शंका घेतो 'पण स्वयंज्योति' संसर्गाध्यास (~~धर्म्यध्यास~~ (भेदाग्रहाध्यास)) तर भेदाच्या अनवगमाच्या सिद्धीने असते असें सर्वत्र प्राप्त आहे, असा परिहार करितात 'मी मनुष्य आहे' पदार्थांच्या प्रत्यक्षानेच भेदही प्रत्यक्ष असतां सामानाधिकरण्य गौणावभास होय? अशी शंका घेतो 'पण हा अभिमान' परिहार करितात 'जशा रीतीने गौण नाहीं'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण स्वयंज्योति भोक्ता' या व्याख्यानांत सांगितले ते उपपन्न होत नाही कारण भेद ज्ञानाकरिता सामुग्री यांचा अभाव आहे व दृष्टीय ज्ञानाला भेदग्राहित्व आहे? भावर मीमांसकाचें म्हणणे सांगतात 'पदार्थज्ञानच' इतीय ज्ञानाच्या पूर्वी भेदाचें ग्रहण नसतां असें झाल्याने धर्मादि कांच्या बोधाच्या अभाव असल्यामुळे पदार्थाचा विवेक होणार नाही असा ~~अर्थ, पदार्थज्ञानच भेदज्ञान आहे~~ या वचनाचा अर्थ. फळित सांगतो 'म्हणून'. एकत्वाज्ञानामुळे भेदाचा अनवभास आहे असें 'मी मनुष्य आहे' या व्याख्यानांत सांगितले. ते अनुपपन्न आहे कारण भेदाला ग्रहण करविणाऱ्या ग्रहणाचीही उपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां देहव्यतिरिक्त आत्मवाद्याकडून जाय देहात्मबुद्धीचा अध्यास आश्रय केला जातो? किंवा गौणत्व? परिच्छेदी अध्यासाला भेदाग्रहणाच्या अभावामुळे भेदाच्या ग्रहणाचा अभाव तुम्हांकडूनही आश्रयणीय आहे असें सांगतात 'संसर्गाध्यास तर'. 'निमित्तानें असतो' व निमित्त व्यापक असतें असा अर्थ. त्याच्या व्यापकत्वाविषयीं हेतु सांगतात 'असें सर्वत्र' 'पण हा अभिमान गौण आहे' येथें देहात्मबुद्धीचा गौणत्व पक्ष उठविला तो उपपन्न होत नाही कारण गौणत्वाला व्यापक अशा भेदग्रहाचा अभाव आहे? अशी आशंका असतां सांगतो 'पदार्थांच्या प्रत्यक्षानेच'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१५।१५ पण अहं जर देह समानाधिकरण प्रत्यय आहे तर देहाहून व्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध हो १५।१५
त नाही. कारण त्यास ग्रहण करणाऱ्या दुसऱ्या प्रत्ययाचा अभाव आहे. आगम व अनुमाना
लाही त्याचा विरोध असतो प्रमाणत्वाचा असंभव आहे. पण मिथ्यात्वामुळे त्याचा विरोध

॥ विवरण ॥

४७।२ गौणवादी बोलतो — 'पण अहं जर'. 'दुसऱ्या' = प्रत्यक्ष. पण प्रत्यक्षावभासाच्या बाधक करून आगम व अनु ४७।२
मानाच्या योगानेच व्यतिरेक ग्रहण करावा? याबद्दल नाही असे सांगतो 'आगम व अनुमानालाही' ४७।४ पण प्रत्यक्षावभा
साच्या मिथ्यात्वामुळे 'द्विचंद्रावभासाप्रमाणेच' त्यांच्या योगानेच त्याचा बाध होतो अशी शंका घेतात — 'पण मि
थ्यात्वामुळे' जेथे अविचार पुरःसर असलेला प्रत्यक्षाचा भास हो अनुमानाचे ठिकाणी ठाकर बसते होऊन उत्थि

॥ विवरण व्याख्यान ॥

१८३।१५ 'पण अहं जर' इत्यादिकांनी आत्म्याच्या व्यतिरेकाकरितां प्रमाणाचा अभाव असल्यामुळे त्याची सिद्धि होत नाही असे सांगि
तले ते उपपन्न होत नाही. कारण प्रस्तुत त्याचा उपयोग नाही. अशी आशंका असता गौणत्वाला उपपादन करण्याकरितां ते आहे
असे सांगतात — 'गौणवादी बोलतो' 'अहं जर' येथे दग्धृत्वाच्या लोहनिष्ठतेने प्रतिभास असतां ही जसे दग्धृत्वाला
अन्यधर्मत्व आहे. तसे येथे ही? अशी आशंका असतां काय प्रत्यक्षावरून व्यतिरेकाची सिद्धि होते? किंवा आगमावरून?
किंवा अनुमानावरून? पहिला पक्ष नाही कारण त्याची सिद्धि होत नाही. असे सांगतो 'दुसऱ्या = प्रत्यक्ष' सांप्रत दुसऱ्या व
तिसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितात — 'पण प्रत्यक्षावभासाच्या' या बाध (प्रत्यक्षाच्या विरोध असतां) अप्रमाणत्वामुळे त्यांना त्याचे साधक
त्व नाही असे सांगतो — 'याबद्दल नाही' पण प्रत्यक्षाच्या मिथ्यात्वामुळे ते बाधक नाही असे व्याख्यानांत सांगितले तें अयुक्त विरोधामुळे
आहे कारण मिथ्यात्वाची असिद्धि होत नाही आगम व अनुमानाच्या योगाने मिथ्यात्व आहे. अशीही शंका घेतां येणार
त्यांच्या कडून १८३।१५
नाही. कारण प्रत्यक्षाच्या ज्येष्ठपणाने त्याच्या बाध्यत्वाचा असंभव आहे. अशी आशंका असतां सांगतात — 'पण प्रत्यक्षावभासाच्या
ज्येष्ठाच्या बाध्यत्वास दृष्टान्त सांगतात — 'द्विचंद्रावभासाप्रमाणेच'. 'मिथ्यात्व करून' येणे अनुमानादिकांचे
बाधकत्व निरसित केले ते संभवत नाही. कारण 'एक चंद्र आहे दोन नाही' इत्यादिकांस अनुमानादिकला बाध.
कल्पिल्यास? अशी आशंका असतां वैधर्म्य सांगतो — 'जेथे अविचार पुरःसर' 'प्रत्यक्षावभास' = प्रत्यक्षाप्रमाणे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नाहीं? असे असेल तर मिथ्यात्व कशावरून? आगमावरून किंवा अनुमानावरून तो भिन्नत्वानें कळत असल्यामुळें- असें असेल तर असें नाहीं कारण तसें असतां - आगम व अनुमानाची प्रवृत्ति असतां त्याचें मिथ्यात्व व त्याला मिथ्यात्व असतां त्यांची प्रवृत्ति. अशी अन्योन्याश्रयता येते. म्हणून देहादिकाहून व्यतिरिक्त आत्मविषयक हा अहंकार आहे; असें आत्मवाद्यांनी.

म. १५।२०

॥ विवरण ॥

व्यवहार होतो. तेथें त्यांत असो. येथें तर विचार पदवीला आरूढ झालेल्या ज्ञानांत बलाबल पाहून बाधनिश्चय असतो तेथें अनुमानादिकांनीं प्रत्यक्षाच्या मिथ्यात्वाची सिद्धि होत नाहीं असें मानून विचारतो- 'मिथ्यात्व कशावरून?' प्रत्यक्षाला मिथ्यात्व संभवत नाहीं कारण बाधकाचा अभाव आहे. आगमादिक नाहीं, बाधकत्व नाहीं कारण

न. टी. १८३।२३

त्यांचे तर अन्योन्याश्रयत्व प्रसंग येतो. असा आशय. यथाश्रुत ग्रहण करून सिद्धान्ती बोलतात- 'आगमावरून' "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" [क. १।३।१५] "न जायते म्रियते वा" [क. १।२।१८] इत्यादि आगम, 'देहव्यतिरिक्त द्रष्टा आहे त्याला दृश्यत्व असल्यामुळें घटादिकाप्रमाणें' इत्यादि अनुमान. आपला आशय प्रगट करितो- 'असें नाहीं'

न. टी. १८४।४

तसें असता (अन्योन्याश्रयता) येईल असा अर्थ. १८४।५ म. प्र. पा. १५।२०

देहाहून व्यतिरेकाविषयीं जर प्रमाण नाहीं तर त्याचा अव्यतिरेकत्व असो? त्यावर सांगतो- 'म्हणून देहादिकाहून' त्याविषयीं हेतु सांगतो- 'आत्मवाद्यांनीं' देहात्मवादांत नास्तिकता प्राप्त होत असल्यामुळें पुरुषार्थी वाद्यांकडून येथें अतिरिक्त आत्मा आश्रयणीय आहे. असा अर्थ. पण अहं प्रत्ययाला व्यतिरिक्त (आत्म) विषयत्व असतां 'मी मनुष्य आहे' हा प्रत्यय कसा? असें असेल तर सांगावें की कार्य या प्रत्ययाची गति विचारली जाते? किंवा अतिरिक्त

॥ विवरणव्याख्यान ॥

भासतो तो प्रत्यक्षावभास किंवा द्वैतादि असा अर्थ. सर्पादिकाच्या निवर्तनानें बाधक प्रत्ययाची उत्पत्ति होत असल्यामुळें तेथें तसें असो येथें युक्तीवरून बाध्यबाधकता निश्चित करावयाची आहे. निश्चित करणें तर शक्य नाहीं. कारण परस्पराश्रयता प्राप्त होते असा अर्थ. 'प्रत्यक्षाला मिथ्यात्व संभवत नाहीं' येथून 'असा म्हणून ग्रन्थाचा अर्थ' येथपर्यंत त्या ग्रंथ स्पष्ट आहे.

१८५।२

अहं प्रत्ययाला व्यतिरिक्त ग्राहित्व असतां भेदाचा निश्चय होत नसल्यामुळें असें 'तसा निश्चय होत नसल्यामुळें त्याचे धर्म

1331

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

320/327 १४।२१ ६

मानले पाहिजे. अन्यथा आत्मसिद्धि अप्रामाणिकी होईल. म्हणून मनुष्यत्वाभिमान गौण आहे? सांगतो – जरी देहादि व्यतिरिक्त भोक्तृविषयकच हा अहंकार आहे तथापि त्याचा निश्चय होत नसल्यामुळे त्याचे धर्म आत्म्यावर अध्यासित करितो. दिसतेही कीं – स्वरूपानें अवभासमानांतही दुसऱ्या वस्तूहून भेदाचा निश्चय होत नसल्यामुळे तिच्याशीं अभे-

॥ विवरण ॥

प.पा.१४।२१ १८४।११

विषयत्वाचा अभाव सांगितल्या जातो? त्यांत दुसरा पक्ष असंगत आहे असें सांगतो – 'अन्यथा आत्मसिद्धि' अहंप्रत्ययाचा देहातिविषयत्व असतां आत्म्याला साधकाचा अभाव असल्यामुळे (अतिरिक्त) आत्म्याची असिद्धि होते असा

1327 तदी.१८४।१२ म.प.पा.१४।२१

अर्थ. पहिल्या पक्षाला दूषित करितो – 'म्हणून मनुष्यत्वाभिमान' अहंप्रत्ययाला व्यतिरिक्तग्राहित्व असल्यामुळे

४७।१०

असा म्हणून शब्दाचा अर्थ. काय अर्थतः (=वस्तुवरून) व्यतिरिक्त आत्मविषयक अहंकार सांगितल्या जातो? किंवा प्रतिभासतः (=प्रतिभासावरून)? अर्थतः असें म्हणणें असेल तर त्यावर सांगतात – 'सांगतो जरी' व्यतिरेकानें (=भेदानें) प्रतिभासच अध्यासाच्या विरोधितेनें सामानाधिकरण्याला गौणत्व आणतो. अर्थमात्राच्या व्यतिरेकानें नव्हे. असा भाव. पण सामान्यानें गृहीताच्या विशेषाच्या अग्रहणामुळे अन्याशीं संसर्गानें अवभास होतो असल्यानंतर विशेषरूपानें गृहीत आहे, तेव्हां तेथें अध्यास कसा? त्यावर सांगतात – 'दिसतेही कीं' पण प्रती-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६ १८५।४

या व्याख्यानांत असें म्हटले? अहं आशंका असतां विकल्पाच्या उत्तरत्वानें व्याख्यान करितात – 'काय अर्थतः' येथें वेकोपित प्रत्ययाला अध्यासविरोधित्व असतां विशेषणापुत भेदालाहि विरोधित्व असल्यामुळे अध्यास कसा? त्यावर सांगतात – 'व्यतिरेकानें प्रतिभासच' – निश्चयाला विरोधित्व असतां विशेषणालाहि विरोधित्व सांगितल्या जाते? त्यावर सांगतात – 'अर्थमात्राच्या व्यतिरेकानें नव्हे' रज्जू सर्पाला पृथक्त्व असतांही 'हा सर्प' असा अध्यास दिसत असल्यामुळे भेदमात्राला विरोधित्व नाहीं असा अर्थ. पण अध्यासाच्या व्यापकाचा अभाव असल्यामुळे अहंकार शरीरादिक त्याच्या धर्मांचा आत्म्यावर आरोप नाही? अशी शंका घेतो 'पण सामान्यानें', विशेषरूपानें = चित्त्वानें. चित्त्व केवळ भासतें परंतु अहंकाराहून व्यावृत्त होऊन आत्मधर्म तेणें नव्हे–

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१६।१
दाने याचा अवभासहोतो. जसें एकाही अकारांत-ह्रस्वादिकांचें ऐक्यदिसतें. आतांजर अवश्य
देहादिकाहून अहंकर्ता रसाहून जसागंध तसा भिन्नच भासत असेल तर त्याच्यासद्भाव
विषयीं विप्रतिपत्ति (=विवाद) असणार नाहीं. व म्हणून त्याच्या सिद्धीकरिता जिज्ञासा केली जा-
णार नाहीं. मग जिज्ञासोत्तरकाळीं तो गौणत्व असणें युक्त आहे? कसा? जिज्ञासा म्हणजे.

॥ विवरण ॥

भासावरून अहंप्रत्यय विविक्त आत्मविषयक आहे? अशी शंका घेतो- 'आतांजर अवश्य' परिहार करितात-
'तरत्याच्या' काम अवश्य अहंप्रत्ययाला विविक्तग्राहित्व आहे किंवा जिज्ञासोत्तरकाळीं? पहिल्यांत पुष्कळ प्रकाशातील
ह्रस्वादिकांत विप्रतिपत्तीच्या अभावा प्रमाणें आत्म्याचाहि पृथक्त्वानें अवभास होत असल्यामुळें त्याच्याविषयीं
विप्रतिपत्ति असणार नाहीं व त्यामुळें जिज्ञासेचा असंभव आहे. असा अर्थ. ४७।१६ पणयौगिकज्ञानसदृश तें अहंप्रत्ययानें
आत्म्याचे [illegible] असतां सामानाधिकरण्य गौणत्व आहे. त्याच्या सामान्यावरून दुसरीहि गौणत्व आहे? अशा आशंकेचा
१८५।१२
ने सांगतो- 'मग जिज्ञासोत्तरकाळीं'? जिज्ञासा केली असतां हे गौणत्व नाहीं कारण युक्तीवरून उत्पन्न झालेल्या ज्ञा-
नं.टी. १८६।१
नाला अप्रामाणिकत्व आहे व अहंप्रत्ययाला आत्ममात्रविषयत्व आहे अशी शंका घेतात- 'कसा?' जिज्ञासेला अहंप्रत्ययाच्या
आहे.
विषयाचें विवेचकत्व असल्यामुळें त्याच्या विशेषामुळें उत्तरबुद्धीचा गौणत्व असें सांगण्याकरितां जिज्ञासेचें स्वरूप

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यामुळें तें प्रतीतिगुण असतांहि अध्यास संभवतो असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात दिसत' ह्या ग्रन्थपक्षाचा अनुवाद
करितो- 'पणप्रतिभासावरून' एकग्रंथत्व शंकेचा निरास करितात- 'परिहार करितात' विकल्पपूर्वक परिहाराचा स्पष्ट
करितात- 'काय सदा' ह्या पक्षीं जिज्ञासोत्तरकाळीं गौणत्व असतां पूर्वी अगौणत्व प्रसंग येतो? अशी आशंका असतां
च्या
सांगतो- 'पणयौगिकज्ञान' 'त्याच्या सामान्यावरून' मायमुख्य आहे यां प्रत्ययाच्या सामान्यावरून उत्तरकाळीं
गौणत्व व्यवहार होतो पूर्वी नाहीं असा विशेष. 'कसा?' या सिद्धान्त्याच्या प्रश्नाचा अभिप्राय स्पष्ट करितात- 'जिज्ञासा
(व्याख्यानातील)
केली असतांहि?' पृथगात्मविषयत्व आहे असा भाव शङ्काचा अर्थ. 'जिज्ञासा म्हणजे' यांतून पक्षाच्या आक्षेपाचें स्पष्टीकरण
च्या
रण करितो- 'जिज्ञासेला' 'अहंप्रत्ययाच्या विषयाचें' अहंप्रत्ययाचा विषय जो प्रत्यगात्मा त्याचें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युक्तीने अनुसंधान. युक्तितर पृथक् ज्ञानान्तराला उत्पन्न करीत नाहीं. परंतु सिध्दच अहं प्रत्ययाच्या विषयाला विवेचन करिते. म्हणून विविक्त विषयत्वा मुळे व्यतिरिक्त आत्मानुभव पर्यंतच अहंकार जिज्ञासो तरकाळीं असणे युक्त आहे! युक्त नाही. जसा अकारांत-ह्रस्वत्वा भिमान. पण तेथेंही अध्यास कसा? तसा अनुभवच आहे म्हणून. अशी अहंकारांतही.

॥ विवरण ॥

सांगतो- 'जिज्ञासा म्हणजे युक्तीने' युक्तीचे अप्रमाणत्व अंगीकार केलेलें- 'युक्तितर' मग तिला वैयर्थ्य आहे त.दी. १८६।३ ४८।१४

अशी आशंका असतां त्यावर सांगतात- 'परंतु सिध्दच' विचारानेही 'अहं' प्रत्ययाला व्यतिरिक्त आत्म विषयत्व लब्ध प्राप्त केलेलें नाही. परंतु सर्वदा स्वरूपमात्र विषय अहंप्रत्यय आहे. यौक्तिक ज्ञानाने तरव्यतिरेक

४८।२१ त.दी. १८६।१५

आहे. म्हणून त्याचे अनुसंधान असतां पूर्वी प्रमाणें अध्यासच आहे असा परिहार करितात- 'युक्त नाहीं'- ह्रस्व अकाराचा जसे गौणत्व नाहीं तसें 'मी मनुष्य आहे' याचाही नाहीं असें सांगितले असतां दृष्टान्त असमान असम त्याची शंका घेतात 'पण तेथेंही' तेथेही अध्यास नाही असा अर्थ. याचा अनुभवाशी विरोध आहे असा परिहार करितात- 'तसा अनुभवच' 'ह्रस्वता' याप्रमाणे अकारांच्या ह्रस्वतेने अनुभवयेत असल्यामुळे त्याचा अध्यासच

॥ विवरणाव्याख्यान ॥

(व्याख्यानांत) १८६।१४

'युक्त नाही' येथें भेदाचा बोध असतांही गौणत्व नाही असें सांगितले. ते अयुक्त आहे कारण ज्यांच्यांत भेद ज्ञात आहे त्यांच्या अभेदाभि मानाचा गौणत्व दिसते! अशी आशंका असतां सांगतात- 'विचारानेही' अहं प्रत्ययाला व्यतिरिक्त विषयत्व असतां 'मी व्यतिरिक्त आहे' असा उल्लेख होणें (=अहंकाराला व्यतिरिक्त विषयत्व) प्रसंग येत असल्यामुळे असें नाही असा अर्थ. मग अभेद विषयत्व आहे! अशी आशंका असतां अभेद विषयत्व असतां विप्रतिपत्तीचा अभाव प्राप्त होत असल्यामुळे स्वरूपमात्र विषयत्व आहे असें सांगतात 'परंतु सर्वदा स्वरूपमात्र' मग व्यतिरेकाचा अनुभव प्राप्त होतो? त्यावर सांगतात 'यौक्तिक ज्ञानाने'. मग 'मी मनुष्य आहे' याला गौणत्व आहे! त्यावर सां-

त्याच

गतात- 'म्हणून' युक्तीने जेव्हां अनुसंधान केले जाते तेव्हांही ज्ञानाला परोक्षत्व असल्यामुळे अध्यास प्रमाणाने निरोधित्व

१८६।१८

नाही असा अर्थ. 'ह्रस्व अकाराला' येथून 'त्याला अध्यासत्व आहे' येथपर्यंतच्या ग्रंथसंदर्भाचा अर्थ सोपा आहे. यौक्तिक ज्ञानाने ह्रस्वा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

मनुष्याभिमानाची समान चर्चा आहे. पण तर्कबळावरून अकार जसा पृथक् आहे तसा भासत असतां ह्रस्वादिक त्याच्याहून पृथक् असतांही तसे भासत नसल्यामुळे तेथें तसा अनुभव येई-ल तर हें बरोबर नाहीं कारण एकाचा पृथक्त्व असतां तर सामर्थ्याकरून इतराचाही पृथक्त्व असतें. पण हें मोठें इंद्रजाळ आहे कीं- तर्कानुगृहीत प्रमाणावरून जसें आहे तसा अबाधित-

॥ विवरण ॥

आहे असा अर्थ. अकाराच्या व्यतिरेक असतांही ह्रस्वादिकांचा अव्यतिरेक असल्यामुळे तेथें अध्यास आहे अशी
४८।२२
शंका घेतो- पण तर्कबळावरून. एकाच्या व्यतिरेक असतां दोघांच्यामध्ये एकत्व असल्यामुळे इतराचा व्यतिरेक
त. टी. १८४।७
सिद्ध होतो असें सांगतात- "हें बरोबर नाहीं". भेदज्ञान असतांही अभेदज्ञान गौण नाही हें अयुक्त आहे अशी शंका
घेतो- 'पण हें मोठें'. काय ज्याअर्थी एकत्वज्ञान गौण नाहीं त्याअर्थी 'मी मनुष्य आहे' हें ज्ञान इंद्रजाळ आहे असें

॥ विवरण व्याख्यान ॥ १८६।२०

हून अकाराची व्यावृत्ति ज्ञात असतां अध्यासाचा अनुभव आहे असें 'पण तर्कबळावरून' ह्या व्याख्यानांत असें म्हटलें. पण अका-
राहून ह्रस्वाच्या व्यावृत्तीची प्रतीति येत नसल्यामुळे अध्यासाचा अनुभव आहे अशी ही शंका घेतां येणार नाहीं. कारण ह्रस्वाहून
अकाराची व्यावृत्ति प्रतीत होत असतां अकाराहून ह्रस्वाचीही व्यावृत्तीची प्रतीति संभवते. त्याविषयी सांगतो- 'अकाराच्या'
१८६।२४
दोहोंमध्ये समारोपित रूपाहून व्यावृत्ति असतांही हें ह्रस्वाची व्यावृत्ति जशी नसते त्याप्रमाणें असा अर्थ. पण एकाच्या पृथक्त्व भासानें इतराचे
पृथक्त्व भासणार नाही कसें सांगितलें? मैत्राच्या पृथक्त्वानें मैत्राचेंही पृथक्त्व तर असतें अशी शंका असतां पृथक्त्व आश्रय-
भोगाप्रमाणे उभयगत आहे किंवा ह्रस्वत्वाप्रमाणे एकगत आहे? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं दूषित करितात- 'एकाच्या व्यति-
१८७।२
रेक'. पृथक्त्वाचा भेदव्यवहार कारण त्व असल्यामुळें एकाच्या पृथक्त्वज्ञानें असतां अन्यामध्ये त्याचें ज्ञान होईल. एकगतत्व असतांही अन्य
ठिकाणीं स्वप्रतियोगिक भेदज्ञान असतां ह्रस्वाचेंही अकार प्रतियोगिक भेदज्ञान होईल. इतर यात्वानें होणार नाहीं. कारण इष्टांतही
होत
नाहीं कारण पुढें असतांना त्याचीही व्यावृत्ति अंगीकृत आहे असा अर्थ. तर्कबळावरून भेदज्ञानाचा अंगीकार केला असतां अनु-
भवाचा विरोध येतो अशी शंका घेतो- 'भेदज्ञान' विकल्पपूर्वक उत्तर सांगतात- 'काय ज्याअर्थी'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

णरूपानेंच भासणाऱ्या दोघांचे एकत्वज्ञान गौण नाहीं. खरें अविद्याकृतत्वामुळें हें इंद्र-
१८।१२
जालच आहे. तें असें कीं — अहंप्रत्यय स्वविषयांत प्रतिष्ठितत्व असतां त्याच्या प्रतिष्ठिता-
ला प्रतिबंधन करितां त्याचें अनादि अविद्याकृत देहादि प्रतिष्ठितत्वही दृष्ट आहे. म्हणून
अहंप्रत्ययाचें देहादि विषयत्वाच्या अविरोधि स्वविषयांत प्रतिष्ठितत्व आहे. म्हणून युक्तीनें

॥ विवरण ॥ तं. टी. १८।११

म्हटलें जातें. किंवा गौण नाहीं असें जे म्हटलें जातें तें इंद्रजाल आहे असें म्हटलें जातें. त्यांत पहिल्या पक्षाला दूषित
करितात — 'खरें' अंगीकृत अंश सांगतात — 'हें इंद्रजालच आहे'. त्याविषयीं हेतु सांगतात — 'अविद्याकृतत्वामुळें'.
१८।१२
भेदाच्या बाधावरून अध्यासाची निवृत्ति झाली असल्यामुळें अध्यासत्व कसें? म्हणून गौणत्व आहे. अशी द्वितीय कल्पना
१८।१
प्रमाणें आशंका असतां कार्य विवेकज्ञानानंतर अध्यास अहंप्रत्ययाशीं विरोधाला प्राप्त होतो असें म्हटलें जातें. किंवा ये
तिकडे ज्ञानाशीं अहंप्रत्ययमात्राशीं तर नव्हे असें सांगतात — 'तें असें कीं'. त्याचें अहंप्रत्ययाचें देहादि प्रतिष्ठितत्व दृ-
ष्ट आहे असा संबंध. मग देहच आत्मा होईल. त्यावर सांगतात — 'स्वविषयांत प्रतिष्ठितच असतां'. व्यतिरिक्त अ-
त्म्यांत प्रतिष्ठितत्व असतां मग दोन्हींत (तो प्रतिष्ठित) होईल. त्यावर सांगतात — 'त्याच्या प्रतिष्ठितत्वाला'. 'हि' शब्द अवधा-
रणार्थी असून 'दृष्ट' पदाशीं संबंधित आहे. देहादि प्रतिष्ठितत्वाविषयीं हेतु सांगतात — 'अनादि अविद्याकृत'. पण पूर्वी
१८।१३
(आत्म) मात्र विषय होतो युक्तिज्ञानाच्या सन्निधानामुळें व्यतिरिक्त आत्मविषयक हा अहंप्रत्यय आहे. त्यामुळें
अध्यास अहंप्रत्ययाशीं विरुद्ध आहे. अशी आशंका असतां, यावर नाहीं असें सांगतात — म्हणून युक्तीनें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'तें इंद्रजाल आहे' — तें अयुक्त आहे. 'गौण नाहीं असें जे म्हटलें तें इंद्रजाल आहे' या दुसऱ्या पक्षाला स्पष्ट करीत अवतीर्ण करितात
'भेदाच्या बाधावरून'. पुढील 'पण पूर्वी' याच्या पूर्वी पर्यंतचा ग्रंथ स्पष्ट आहे. अहंप्रत्ययमात्राला अध्यासाचें अविरोधित्व अ-
१८।१८
सले तरी सहकारीच्या अनुरोधानें विरोधित्व आहे. असें मानले — 'पण पूर्वी' संस्काराचें सन्निधान असतांही 'मी' प्रत्यय आहे
(अधिक)
असेंच उपलब्ध होत असल्यामुळें त्याला अतिरेक (अधिक) शक्तिमत्त्व नाहीं असें सांगतात — 'यावर नाहीं' पण धूममात्राला

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ (=भेदाची)

विषयाचें विवरण केलें तरी स्वविषयाच्या उपदर्शनानें त्यांत प्रतिष्ठितत्व मात्र केलें जातें. अ- (गौणत्व)
धिक कांहीं दाखविलें जात नाहीं. स्वविषयांत प्रतिष्ठितत्व तर देहादिकांत अहंममाभिमा-
नाशी विरुद्ध नाहीं. असें सांगितलें. 'म्हणून न्यायावरून विषयाच्या विवेचनाच्या
नंतरही अहंप्रत्यय पूर्वावस्थेहून विशेषाला प्राप्त होत नाहीं. तेव्हां केव्हांही 'मी मनुष्य आहे'

॥ विवरण ॥ (आत्म गौण)

४८।५
प्रत्यक्षज्ञानंतर ज्ञानान्तराच्या संनिधानामुळें स्वविषयाहून अधिकविषयक होत नाहीं. कारण विचारजन्य
ज्ञानाचें अनुसंधान न असेल - अनुसंधान असतांही परोक्षत्वामुळें अपरोक्ष अध्यास पूर्वावस्थेहून भेदाला (गौणत्वाला)
प्राप्त होत नाहीं असा उपसंहार करितात - 'म्हणून न्यायावरून' ४८।८ पण दृढाई आत्म्याच्या ऐक्याच्या स्प-
ष्टदर्शनानंतरहि अनुभवाचें ऐक्य प्रत्ययाला बाधितत्व करून त्याच्या व्यतिरेकाविषयीं काय प्रमाण येथें सांगितलें जातें. सां-
गतो 'युक्तिसहित आगम अनुमान व अहंप्रत्यय यांनीं' ४८।९ द्विचंद्राच्या बाधानें एकत्वाप्रमाणें व्यतिरेक सिद्ध होतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अग्निभास बाधकत्व असतांही सुगंध दर्शन सत्कृतालाच चंदनाग्निबाधकत्व दृष्ट आहे. तसें सत्काली धूमाला अधिकग्रा-
हिता आहे. म्हणून 'मी मनुष्य आहे' हें दर्शन गौण आहे. यावर सांगतात - 'प्रत्यक्षज्ञानंतर' १८७।२४ इत्यन्तांत विशिष्ट धूमाला वि-
शेष अग्निबोधकत्व दृष्ट आहे. धूमसामान्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाला सत्काराच्या संनिधानामुळें अन्यविषयत्व तर नाहीं. येथें
तर प्रत्यक्षाला लौकिकज्ञान संनिधीमुळें अन्यविषयत्व सांगितलें जातें. म्हणून वैषम्य आहे असा अर्थ. 'लौकिक ज्ञानाशी' या दु-
सऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'कारणविचारजन्य' सत्य किंवा अविवेक्यांना असा शेष. मग अनुसंधान असतां अध्या
साशी विरोध येईल? त्यावर सांगतात - 'अनुसंधान असतांही' त्यांतील हेतु सांगतात - 'परोक्षत्वामुळें' १८८।५ अपरोक्ष भ्रमाला अ-
परोक्षत्वानें निवर्त्यत्व नियमामुळें त्याचा परोक्षज्ञानानें बाध होत नाहीं असा अर्थ. 'मी मनुष्य आहे' या प्रत्ययाला देहाशी
तादात्म्य विषयत्व असतां व्यतिरेकाची सिद्धि होत नाहीं असें पूर्वी (स्वतः) सांगितलें त्याचा अनुवाद करितात - 'पण दृढाई' केवळ
आगम व अनुमानाला व्यतिरेकाचें असाधकत्व असतांही युक्तिसह केलेल्या अहंप्रत्ययानें उपोद्बलित (ख्यालित) आगम व अनुमानाला व्य-
तिरेक साधकत्व युक्त आहे असें सांगतात - 'सांगतो युक्तिसहित' इत्यादि अवश्यंत शरीराच्या व्यावृत्ति असतांही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

हा प्रत्यय गौण नाहीं.

म्हणून अशारीतीनें स्वयंज्योतिषच असलेल्या जीवाच्या, कार्यकारणसंघाताहून व्यति-रिक्त तेच्या, तसा अवभास दिसत नसल्यामुळें व 'मी मनुष्य आहे' अशा अध्यासाची उपलब्धि होत असल्यामुळें ब्रह्मात्मैकत्व अशाही त्याच्या स्वरूपाचे अनवभासन पूर्वकालकोटिरहित प्रका-शाला आच्छादन करणाऱ्या 'तमाच्या (अज्ञानाच्या) निमित्तानें आहे. असें श्रुति व तिच्या अर्थो-पत्तीनें समर्पित आहे. त्याच्या निमित्तानें अहंकाराध्यासाचीही संभावना केली जाते व त्याच्या

॥ विवरण ॥

असें सांगितलें.

४८।१०

'म्हणून अशारीतीनें स्वयंज्योतिषच' हा दृष्टान्ताच्या अनुवादानें दार्ष्टान्तिकाच्या कथनपर ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. स्वयंप्रकाशत्व असतांही अविवेकयोगानें अगृह्यमाण विशेषत्वामुळें आत्म्याला अधिष्ठान योग्यत्व कथनानें 'परस्पराध्यास' येतें 'परम' हा लक्षणांश दाखविला. कारण स्फुरतांही अद्वितीय आत्म्याला भासविणारें चैतन्य प्रमाण न त्याच्यांतील

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अहंप्रत्यय अनुवृत्त असतो. व अनुवर्तमानाच व्यावृत्त मात्र आलंबन असणें शक्य नसल्यामुळें सकल अवस्थेंत अनुस्यूत असलेलें अ-अनादित्वामुळें येथें लक्षणं आलंबन असणें इष्ट आहे. इत्यादि युक्ति जाणाव्यात्. आगम व अनुमान पूर्वी सांगितलें आहेत.

२८८।१४

वृत्ताच्या संकीर्तनपूर्वक उत्तर ग्रंथाला अवतीर्ण करितात. 'स्वयं प्रकाशत्व असतांही' 'लक्षणांश दाखविला' म्हणून अशा

१८८।१८

रीतीनें' येथून 'अहंकाराध्यासाचीही संभावना केली जाते' येथपर्यंतच्या ग्रंथानें अभासे व अधिष्ठान प्रमाण त्यांतील दोष व संस्कारांना स्पष्ट प्रजनकत्व असल्यामुळें येथेही अधिष्ठान प्रमाण सुसंपाद आहे असें सांगतात. 'चैतन्य प्रमाण' त्याच्या प्रमाणत्वाचें उपपादन करितात - 'आत्म्याला भासविणारें' आत्म्याच्या व्यवहाराचा हेतु असा अर्थ. घटव्यवहाराला घटाहून अन्यत्व इष्ट आहे त्याप्रमाणें येथेंही अशा शंकेचा निरास करितात 'अद्वितीय' दोषाचा अविद्या आहे असें सांगतात 'त्याच्यांतील'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

~~निमित्ताने संस्काराच्या अभावाची ही संभावना केली जाते व त्याच्या~~ अनादित्वामुळेच पूर्व-दृष्टत्व व स्मृतिरूपत्व अध्यासाला सिद्ध होते. पृथक् भोक्तृ विषयक अनुभव फलाच्या अभावामुळे व भोक्तृ चैतन्याशी संयुक्त एकानुभव फलत्वामुळे अन्योन्यसंयुक्त असा परस्पर परावभास आहे. म्हणून अध्यास लक्षणाची व्याप्ति येथेही उपपन्न होते. ३२८|३२९

॥ विवरण ॥

४८|१४

अविद्याकारण दोष हे लक्ष्य झाले. आतां संस्काराला ग्राहक दिसतात – 'वस्त्याच्या अनादित्वामुळेच'. पण अध्यस्यमान व अधिष्ठान विषयक कारण त्रितयापासून उत्पन्न झालेले एकच ज्ञान स्फुरले पाहिजे. त्याच्या अभावामुळे येथें अध्यास नाही? अशी आशंका असतां सांगतात – 'पृथक् भोक्तृ विषयक'. ४८|१६ येथें आत्मचैतन्यच आत्मा व अनात्म्याच्या ऐक्याला भासविणारे आहे. त्याला स्वरूपाने अजन्यत्व असले तरी विशिष्ट विषयाच्या

॥ विवरण व्याख्यान ॥

कारण त्रितयाच्या संभव असला तरी अध्यासाचा असंभव आहे? अशी शंका घेतात 'पण अध्यस्यमान'. अन्यत्र संसृष्ट व्यवहाराच्या अनुपपत्तीने अधिष्ठान व अध्यस्यमान विषयक एकच अजन्य ज्ञान इष्ट आहे. येथें तर अन्यथा आहे कारण आत्म्याला अविषयत्व असून अधिष्ठान व आरोप्य ज्ञान अशा चैतन्याला नित्यत्व आहे असा अर्थ. आत्म्याला अविषयत्व असले तरी आरोप्याच्या स्फुरणाहून आत्म्याचे अन्य ज्ञान नसल्यामुळे त्याला अधिष्ठानत्व आहे. असा 'पृथक् भोक्तृ विषयक' या समाधान-ग्रंथाचा अर्थ. पण आरोप्याच्या स्फुरणाहून व्यतिरिक्त स्फुरणाच्या असंबंधित्वाने आत्म्याला अधिष्ठानत्व असें सांगितले कारण शुक्तीलाही अधिष्ठानत्व प्राप्त होते? त्यावर सांगतात – 'येथें आत्मचैतन्यच' आरोप्य व अधिष्ठानाच्या एक स्फुरणाला अधिष्ठानत्व प्रयोजकत्व असल्यामुळे व शुक्तीला तर तादृक्त्व नसल्यामुळे अधिष्ठानत्व नाही असा अर्थ. जन्यत्वाला दर्शवितात – 'त्याला स्वरूपाने' यात अविसंवादाने व्याख्यान करतात 'भोक्तृ चैतन्याशी संयुक्त' असें म्हटले. आरोप्याला अधिष्ठानाशी अभिन्न अनुभव फलत्व असल्यामुळे व विषयाशी संयुक्त तेने जन्यत्व असल्यामुळे लक्षणाची उपपत्ति होते. असा याचा अर्थ. पण विरुद्ध अशा आत्मानात्म्यांचे ऐक्य कसें? त्यावर सांगतात

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८/३२९

कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्?

॥ ~~निरूपण~~ ॥ व्याख्यान ॥

१७१२

'कोऽयमध्यासो नामेति?' या भाष्यांतील - पुढें असलेल्या मजकुराच्या प्रश्न व आक्षेपांत समानवर्तन करणाऱ्या - 'किं' शब्दाच्या विशेष उपलब्ध होत नसल्यामुळें याने विचारलेंच असें मानून अध्यासाचें स्वरूप सांगितलें असतां 'मी आक्षेप घेतला आहें' असा अभिप्राय अभिव्यक्त करितो - 'कथं पुनः' = तुम्ही अध्यासाचें लक्षण सांगितलें. पुनः माझा आक्षेप असा आहे कीं - 'प्रत्यगात्मनि अविषये' = सर्वांच्या देहादिकांच्या आंत असल्यामुळें व इन्द्रियांच्या विषय नसलेल्या आत्म्यांत, 'विषय तद्धर्माणाम्' = देहादि विषय व त्यांच्या धर्मांचा 'अध्यासः. कथम्' = अध्यास कसा? हें वदे आहे कीं अशा लक्षणाचा अध्यास आहे.

॥ विवरण ~~व्या~~ ॥

१३२९

उपरक्ताकारानें तें उत्पन्न असते व भ्रान्तित्वामुळें विषय व विषयींचा एका प्रत्ययांत ऐक्यावभास संभवतो. अशा रीतीनें कारण त्रितया पासून उत्पन्न झालें कें आत्म्यांत अनात्म्याचा भास विनारें ज्ञानं अध्यास आहे हें सिद्ध झालें.

४८।२०

'कथं पुनः' इत्यादि भाष्याचें (संभावनेच्या आक्षेपांत) तात्पर्य सांगतात - 'कोऽयम्' अध्यस्यमानाशीं समान इंद्रिय विषयत्वच अधिष्ठानाला दृष्ट आहे. येथें त्याचा अभाव असल्यामुळें अध्यासाचा संभव नाहीं. असा आक्षेप ग्रंथाचा अर्थ. पण अध्यासाविषयीं जर आक्षेप घेतला जातो तर 'कथं पुनः अध्यासः' असेंच ~~म्ह~~ म्हणावयास पाहिजे 'प्रत्यगात्मनि' असें कशाला म्हटलें अशी आशंका असतां अन्यत्र अध्यासाचा अंगीकार करून विशेष विषयांत आक्षेप सुचविण्याकरितां असें सांगतात - 'स्वेदं आहुर्वा' पण अरूपांत रूपाच्या.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

३२८/३२९

'न भ्रान्तित्वाद्' प्रमाणतेने ऐक्याचा प्रतिभास न सजातरी भ्रान्तीने त्याचा प्रतिभास होतो असा अर्थ. लक्षणाच्या असमर्थनाचा उपसंहार करितात - 'अशारीतीने'

'किं' शब्दाचें व्याख्यान केलें असल्यामुळें पुनः तें अध्याहार्य असेल अशी आशंका असतां पुढल्याच्या शेषत्वाकरितां अनुवाद आहे असें सांगतात 'कथं पुनः' पण सर्वगतत्वाने आत्म्याचा पुरस्थितत्व असल्यामुळें व अज्ञानविषयत्व असल्यामुळें भाष्य व्याख्यानांत आत्म्याला अविषयत्वाभिधान असंगत आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'अध्यस्यमानाशी' 'पण तस्यासो विषयी' येथून पुढें —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि?।

॥ व्याख्यान ॥

परंतु तो येथें संभवत नाही असा अर्थ. कसा? ज्याअर्थी 'सर्वो हि'= सर्वच 'पुरोऽवस्थिते विषये'= पुढील = इंद्रियग्राह्य विषयांत 'विषयान्तरमध्यस्यति'= दुसऱ्या विषयाचा अध्यास करितो. 'युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनः'= तूं या प्रत्ययाने रहित अशा प्रत्यगात्म्याला तर 'अविषयत्वं ब्रवीषि'= अविषयत्व सांगतोस? अविषयात तर अध्यास पूर्व

॥ विवरण ॥

अध्यासासमजो अविषयांतही विषयाच्या आरोप होतो अशी शंका घेतात. 'कसा?' विषयत्वाचा अधिष्ठानाचे व्यापकत्व असल्यामुळे त्याच्या अभाव असतां अधिष्ठानत्वाच्या अभाव दाखविण्याकरितां त्याचे व्यापकत्व सांगतो. 'ज्याअर्थी?' ऐन्द्रियकाच्या आरोपांत ऐन्द्रियकत्व अधिष्ठान असते असें सांगतो. 'इंद्रियग्राह्य विषयांत?' गगनांत रूपादिकांच्या आरोप दिसत असल्यामुळे ऐन्द्रियकत्व अप्रयोजक आहे. विषयत्व तर आरोपाच्या अनुपपत्तीनेही कल्पिले जाते? अशी आशंका असतां विषयत्व असतां त्याचे हेत्वानेही प्रसिद्ध होईल परंतु तशी नाही असें सांगतो 'तूं या प्रत्ययाने रहित अशा' = इदं प्रत्ययाला अयोग्य अशा. आत्म्याला विषयत्व सांगणे तुमच्या सिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे असें सांगतो = 'अविषयत्व सांगतां?' पण अविषयही संवेदनांत क्षणिकत्वादि आरोप दृष्ट आहे? अशी आशंका असतां दृष्टान्त असमान्य आहे. अशा आशयाने सांगतो 'अविषयांत तर?' केवळ अदर्शनच नाही तर असंभवही आहे असें

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'आत्म्याला अविषयत्व सांगणे?' यांच्या पूर्वापर ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. इदं प्रत्ययाला योग्य नसलेल्या प्रत्यगात्म्याचे युष्मत्
अविषयत्व सांगतां. सांप्रत अध्यासाच्या आग्रहाने विषयत्वाचा अंगीकार केला असतां सिद्धान्ताचा बाध होईल. अशा अभिप्रायाने सांगतो 'आत्म्याला अविषयत्व सांगणे?' 'एकान्तेन अविषयो न' असें बोलणाऱ्यांनी आत्म्याच्या आभासाकरितां युष्मत्प्रत्ययाची व्यावृत्तिमात्र मानली आहे. त्यावरून अभिव्यक्तीच्या अभावे असतां अधिष्ठानत्व कसें? अशी आशंका.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उच्यते - न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्।

॥ व्याख्यान ॥

इष्ट नाही. किंवा संभवतही नाही. असा अर्थ. 'उच्यते' - (सिद्धान्ती) सांगतो - 'अयं तावत्' हा आत्मा तर 'एकान्तेन अविषयः न' = सर्वस्वी अविषय = न भासणारा नाही 'अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्' 'अस्मदिति प्रत्ययो यस्य सो अस्मत्प्रत्ययः आत्मनि अध्यस्त अहंकारः तत्र भासमानत्वं तद्विषयत्वं तस्मात्' - मी असा ज्याचा प्रत्यय - तो तो अस्मत्प्रत्यय आत्म्यावर अध्यस्त अहंकार त्यांत आत्म्याचें जें स्फुरणरूपानें भासणें तें विषयत्व होय त्यामुळें.

१७१९

(भाष्यकार -) पण विषयी चित् कल्पाला विषयभाव कसा? बाहेर भावाने 'हं' रूपाने ज्या -

॥ विवरण ॥

सांगतो - '<u>संभवतही नाही</u>' अध्यासांत एका ज्ञानांत दोघांच्या ऐक्यतेने अवभासत्व अपेक्षित असतो (म्हणून) कारण विषयत्वेने अवभास अशा विशेषणाच्या प्रयोग आहे। असें मानणारे परिहार करितात - '<u>सांगतो</u>' '<u>सर्वस्वी अविषय</u>' भिन्नत्वाने भासणे विषयत्व असून तसें न भासणे अविषयत्व आहे. त्यांत आत्मा भिन्नत्वाने भासत नसला तरी अवभासमान नसल्यामुळे त्याला येथें सर्वस्वी अविषय - न भासणारा नाही. असें म्हटलें.

'अस्मत्प्रत्यय' शब्दाने आत्मविषयक ज्ञान सांगितले असें मानणारा प्रतिवादी शंका घेतो - '<u>पण विषयी</u>'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असें सांगतात - '<u>अध्यासांत</u>' अधिष्ठान व आरोप्याचें एका बुद्धींत (ज्ञानांत) स्फुरण असतां कर्मत्वाभाव रूपी अपराधानें अध्यासाभावाची प्राप्ति येते असें म्हटल्यामुळे कर्मत्व (इदंरूपानें विषयत्व) अप्रयोजक आहे असा अर्थ. अध्यासाला केवळ भासमानत्व व्यापक असून भिन्नत्वानें भासमानत्व व्यापक नाही असा भाव. सांगतात - '<u>भिन्नत्वानें भासणें</u>'

कर्मकर्तृ विरोधानें विषयत्वाचें निराकरण अनुपपन्न आहे कारण अंतःकरणाविषयत्वाला 'अस्मत्प्रत्ययविषय' शब्दार्थत्व आहे असा आशय. असें सांगतात - '<u>अस्मत्प्रत्ययशब्दानें</u>' पण गमनक्रियाकर्तृत्वं दर्शनक्रिया -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

ज्या उत्कर्ष होतो तो विषय होय. त्याच्या विपरीत भावानें अंतःरूपानें अहं प्रकाशविषयी असतो. तेव्हां एकाधिकरणाचा विरुद्ध अंशद्वयांत संनिवेश कसा? सांगतो आभास अस्मत्प्रत्यया

॥ विवरण ॥

एका प्रत्यक्ष दर्शन क्रियेंत एकाचेच कर्तृस्थानीं व ते व्हावे त्याच्या विपरीत कर्मस्थानीं अवस्थान अनुपपन्न आहे. असा भाव: मग दोन अंशांच्या योगानें तसा भाव असेल? त्यावर नाहीं असें सांगतो 'तेव्हा एकाधिकरणाचा'. त्यावर आकाशांत सर्वत्र पसरणाऱ्या सूर्यकिरणाच्या विशेषअभिव्यक्तीला निमित्त दर्पणादिकांप्रमाणें आत्मचैतन्याच्या सविकल्पतेनें स्फुटीकरण व्यवहाराला निमित्त भास्वर द्रव्य आत्म्यांत अध्यस्त अंतःकरण अस्मत्प्रत्यय आहे

~~असें~~ ॥ विवरण व्याख्यान ॥

कर्मत्व एकत्र उपलब्ध आहेत म्हणून त्यांत विरोध नाहीं अशी आशंका असतां सांगतो 'एका' पण 'इत्यादि' इतिरिक्त द्रष्टृकर्म आहे? येथें एकाचाच कर्तृत्व व कर्मत्व आहे? त्याकरितां सांगतो 'प्रत्यक्ष' कर्तृकर्मांत भेद असतां विरोधाभावाचें निराकरण करण्या करितां 'एकाचेच' असें म्हटलें. काळभेदानें अविरोधाचें निराकरण करण्याकरितां 'तेव्हांच' असें म्हटलें. कर्तृस्थानीं क्रियेचा गुणभाव असतो. कर्म व करण स्थानीं क्रियेचा प्राधान्य असतें. त्यांत एका अंशानें कर्तृत्व व दुसऱ्या अंशानें कर्मत्व ~~असल्या~~ अशा अंगीकारामुळें विरोध नाहीं अशी तिसरी शंका घेतो 'मग दोन'. 'निष्कलादि' वचनाच्या विरोधानें तसें नाहीं असें सांगतो 'त्यावर नाहीं' कर्तृकर्मविरोधाच्या निराकरणाकरितां अहंकार अस्मत्प्रत्यय आहे असें सांगितलें तथापि विरोधाचें निराकरण करणें शक्य नाहीं. कारण अहंकार शब्दाचा प्रत्ययरूप आत्मा अर्थ आहे? त्यावर सांगतात 'त्यावर आकाशांत'. अंतःकरण अस्मत्प्रत्यय आहे असा पहिला संबंध. त्याचा प्रतीयमानत्वानें प्रत्ययत्व आहे (प्रतीयते सौ प्रतीयमानः = प्रतीत होतो तो प्रतीयमान. प्रतीतिरूपत्वानें नव्हे म्हणून) पण आत्म्याचा प्रकाशरूपत्वामुळें अंतःकरण विषयत्व अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां सांगतात 'आत्मचैतन्याच्या' अंतःकरणांत प्रतिबिंबितेनें स्फुरत्व विषय शब्दाचा अर्थ आहे परिच्छिन्नाचा अभिव्यंजकत्व असतो असा अभिनिवेश मानाल म्हणून सांगतात 'सविकल्पतेनें' जडत्व समान असतां कोणता निर्व्यंजकत्व आहे व कोणाला नाहीं हें कसें? त्यावर सांगतात 'भास्वर द्रव्य' पार्थिवत्व असतांही वैदूर्य.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

जे अभिमत अहंकार आहे तो तर हें व अहंरूपवस्तु ज्याच्या गर्भांत आहे असा सर्व लोकांना

॥ निवरण ॥

[सांगतात] असें सांगतात – "आभासाश्रयस्तत्त्व यानें अभिमत अहंकार आहे" पण 'इंद्रजात' याप्रमाणें ("अंहता") अध्य-

स्तत्व असतां अहं हा द्वैतरूपावभास सांगितला पाहिजे? त्यावर सांगतात – "तोतर हें व अहं रूप वस्तु ज्याच्या

गर्भांत आहे". चिद्रूपानें अहंकारगत जाड्याचा अभिभव होत असल्यामुळें त्याला अहंकार गर्भित असल्या-

मुळें आहे. व इदंरूपानें चैतन्यगत स्वप्रकाशकत्व तिरोधानाला प्राप्त होत असल्यामुळें अनिर्वचनीय (अहं

[चैतन्य] रूप) इदंरूपांत गर्भित असल्यामुळें आहे असा अर्थ. "लोहजळणें" अशा रीतीनें दग्धृत्वविशिष्ट अग्नि व

लोहाच्या द्वैतरूपावभासाप्रमाणें मी उपलब्ध होतो अशा रीतीनें उपलब्धृत्वविशिष्ट आत्म्याचा व अंतःकरणा-

चा द्वैतरूपावभास आहे. असें असाधारण क्रियेनें उपरक्त (= युक्त) आत्मादि द्वन्द्व द्वैतरूपावभासाशीं विशिष्ट.

निवरण व्याख्यान

व पाषाणादिकांच्या आंतरालिक भेदाप्रमाणें त्याच्यांत भेद आहे असा अर्थ. अंतःकरणाशीं संयोगाच्या असंभवामुळें तेथें

आत्मचैतन्याचें व्यापकत्व कसें? त्यावर सांगतात – 'आत्म्यांत अध्यस्त' आत्मचैतन्यामुळें व्यक्त होणाऱ्या अंतःकरणाला

त्याचें व्यंजकत्व कसें? त्यावर सांगतात – 'आकाशांत सर्वत्र' दोन आकाराच्या अवभासाच्या अभावामुळें अंतःकरण अ-

ध्यस्त नाही? अशी शंका घेतां – 'पण हें इंद्रजात' द्व्याकाराच्या अवभासाचा अभाव असिद्ध आहे असें सांगतात –

'त्यावर सांगतात तो तर' 'हें व अहंरूपवस्तु ज्याच्या गर्भांत आहे' याचें च स्पष्टीकरण करितात. 'चिद्रूपानें' गर्भ-

शब्दाचा प्रयोग कशाकरितां? अशी आशंका असतां पृथक्त्वानें धर्मिद्वयाच्या प्रतीतीचा अभाव असल्यामुळें असें

सांगतात – 'लोहजळत' 'द्वैतरूपावभासाप्रमाणें' [याप्रमाणें] अग्नीला चतुष्कोणादि आकारता व लोहाला दग्धृता असा अर्थ

पण 'मी उपलब्ध होतो' येथें उपलब्धि विशिष्ट अहंकार प्रतीत होतो. रूपान्तर नाही. दृष्टान्तांत तर दग्धृत्वाच्या अग्नि-

धर्मतेनें प्रसिद्धीमुळें रूपान्तराचा संयोग निश्चित होतो? अशी आशंका असतां सांगतात. 'असें असाधारण क्रियेनें

उपरक्त' स्फुरणात्मक उपलब्धीला जडधर्मत्वाच्या अभावाने असल्यामुळें उपलब्धि धर्म आत्मानुविद्ध असें दाखवितात तेनें प्रसिद्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ आरम्भन ॥

प्रत्यक्ष आहे. त्यातीं एकाग्रचित्ताने निपुणतर अवलोकन करून रूपक परीक्षकाप्रमाणे अनुभ-
(संयुक्त हेत्व – व अहंरूप)
वाला प्रच्छादन न करितां तुम्हीं परीक्षक सांगा कीं तो उक्त लक्षण आहे किंवा नाहीं
१८।१५
(प्रभाकर) पण येथे काय सांगावयाचे आहे? ज्यांत हें रूप संयुक्त नाहीं असा च

॥ विवरण ॥

भासते असा भाव. दुःखी व प्रेमास्पद रूपानें, परिणामी व त्याच्या उत्पत्तिनाशाच्या द्रष्टु रूपानें, अहंकार व त्या-
च्या विषयादिकांत अनुस्यूत चैतन्य रूपानें व 'मी' अशा व्यावृत्त रूपानें ही सर्व लोकांस आत्मिक द्वैरूप्य आहे असें
सांगतात 'सर्व लोकांना प्रत्यक्ष आहे'

पण विषय ज्ञानाचा आश्रय आत्मा आहे. तेथें 'मी जाणतो' अशा रीतीनें ज्ञानाच्या आश्रयत्वानें भासणारा
अंहकार एकमेकांशी कसा असणार? अशी प्रश्न करून [illegible] 'पण येथें काय सांगावयाचें आहे?' पण 'लोहजवत्' इ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

होतो व परिणामाशीं प्राप्त होणारी बुद्धि चित् संबंधी तेव प्रसिद्ध होते 'सर्व लोकांना प्रत्यक्ष' येथें हें व अहंरूप अनुभवास
येते असें सांगितले तो अनुभव दाखवितात – 'दुःखी व प्रेमास्पद'. निरतिशय प्रेमास्पदत्वानें आत्म्याचे सुखरूपत्व प्रतीत होते.
त्यांत दुःखाच्या संबंधाच्या अनुपपत्तीमुळे दुःखी कसा आहे असें द्वैरूप्य. यांच अभिप्रायानें व्याख्यानांत एकाग्रचित्तानें असें
म्हटलें. दुसऱ्या प्रकारानें द्वैरूप्य सांगतात 'परिणामी', सुखादि आकारानें परिणामी बुद्धि आहे. [illegible] साक्षी चै-
तन्य आहे व एकांत साक्षी भास्य भावाच्या अनुपपत्तीमुळे द्वैरूप्य आहे. हें 'निपुणतर अवलोकन करून' असें म्हटलें. दुसरें
द्वैरूप्य सांगतात 'अहंकार', बुद्धि व तिच्या वृत्तींच्या विषयांच्या साक्षितेनें अनुस्यूत स्फुरण आहे. व अहंकार तर व्यावृत्त आहे
व एकांत तर अनुवृत्तत्व व व्यावृत्तत्व संभवत नाही. ह्मणून 'निपुण तर' असें म्हटलें.

पण 'हें रूप ज्यांत संयुक्त नाहीं' असें कां म्हटलें? कारण अहंकाराच्या इदमंशाचें तेथें सांगितलें आहे. अशी आशंका असतां
आत्म्याच्या लक्षणांत दिसत असल्यामुळे अहंकार अनिदमंश आहे असें सांगतो 'पण विषय' अनात्मत्व असून ही ज्ञानाच्या
आश्रयतेनें त्याचें स्फुरण घडतें? अशी शंका घेतात 'पण लोहजवत्' लोहपिंडाला अदग्धत्व असतांही अग्नि संसृष्टतेनें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१८।१९

अहं हा अनुभव आहे. कसा? प्रमातृ प्रमेय प्रमिति तर अपरोक्ष आहेत.

॥ विवरण ॥ (कर्तृरूपाने)

साक्षिकांत जो अहंपिंड दिल्का प्रमाणे अकर्तृत्व असताही अहंकाराच्या दर्शनक्रिया(श्रय) कोटिं निक्षिप्त होतो तेणें अ-नुभव संभवतो? अशी पूर्ववाद्याच्या प्रतिसिद्धान्तीं शंका घेतात- 'कसा?' अहंपिंडाच्या व्यतिरेकानें अग्नीला जसे दहनक्रियाश्रयत्व दिसते. तसे अहंकाराच्या व्यतिरेकाने आत्म्याला ज्ञानक्रिया दिसत नसल्यामुळें अहंलाच आत्मत्व आहे असें पुढील ग्रंथानें पूर्ववादी प्रतिपादन करितो- प्रमातृ इत्यादि.

२५।२२

वार्त्तामध्ये सांगतात— 'अग्निरूप अंतःकरणांत चिदाकार प्रतिबिंबावभास तसाप्रकारच्या विं-बान्तरपुरःसर आहे, त्याला प्रतिबिंबत्व असल्यामुळें मुख प्रतिबिंब प्रमाण असे बिंबभूत आत्म्याचें अनुमान करितात. नैय्यायिक वैशेषिक तर- 'इच्छादिक गुण, पृथिव्यादि महाभूत द्रव्य व्यतिरिक्ताचेच विशेषगुण आ-हेत, त्यांचा त्यांच्यांत अदृष्टत्व असून एकेन्द्रिय ग्राह्यत्वानें विशेषगुणत्व असल्यामुळें भूत चतुष्टयांत न

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दग्धृत्वाच्या स्फुरणाप्रमाणें आत्मसंसृष्टतेनें अहंकाराला दर्शनक्रियाश्रयत्व दिसतें असा अर्थ. 'प्रमातृ प्रमेय' इत्यादि पुढील ग्रं-

१२।१५

थाला प्रमाणाच्या अननुसारित्व आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'अहंपिंडाच्या' ॥ मागच्या ग्रंथाला अहंला आ-त्मत्वं प्रतिपादन केलें जातें तेव्हां मीच पुढें 'प्रमातृ प्रमेय' इत्यादि ग्रंथाचा काय उपयोग? अशी आशंका असतां अहं आत्म्याचें संविदाश्रयत्वानें अपरोक्ष्य, विषयाचें कर्मतेनें, संवित्‌चें स्वप्रकाशतेनें. असा विभाग सांगण्याकरितांच अप-रोक्षत्वविप्रतिपत्ति सांगतात- 'वार्त्तामध्ये सांगतात' अंतःकरणाला चित्त असल्यामुळें तेथें चित्‌चा प्रतिबिंब आज नाहीं अशा शंकेच्या निवृत्तीकरितां या अनुमानांत 'अग्निरूप' असें अंतःकरणाला विशेषण आहे. दीपाप्रमाणें करणत्वामुळें त्याला चित्व नाहीं असा अर्थ. "तसाप्रकारच्या" = प्रतिबिंबसदृश असा अर्थ. 'इच्छादिक गुण' असें म्हटलें असतां ज्याकोणत्याही गुण आहेत अशा रीतीने अर्थान्तर येईल म्हणून त्याकरितां 'महाभूत द्रव्य व्यतिरिक्ताचेच' असें म्हटलें. 'पृथिव्यादि' हा स्वरूपाचा निर्देश आहे. विशेषगुणत्व साधण्याकरितां 'एकेन्द्रियग्राह्यत्व' असें म्हटलें. येथें हे विवक्षित आहे-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

हिमवान्या गंधाप्रमाणें, व दिक्काळ मनांना विशेषगुणहीनत्व असल्यामुळे परिशेषावरून इच्छादिगुणवान्
द्रव्य अन्यच आत्मा आहे असें अनुमान करितात. तसें * संवेदनांत, (संवेदनात) विषयाकार (विषयात्म) प्रतिबिंबावभास तशा
प्रकारच्या बिंब सन्निधान पुरःसर आहे. त्याला त्यांच्यांत नसलेल्या त्याचे अवभासत्व असल्यामुळे दर्पण-
स्फटिकादिकांतील पुरवरक्त स्फटिकाप्रमाणे' अशा रीतीनें नित्यानुमेयविषय आहेत- अशी जी त्रात्तिक
(बौद्धविशेष) कल्पना करितात त्यांचें निराकरण करितो- 'प्रमातृप्रमेयप्रमितिनिरर्' ५०.१५ जरसांख्यादिक प्रत्यक्ष-
सिद्धच आत्म्याच्या स्पष्टीकरणाकरितां अनुमानें आहेत असें मानीत असतील तर कांहीं विरोध नाहीं. परंतु नि-
त्यानुमेय आत्म्याला इच्छित असतील तर विषयाप्रमाणे 'मी' अशा अपरोक्षावभासाचा विरोध येतो. बौद्धात्रिका

॥ विवरणाभाराभाव ॥

'इच्छादिक पृथिव्यादि अष्टद्रव्यव्यतिरिक्त द्रव्याश्रित आहेत; त्यांना पृथिव्यादिकांशीं असमवेतत्व असतां विशेषगुणत्व अ-
सल्यामुळें जें असें नसतें तें तसें नसतें जसें गंधादि' * इच्छादिकांना नभोगुणताही नाहीं. कारण त्यांना बाह्येन्द्रियग्राह्यत्व
नाहीं. दिक्काळमनोगुणताही नाहीं. कारण दिगादिकांना विशेषगुणरहितत्व आहे. म्हणून दुसऱ्या आश्रयाचें निरूपण करितां
येत नसल्यामुळे व आश्रयाला अवश्य आश्रवणीयत्व असल्यामुळे त्यांच्या आश्रयत्वानें आत्म्याची सिद्धि होते- असें. अ-
शा रीतीनें प्रमातृपरोक्ष सांगून बौद्धान्तिक मताला अनुसरून प्रमेयपारोक्ष्य सांगतो- 'तर्हि संवेदनांत' ५ 'घटस्फुरतो'
असें घटनिष्ठतेनें उपलभ्यमान स्फुरण कारणजन्य आहे त्याला कार्यत्व असल्यामुळे मान्यकार्याप्रमाणें' येथें कारण नसतां
निरूपण करितां येत नसल्यामुळे आत्मसमवेत ज्ञान कारणतेनें प्राप्त होतें. अशा रीतीनें प्रमितीला नित्यानुमेयत्व (म्हणून
[illegible]) वार्तिककारीय (भट्ट) मानतात असें जाणावें. अशा रीतीनें मतत्रयाला सांगून त्यांच्या उत्तरत्वानें व्याख्याकालाअ-
वतीर्ण करितात- 'त्यांचें निराकरण' काय आत्म्याला आनुमानिक मान सांगितलें जातें? किंवा नित्यानुमेयत्व? असें विकल्प करून पहि-
ल्याचा निरास करितो- 'जर'. 'स्पष्टीकरणाकरितां' निष्प्रतिपत्तींच्या निराकरणानें संभावना बुद्धिं उत्पन्न करण्याकरितां. दुसऱ्या पक्षा-
चा अनुवाद करून दूषित करितो- 'परंतु नित्य' 'बिंबसन्निधानपुरःसर आहे' येथें घरसंवेदनानें काय त्याच्या स्फुरणाचा अंगीकार क-
रून आकार समर्पक विषय आहे एवढेंच साधले जातें? किंवा घराकार संवेदनानें विषयाच्या अनवभासाचा अंगीकार करून विषय -आकार समर्पक-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१३३८ १८।१६

प्रमेय कर्मतेने अपरोक्ष असून प्रमातृ प्रमिति पुनः केवळ अपरोक्षच आहेत.

॥ विवरण ॥

आहो जर विषयानुमान ज्ञानांत साक्षात विषयच भासत असतो तर प्रत्यक्ष तरी भासोत. तसेंच भासतो अपरोक्षी (त्याच्यांत नसतें अपरोक्ष) अशा रीतीनें अनुमान ज्ञानांत विषयाचेंच अवभासन असल्यामुळे हेतु अनैकान्तिक (=सव्यभिचारी) आहे.

१३३८ आतां जर अनुमान ज्ञानांत तरी विंबभूत विषयाचा अवभास नसेल तर प्रतिज्ञातार्थ विंबपुरःसर त्याच्या अप्रतिभा-सनामुळे अनुमानाच्या उदयच होणार नाही. तसेंच हें अनुमान अपरोक्ष व्यवहाराला योग्य अशा विषयावभासाच्या

५०।१२

विरुद्ध हो आहे. येथें विज्ञानवादी बौद्ध तर – विज्ञानाशीं अभेदाच्या निषिद्धतानंतर विषयाचा अपरोक्ष स्वभाव आहे असें म्हणतात. त्याचें निराकरण करितो – "प्रमेय कर्मतेने अपरोक्ष असून" कारण "स्वरूपहानि"

~~असा अनुमवतात~~ ॥ विवरणव्याख्यान ॥

आहे असें म्हणजे जरी पहिल्या पक्षी सिद्धसाध्यत्व आहे. तसेंच अनुमानज्ञानांत त्या सोन्याच्या व्यवधानानेंसुद्धा प्रतिज्ञातार्थाची

होते

प्रसिद्धि ~~असेल~~ केंव्हा होईल? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं दूषण करितो – "भासोत भाव होईजर" फळ सांगतो – "अशा रीतीनें"

"अनैकान्तिक" = अनियत. ज्या आकाराचें ज्ञान असतें तें तद्विषयक असतें असा नियम नाही कारण अनुमानांत व्यभिचार येतो

१५८।८

असा अर्थ. दुसऱ्याला दूषित करितो – "आतां जर" "उदयच होणार नाही" = प्रयोजन होणें अनुमान शक्य नाही असा अर्थ. अथवा ज्ञाना-

ला परविषयत्वाचा अभाव असतां प्रत्यक्षाच्या विरोधही येतो असें सांगतो – "तसेंच हें अनुमान" ज्ञानपक्षींच्या अनुमानांतही

प्र अनुभवविरोध आहे असें जाणावें. अशा रीतीनें प्रमेयाधिकरणाचें परोक्षत्व निराकरण करून, प्रमेयत्व कर्मतेनें, संवित्तीचें स्वप्रका-

शत्वानें न असल्यानें तिच्या आश्रयत्वानें अपरोक्ष्य संगणना करिता प्रथम प्रमेयाच्या संवित्तीशीं अभिन्नतेने अपरोक्षत्वा-

च्या अनुवाद करून दूषित करितो – "येथें विज्ञानवादी बौद्ध तर" घटादिक विज्ञानाशीं अभिन्न आहेत, त्यांना अपरोक्षत्व

असल्यामुळें जें अपरोक्ष असतें तें विज्ञानाशीं अभिन्न असतें जसें संवित्. घटादिकही अपरोक्ष आहेत (म्हणून ते वि-

ज्ञानाशीं अभिन्न आहेत) असा अर्थ. कर्मतेनें अपरोक्षता करितो हेतु सांगतो – "कारण स्वरूपहानि" द्वितीय-

विपत्तीनें दर्शन क्रियाकर्मतेनें विषयाचें स्फुरण होत असल्यामुळें त्याच्या विरुद्ध सपक्षाचें अनुमान आहे असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

असा अनुभव येतो. विज्ञानाशीं अभेद असून तरी (विषयाचें) आपरोक्ष्य असत नाहीं कारण रजतादिकांच्या व इदंज्ञानाचेंही आपरोक्ष्य आहे, तसेंच विज्ञानत्व आहे? असें असेल तर नाहीं कारण रजताप्रमाणें त्यांच्याही त्यांत बाध्याबाध्यत्वाचा प्रसंग येईल. म्हणून अनवधानानें संविदुपाधितया रजताची आपरोक्ष्यता होय. तसेंच आत्मा आत्मा व मनाच्या संयोगजन्य प्रत्यक्ष ज्ञानानें अपरोक्ष आहे, असें वार्तिककार (अद्वै) न्याय व वैशेषिकांनुसारी कल्पना करितात. आत्म्याचे तर इतर संयुक्तसमवायनिमित्त ज्ञानान्तरानें अपरोक्ष होतो असें न्याय व वैशेषिक म्हणतात. स्वप्रमेयगत प्रमिति संयुक्त तादात्म्य जन्य ज्ञानान्तरानें अपरोक्ष होतें, असें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पुनः रजतादिकांचें (कर्मसंज्ञेनें असणारे) बाह्यत्व विज्ञानाहून भिन्न आहे किंवा अभिन्न? पहिला पक्ष तसें (ठवला) व-भिन्न होतो असें सांगतात - 'विज्ञानाद्बहि' इत्यादि शब्दांचा अनुवाद करितो - 'तर्हि विज्ञानत्व' मग त्याला अबाध्यत्व असल्यामुळें विषयाशीं ज्ञानाचा अभेद युक्त नाहीं असें सांगतो - 'तर्हि कारण' मग विषयाचें अपरोक्ष्य कसें — त्यावर सांगतात - 'म्हणून' 'संविदुपाधितया' - संवित् तिचें विशेषणत्व. स्वतंत्र असतां 'चाक्षुषज्ञान' येथेंही ज्ञानाचें विशेषण असल्यामुळें अपरोक्ष येईल? त्याकरितां सांगतो - 'अनवधानानें' 'चक्षुषा उत्पन्नं चाक्षुषम्' अशा रीतीनें उत्पत्तीच्या व्यवधानानें चक्षूला ज्ञानविशेषणत्व असल्यामुळें (त्यांना विशेषणत्वानें अनवधानानें ज्ञानाची) व्याप्ति होत नाहीं असा अर्थ. म्हणून विषयाचाही संवित् तिच्या विशेषणत्वानें आपरोक्ष्याचा प्रसंग येत नाहीं कारण संवित् शब्दानें इंद्रियार्थसंप्रयोगजन्य ज्ञान विवक्षित आहे; असा अर्थ. इत्यादि प्रतिपत्ती (? विरुद्ध मत) चें उत्थापन करितात 'तसेंच आत्मा' 'संयुक्तसमवायनिमित्त ज्ञानान्तरानें' मनाशीं संयुक्त जो आत्मा त्यांत जो ज्ञानाचा समवाय तो निमित्त आहे ज्या ज्ञानान्तराचा त्यामुळें असा अर्थ. इत्यादि (प्रमितिविषयक) पक्षाला सांगतो - 'स्वप्रमेयगत' 'संयुक्ततादात्म्यजन्यज्ञानान्तरानें' - नेत्राशीं संयुक्त अशा अर्थाशीं जो (ज्ञानाचा) तादात्म्य संबंध त्यापासून प्रमितिविषयक उत्पन्न झालेलें. त्यामुळें प्रमिति अपरोक्ष होते असा अर्थ. त्यांच्या उत्तरत्वानें व्याख्यानाचा [illegible] करितात -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

वार्तिक कारीयें सुणताज - त्यांच्या निरासकरिता - 'प्रमातृ प्रमितीतु पुनः' प्रमाता व प्रमीति कर्मत्वानें अपरोक्ष नाहीत. कारण प्रमाणाचा अभाव आहे असा संबंध. पण कर्मत्वाचा अभाव असतां त्यांचे आपरोक्ष्य कसें? असें असेल तर तेथें सांगतो - काय कर्मत्वाच्या अभावानें परोक्षत्व साधावयाची इच्छा आहे? किंवा आपरोक्ष्यानें कर्मत्व साधावयाचे आहे? त्यांत पहिल्याला अनुभवाच्या विरोधानें दूषित करितो - 'अपरोक्षच' दुसरा पक्षही नाही कारण अनुभवत्व व अनात्मत्व प्रसंग येतो असें सांगतो - 'केवल' आत्मनिष्ठक मनोजन्य प्रत्यक्ष ज्ञानान्तर असण्यास तर प्रमाण नाही. पण मन असतां आत्मदर्शन होत असल्यामुळे व सुषुप्तींत नसतां दिसत नसल्यामुळे अन्वयव्यतिरेक प्रमाण आहे? असें असेल तर नाही. कारण मनाचे असणें विषयानुभवानेच अन्यथासिद्ध आहे. विषयानुभवाच्या संबंधावरूनच विषयाप्रमाणे आत्म्याचीं सिद्धि होत असतां आत्म्यांत (आत्मविषयक) ज्ञानान्तर कल्पना करून मनाच्या अन्वयव्यतिरेक कल्पनेचा उपयोग आहे. म्हणून विषयत्वाचा (आत्मत्व / विषयांत) अन्य आत्मा अपरोक्ष आहे. संयुक्तसमवायापासून व संयुक्त तादात्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानान्तराच्याशि

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'स्वात्मनिरासकरिता' 'प्रमाता व प्रमिति' येथून 'आत्मविषयक' यापूर्वी पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. कर्मत्वानें आत्म्याच्या आपरोक्ष्याच्या अभावाकरितां हेतु सांगतो 'आत्मविषयक' प्रमाणाभावें असिद्ध आहे? अशी (वार्तिककाराची) शंका घेतात - 'पण मन असतां' १९५।१९ मन व्यापक असतां आत्मा प्रतीत होतो. इतरत्र प्रतीत होत नसल्यामुळे आत्म्याला मानसत्व आहे असा अर्थ. आत्म्याच्या व्यवहाराला हेतु असा विषयाच्या अनुभवविषयतेने मनोव्यापाराची अन्यथासिद्धि सांगतो - 'नाहि कारण' पण आत्मानुभवविषयत्व मनाच्या अन्वयव्यतिरेकांना कां अनुसरणार नाही? यावर सांगतो - 'विषयानुभवाच्या' १९५।२० विषयज्ञानाच्या आश्रयत्वानें आत्मविषयक व्यवहाराची संभव असतां ज्ञानान्तरापासून त्याच्या सिद्धीच्या कल्पनेंत गौरव आहे असा अर्थ. १९५।२२ 'कर्मतेनें प्रमीति अपरोक्ष आहे' असें जें सांगितलें त्याचें निराकरण करितो - 'संयुक्तसमवायापासून' आत्मसमवेत अनुभवाला संयुक्तसमवाय जन्य ज्ञानान्तरापासून अपरोक्षता व विषयसमवेत अनुभवाला संयुक्त तादात्म्य जन्य ज्ञानान्तरापासून अपरोक्षता आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

बाधते जे आत्मविषयक वा विषयविषयक अनुभवाला अपरोक्षता आहे ही असे हे भरले कारण प्रत्यक्षाला वर्तमान (इंद्रिय)
विषयाच्या अपेक्षत्वाने युगपत् फक्त दूर्याच्या अवस्थानाच्या प्रसंग येतो. (त्यात) संयुक्त संबंधा पासून अनु-
भवाच्या अवभास असतां त्याच ज्ञानाने कर्मगत परिणाम रसादिकांच्या अपरोक्षत्व याप्रसंग येतो. संक्षेप अ-

॥ विवरण व्याख्यान ॥
(अनुभव)

असे ही लक्षणांचे तर नाही असा अन्वय. ग्राहक ज्ञान ज्या मनः संयोगाने उत्पन्न होते त्याने ज्ञानान्तरं उत्पन्न होते ? किंवा दुसऱ्या
संयोगाने ? पहिला पक्ष नाही कारण असमवायि कारण भेदावाचून ज्ञान भेद व त्याच्या क्रमाचे प्रयोजक आहे. दुसऱ्या पक्षा
तही कारण ग्राहक ज्ञान समयीं ग्राह्य ज्ञान असते ? किंवा नसते ? जर नसते तर त्याचा प्रसंग येतो. 'कारण प्रत्यक्षाला' प्र-
त्यक्षाचे वेळी मन ग्राहकत्व (विषय) असल्यामुळे ते पूर्व ज्ञान त्या वेळी नष्ट झाले असे त्यामुळे त्याच्या प्रत्यक्षत्वाची सिद्धि होणार नाही.
असा अर्थ. पहिल्यांत दूषण सांगतो- 'युगपत्' १९६।६ अर्थ ज्ञान समयी पूर्व ज्ञानाच्या अस्तित्वाच्या अंगीकार असतां फक्त दूर्याचे युग-
पत् अवस्थान प्राप्त झाले. पण ते संभवत नाही. ते असे - घटज्ञान समयीं, मनांत क्रिया, तदनंतर विभाग, तदनंतर
पूर्व संयोगाचा विनाश, तदनंतर उत्तर संयोगापासून ज्ञानोत्पत्ति असा रीतीने दोन क्षण विलंबित्वाने उत्पन्न होणा-
ऱ्या ज्ञानांतराच्या सम समयीं थोडे नंतर नाश होणाऱ्या पूर्व ज्ञानाचे अवस्थान असमंजस आहे. पण नाश होणाऱ्या
व नाश (न) होणाऱ्या ज्ञानांचे सहावस्थान होत नाही ? अशीही शंका घेता येणार नाही. कारण (सम) पूर्वोत्तर ज्ञानांत निवर्त्य-
(तादात्म्यादि संबंधापासून विषयगत प्राकट्य प्रत्यक्ष होते या विषयी) निवर्तकभावाने विरोधामुळे सहावस्थान अनुपपन्न आहे असा अर्थ. दुसरे दूषण सांगतो - 'संयुक्त
संबंधापासून' संयुक्त समवाय संबंधापासून किंवा संयुक्त तादात्म्य संबंधापासून अनुभवाचा अवभास असतां आत्म-
गत परिणामाचे व विषयगत रसादिकांचे त्याच ज्ञानाने अपरोक्षत्व होईल. असा अर्थ. पण परिमाणादिकांच्या असा-
त्यामुळे अनुभवाच्या ग्राहक (संबंधा) ज्ञानाने त्याचे ग्रहण आहे ? अशी आकांक्षा असतां स्वयंप्रकाशत्व येथे हेतु आहे असे सांगतो-
'स्वतेच अनुभवाला' अनुभव, ज्ञानान्तरगम्य नाही. त्याला स्वसत्तेत प्रकाशव्यतिरेकरहितत्व असल्यामुळे जो असा (र
प्रकाशव्यतिरेकरहित- प्रकाशमान) नसतो तो असा (-ज्ञानान्तरगम्य नाही असा) नसतो. (ज्ञानान्तरगम्य असतो.)
जसा घट. प्रकाशाने हेतूच्या असिद्धीचे निराकरण केले आहे. ज्ञानाला स्वसत्तेत प्रकाशव्यतिरेकित्व असतां ति-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

अनुभवाळा स्वसत्तेंत प्रकाशाच्या व्यतिरेक हि मत्तही नाहीं. म्हणून त्याळा ज्ञानान्तरगम्यता सिद्ध होत नाहीं.
आन्त्य (=आत्म) व्यापारापासून तर विषयानुभवाच्या जन्मसंभवत नाही. कारण सर्वगताळा कुठारादिकांप्रमा
णे परिस्पंदाचा अभाव आहे व परिणाम फळाळा घटादिकांप्रमाणे क्रियेशी एकाश्रयत्व आहे. विषयाळा संविदा-
श्रयत्व असतांना त्याळाच चैतन्यत्व प्रसंग येतो. संवित्जनन व्यापारवत्वामुळे आत्म्याळा चेतनता आहे? अ-
सेंही नाही. कारण मनादिकांनाही तसा प्रसंग येतो. पुनः अनुभवाळा विषयाश्रयत्व असतो 'माझ्याकडून हें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असेंतर संदेह दिक राहतील. असा अर्थ. 'हि' शब्दानें सुखादिकांस स्वत्वाच्या असण्याच्या शंकेचा निरास केल्या जातो. कारण
सुखादिकांनाही अनात्मकत्वानें परस्पर अंतर्भाव आहे असा अर्थ. ज्ञाता विषयनिष्ठ प्रागट्य अर्थ प्रकाश आहे. ~~स्वत्व-~~
~~[illegible]~~. असतांना स्वप्रकाशाच्या कर्माच्या जन्मच दुर्निरूप आहे असें सांगतात 'आन्त्य' (=अंत असणारा आत्मा)
~~[illegible]~~ व्यापारापासून? कार्य तोंवरि स्पंद लक्षण व्यापार आहे? किंवा परिणाम लक्षणी असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास
करितो- 'कारणं सर्वगताळा' दुसऱ्याचें दूषित करितो- 'परिणामफळाळा' मूल परिणति काळ घटाच्या भूमिष्ठत्वप्रमाणें अ
नुभवाही परिणामीचे समानाधिकरणत्व आश्रयणीय आहे असा अर्थ. पण सकर्मक परिणामफळाळा परिणामीचें
समानाधिकरणत्व असले तरी सकर्मक क्रियाफळाळा विषयनिष्ठत्व आहे. कारण क्रियेच्या कर्मांत अतिशयजनन
स्वभाव आहे. अशी आशंका असतां. मग काय संवित्त्वैं आश्रयत्व हे त्यांतवाळा प्रयोजक आहे? किंवा संवित्जनन
व्यापारवत्व? पहिल्या पक्षीं विषयाळाच चैतन्योत्पत्ति होईल असें सांगतो- 'विषयाळा संविदाश्रयत्व' दुसऱ्या पक्षीही
काय संवित्जनक व्यापारवत्वमात्र विवक्षित आहे? किंवा संवित् जनक ज्ञान व्यापारवत्व? असा विकल्प करून पहिल्याळा
दूषित करितो- 'संवित्जनन' दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितो- 'पुनः अनुभवाळा' 'गतो ग्रामः' इत्यें जसें स्वाश्रित
गादि क्रियाकर्मत्व ग्रामाळा उपलब्ध होतें त्याप्रमाणें 'माझाकडून हें जाणलें गेलें' असा स्वतीनें स्वाश्रित 'विदि' क्रिया
अनुभवाळा विषय निष्ठ असतां
कर्मत्व विषयाळा अनुभवाळा येतें ~~विदि क्रिया [illegible]~~ असतां असा अनुभव येणार नाहीं असा अर्थ
पण विषयाळा आत्म समवेत ज्ञानक्रियाजन्य अनुभवाचें व्याप्यत्व असल्यामुळें 'माझ्याकडून घट जाणला गेला'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१८।१८

कर्मतेनें नव्हे प्रमिति = अनुभव स्वयंप्रकाश असून प्रमाणाचें फळ आहे. त्याच्याबळानें

॥ विवरण ॥

जाणलें गेलें असें संबंधाचें ज्ञान होणार नाही. व स्वात्म्यांत ज्ञानक्रियेचें अनुमान होणार नाही. कारण अनु-
भवाचा आत्म्याच्या संबंधाचा अभाव आहे. म्हणून दोन्हीची कर्मतेने अपरोक्षता नाही असें सांगतो - कर्म-
तेने नव्हे' ५१।११ दोघांनाही स्वयंप्रकाशत्व कल्पनांगुरुत्वही व कोणा स्वयंप्रकाशत्व असतां आत्म्याचं स्वयं-
त. दी. १९८।३
५१।१२
प्रकाश आहे. असें असेल तर नाही असें सांगतो - 'प्रमिति अनुभव स्वयंप्रकाश असून' पण प्रमितीला स्वप्र-
काशत्व नसतांही अनुभवत्व कां असणार नाही? अशी आशंका असतां फळत्वाचा भंग होईल हें बाधक आहे.
अशा आशयानें सांगतो - 'प्रमाणाचें फळ आहे'. कल्पनागौरव हें नाही. कारण प्रामाणिक गौरवाला अदोषत्व आहे
असा अर्थ. 'आत्मा स्वप्रकाश आहे त्याला आत्मत्व असल्यामुळें व्यतिरेकानें घटाप्रमाणे' अशा अनुमाना-
१९८।७
वरून त्याचेंही स्वप्रकाशत्व सिद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'त्याच्याबळानें'.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

हा अनुभव अविरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां परिणाम क्रिया व तिचें फळाला एकाधिकरणत्व नियम
असल्यामुळे आत्म्यांत ज्ञानाचें जे पुढील अनुमान केलेलें तें सिद्ध होणार नाही असें सांगतो - 'व
१९८।२०
स्वात्म्यांत'. उपसंहार करितो - 'म्हणून'. संवित् व आत्म्याला कर्मत्व नसतां दोघांनाही स्वप्रकाश
त्वानें अपरोक्षत्व आहे? किंवा अन्यतराला? असा विकल्प करून पहिल्याला (सिद्धान्ती) दूषण
दिसतात - 'पण दोन्हींना'. कारण गौरव प्रसंग येतो असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षीं काय आत्म्याला स्वयंप्रकाश-
त्व आहे? किंवा संवित्ला? पहिल्याचा अंगीकार करितात - 'व कोणा'. दुसरा पक्ष अनुपपन्न आहे
असें सांगतात - 'व'. आत्म्याच्या स्वप्रकाशत्व मात्रानें इतरत्र व्यवहाराचा संभव असतां त्याने युक्त
अनंत संवित्च्या स्वप्रकाशत्व कल्पनेत गौरव प्राप्त होतो असा भाव. अनुभवाला जडत्व असता अननुभवत्व-
१९८।७
प्रसंगामुळें असें नाही असें सांगतो - 'नाहीं असें'.

टीप

१ 'कल्पनागौरव' - अनंत संवित् स्वप्रकाशत्व कल्पना गौरव असा अर्थ. २ आत्मत्व असल्यामुळें - अन्यथा जगदान्ध्य-
येते असा भाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

आत्म्याला स्वप्रकाशत्व असतांही अनात्मत्व नाही कारण संविदाश्रयत्वाने आत्म्याची उपपत्ति होते. इतरांना (अ-
त.दी. १९८।१ ५।१।१२ ।५।
नुभवाला) तर वेद्यत्व असतां घटादिकांप्रमाणे अननुभवत्व दुर्वार आहे असा अर्थ. अथवा हान उपादान उपेक्षा
प्रमाणफल आहे असे कोणी म्हणतो त्यावर सांगतो - 'प्रमिति - अनुभव स्वयंप्रकाश असून प्रमाणफल आहे'. अन्य-
भिन्नाश्रय अनुभव असतां इतरेतराध्यवसायी अशा हानादिकांना प्रमाणफलत्व युक्त नाही असा अर्थ.
५।१।१५
पण संवेदनच अर्थ साक्षात्पणें 'प्रमीयते अनेन' (ज्याच्या योगाने विषय जाणल्या जातो) या व्युत्पत्तीवरून प्रमाण

॥ विवरणव्याख्यान ॥
१९८।२ अतिरिक्त
'प्रमिति स्वप्रकाश आहे, शिवाय अनुभवत्व असल्यामुळे प्रमाण' असा अर्थ. पुढील 'अथवा' याच्या पूर्वीपर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.
१९८।१०
मंजित् (?) फलत्व असिद्ध आहे अशी आशंका असतां तिच्या परिहारार्थ प्रमिति - अनुभव याचे स्पष्टी-
करण करितो - 'अथवा' किंवा अशी योजना असा शेष. फलत्व असिद्ध कसे? अशी आशंका असतां (शंकाकार) सांगतो - 'हान'
(हानादिक अनुभवाचे)
१ चतुष्टयाच्या संनिकर्षानंतर हानादिकाची उपलब्धि होत असल्यामुळे त्यांस फलत्व आहे असा अर्थ. प्र-
मिति प्रमाणफल आहे. हानादि नाही. त्याविषयी हेतु सांगतो - 'अनुभव'. चतुष्टयाचा संनिकर्ष असतांही
अर्थाच्या अनुभवाचा अभाव असतां त्याच्याविषयी हानादिकाचा अभाव असल्यामुळे अनुभवफल आहे असा अर्थ.
२
हानादिकाहून अतिरिक्त फलाची कल्पना असतां अनवस्था येते? अशी आशंका असतां सांगतो 'स्वयंप्रकाश'
चतुष्टयसंनिकर्ष असतां अर्थाच्या अनुभवाच्या अभावाने हानादिकाचा अभाव दिसत नसल्यामुळे अनुभवाला
अप्रयोजकत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'अव्यभिचारी'. याने अर्थानुभवाची अपेक्षा दाखविली आहे. ॥
१९८।१९ बोद्धृ
पण संवेदनाला प्रमाणत्व असल्यामुळे ते प्रमाणफल आहे असे सांगितले ते अयुक्त आहे? अशी शंका घेतो - 'पण संवेदनच'

॥ टिप्पणी ॥
आत्मा २ ~~चतुष्टयसन्निकर्ष~~ चक्षुरुपसंयुक्त सन्निकर्ष
१ 'चतुष्टयसंनिकर्ष' - आत्मा मन इंद्रिय व विषय, चतुष्टय शब्दाचा अर्थ आहे. ~~मनःसंनिकर्ष~~ असता अर्थाचे प्रत्यक्षज्ञान उत्प-
म्ह
न्न होते. व अर्थाचे ग्रहण त्याग किंवा उपेक्षा केली जाते. ते (अर्थाचे ज्ञान) नसतांना नाही. म्हणून अनुभव फल आहे
असा अर्थ. २ 'अनवस्था' - अर्थानुभवावाचून हानादिकाचा अभाव असल्यामुळे अर्थानुभवाला फलत्व मानल्यास अ-
दुसऱ्या
र्थानुभव ज्या दुसऱ्या अनुभवावाचून होत नाही त्यालाही फलत्व मानावे लागेल. अशी अनवस्था असा अर्थ.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

इतर (= प्रमाता व प्रमेय) प्रकाशित होते प्रमाण तर प्रमात्याच्या व्यापार फळ लिंगावरून नित्यानुमेय आहे. त्यांत 'मी याला जाणतो' अशा रीतीने प्रमात्याच्या ज्ञानव्यापार कर्म-

॥ विवरण ॥

अर्थ साक्षात्पणें 'प्रमीयते अनेन' (= ज्याच्या योगाने जाणला जातो) म्हणून व्युत्पत्ति करून प्रमाण आहे असून अर्थाच्या उपलब्धिरूपानें तेंच प्रमाणफळ आहे. असें सुगत (= बुद्ध) मतानुसारी म्हणतात. त्यांच्या निरासाकरितां 'प्रमाणान्तरम्' 'प्रमात्याच्या व्यापार चतुष्टय संनिकर्ष आहे' असें प्राभाकर म्हणतात. पण चतुष्टय संनि- कर्ष काय प्रत्यक्ष आहे किंवा अनुमेय? अनुभवाच्या पूर्वीच पाहिला पाहिजे. दुसरा ही नाही कारण धूम आदींची कधिही प्रत्यक्षता असतां व्याप्य (= धूम) दर्शनानें व्यापक (= अग्नि) ज्ञान उत्पन्न होते. तशी येथें संनिकर्षाची प्रत्यक्षता नाही असें येथे वैषम्य आहे. अशी आशंका असतां सांगतो- 'फळलिंगावरून नित्यानुमेय आहे'. रूपादिकांच्या उपलब्धीच्या कारणत्वानें नाना इन्द्रिय कल्पनें प्रमाणें अनुभवकारणत्वाविषयीं नित्य परोक्ष संनिकर्ष कल्पना घडते असा अर्थ. पण 'मी याला जाणतो' असें आत्मानात्मविषयक अनुभवभेदानें प्रत्यक्ष सिद्ध आहेत. यावर नाही असें

सांगतो - त्यांत

॥ विशेषव्याख्यान ॥

प्रमाणफळविभाग कसा? अशी आशंका असतां अंशानार सांगतो 'संवेदनम्' अर्थाकारविशिष्ट तेंच संवेदनाला प्रमाणत्व असून त्याच्या स्फुरणत्वानें फळत्व आहे असा अर्थ. पण दोहोंत करण व फळभाव अत्यंत भेदानें व्याप्त असल्यामुळे येथें हीत्ति असमंजस आहे. इतरथा करण व फळभाव असणार नाही म्हणून संवित् हून अतिरिक्त करण मानले पाहिजे असें अभिप्रायानें सांगतो- 'त्यांचा निरास' प्रमात्याच्या व्यापार काय परिस्पंद आहे? किंवा परिणाम? दोन्ही प्रकारांत अनुपपत्ति आहे कारण त्याला सर्वगतत्व व निरवयवत्व आहे. अशी आशंका असतां सांगतो 'प्रमात्याच्या व्यापार चतुष्टय संनिकर्ष च'. चतुष्टय संनिकर्ष विषयी प्रमाणांतरी शंका घेतो- 'पण चतुष्टय'. दृष्टान्तावरून व्याप्ति नित्यानु- मेयत्व साधितो- 'रूपादिकांच्या' पण प्रमाता व प्रमिति का कर्मकर्ते अपरोक्षत्वाच्या अभावे असतां अनुभवाचा विरोध येतो (आहे) अशी आशंका घेतो- 'पण मी याला'. 'मी' असा आत्मविषयक अनुभव, 'याला' असा अनात्मविषयक, 'जाणतो' असा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

विषयक आहे आत्मविषयक नाही. आत्मा तर विषयानुभव या निमित्तावरून त्या 'मी' अ-
सा फळांत व विषयांत अनुसंधान केला जातो
१७।२१
(भाष्य) पण हा विषयानुभवनिमित्तक अहंबुद्धिरूप नाही परंतु अन्यत्र आ. ३-५१ ३-५

॥ विवरण ॥

सांगतो- 'स्यांत मी याला'
५१।३०
पण जे भासते ते ज्ञानकर्म तेच भासते असा विषयांत नियम असल्यामुळे आत्मा हि जर भासतो तर ज्ञान
भासतो.
कर्मतेनेच, आश्रयमात्रतेने नव्हे? अशी आशंका घेतो- 'पण हा' पण प्रत्यक्ष ज्ञानाचा विषयजन्यत्वांश अस ३-५ | ५१।२२ ३-६
ल्यामुळे कर्म कारकतादि विषयाला असले पाहिजे ते येथे एका क्रियेत एकाच्याच कर्मत्वाने व कर्तृत्वाने विरुद्ध रूप-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

ज्ञानानुभव असा येथे विभाग जाणावा. अनात्मकर्मक अनुभवाच्या आश्रयत्वाने आत्म्याचा व्यवहार संभव असल्याने पृथक्
ज्ञानकल्पना युक्त नाही असे सांगतो- 'सावरनाही'
१९९।२३
प्रत्यगात्म्याच्या कर्मत्वप्रमाणाभावाने दूषित केले असतां त्याविषयी शंका उत्थापन करतो अशी शंका घेतली असतां
प्रमाणाभाव असिद्ध आहे असे सांगतो- 'पण जे', 'आत्मा संवित् कर्मतेने भासतो. त्याचा असंवित्‌रूपत्व असून अप-
रोक्षत्व असल्यामुळे घटाप्रमाणे ग्राह्यत्वाचे. पण संवेदनाच्या अनाश्रयत्व उपाधि आहे? अशी आशंका असतां सांगतो
'आश्रयमात्रतेने'- विषय व्याप्तिमतांत संविदाश्रयत्वाला अकर्मत्वाची अव्याप्ति असल्यामुळे व्यतिरेक व्याप्ति नाही
१९९।३०
समव्याप्ती तर संवित मध्ये घुसणाऱ्यांचा संभव आहे असा अर्थ. कर्तृकर्माच्या विरोधाच्या निरासाकरिता (
(अहंप्रत्ययाने) स्पष्ट सांगितला. परंतु तो (= विरोध) संभवत नाही. कारण कर्मकारकत्वाचा अभाव असतांही अनुमेया-
चा विषयता दिसते? म्हणून कर्तृकर्म विरोध नाही? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण प्रत्यक्ष' अनुमितीचा कर्म- १३-५
कारकाने जन्यत्वाच्या अभाव असल्यामुळे विषयाचा कर्मकारकत्व नसो. प्रत्यक्षाचा तर कर्मजन्यत्वामुळे त्याच्या
विषयाला कर्मकारकत्व स्वतःच पाहिजे असा अर्थ. त्यावरून काय? त्यावर सांगतो- 'तेथे एका क्रियेस' कर्तृकर्मत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

त्समात्रविषयक अहं असा प्रत्यय आहे. वस्यांत द्रव्यस्वरूपत्वानें आत्म्याला प्रमेयत्व असून ज्ञातृत्वानें प्रमातृत्व आहे. अशावेतीनें अहंप्रत्ययाला प्रमातृप्रमेय निर्भासरूपत्वा मुळे आत्माग्राह्यग्राहकरूप आहे. म्हणून इदमनिदंरूप आहे. कारण प्रमेयांशाला इदंरूपत्व असून प्रमातृअंशाला अनिदंरूपत्व आहे.? (प्रभाकर-) हें घडत नाहीं. कारण आत्म्याला

॥ विवरणाी ॥

-द्रव्यानें अन्यत्वकासाठी तसेच कर्त्याच्या गुणभावामुळे व कर्माच्या प्राधान्यामुळे त्याला रूपद्वयांत वैरूप्य प्रसंग येतो.

त.दी. २००१ [illegible]

त्यावर सांगतो- 'वस्त्यांत द्रव्य' अहंप्रत्ययाचाही कर्म-कर्तृत्व असतां घटादि प्रत्यय तुल्यत्व येतें अशी आशंका असतां द्रव्यबोधस्वरूप आत्म्याला द्रव्यात्मक बोधाकार प्राधान्यानें कर्तृत्व असून बोधात्मक द्रव्याकार प्राधान्यानें कर्मत्व आहे म्हणून उक्तदोष येत नाही असा अर्थ प्रमाणें 'प्रमातृप्रमेयनिर्भासरूपत्वामुळे असें लावावे. त्यावर- सामान्य ·५२१९

(द्रव्य) अंशाला आत्मा व अनात्म्यांत साधारणत्व असल्यामुळे आत्मत्वाचा अयोग आहे. म्हणून वजिशेष (चैतन्य) अंशाला निरंशत्व असल्यामुळे कर्तृकर्मव्यवस्था नाही असा परिहार करितो- 'हें घडत नाहीं'? निरवयवाला एकाकाली कर्म-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नैरन्तर्य ग्रामादिष्ट त्वाने दिसत असल्यामुळे त्यांचा एकत्व संभव नाही असा अर्थ दुसऱ्यावेतीही वैरूप्य सांगतो 'तसेच कर्त्याच्या' पण द्रव्यत्व व ज्ञातृत्व हें पृथक्‌रूप असल्यामुळे आत्म्याला भागानें अनात्मत्व प्राप्त होतें अशी शंका घेतो- 'अहंप्रत्ययालाही' त्याच्याकिंचित्‌स्वरूपत्वामुळे हा दोष येत नाही असें सांगतो- 'द्रव्यबोधस्वरूप' पण अंशद्वय आला सांगितले असल्यामुळे अनंशत्व असिद्ध आहे.? अशी आशंका असतां अवस्पष्ट करितो- 'त्याचरसामान्य' 'सामान्य अंशाला'- द्रव्यांशाला; 'विशेषांशाला' बोधांशाला असा अर्थ. अंशभेदानें कर्तृ कर्मव्यवस्थेच्या असंभवाविषयीं 'अपरिणामित्व असल्या- मुळे' यानें दुसरा हेतु सांगितला जातो असें म्हणतात तें अनुपपन्न आहे कारण अपरिणामित्वाला त्यानें असाधकत्व आहे.? पंतानी सिद्धीही होत नाही.? अशी शंका असतां सांगतो- 'निरवयवाला'. आत्म अनात्म विषयक ज्ञानद्वय परिणामाच्यानें- रवयवांत एकेकाली असंभव आहे असा अर्थ. 'अप्रमेयाला' येथें घटादिकाला अनात्मत्व सांगितले जाते किंवा द्रव्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असंगत्व आहे व अपरिणामित्व आहे. व प्रमेयाला हे रूपतेने पराक्रूपत्व असल्यामुळे अनात्मत्व आहे. म्हणून नीलादि ज्ञान (=प्रमाण) फल अनुभव स्वयंप्रकाशमान असा ग्राह्याला इदंतेने व ग्राहकाला अनिदंतेने भासविता; व ग्रहणाला (=प्रमाणाला) अनुमापन करिता हे युक्त आहे. म्हणून अहंकार इदमंश असणे युक्त नाही.

॥ विवरण ॥

दुःख परिणामाच्या अयोग असल्यामुळे हो हे युक्त नाही असे सांगतो 'व अपरिणामित्व आहे' पुनः ग्राहकरूपाचीही विषयतेनेच सिद्धि आहे किंवा नाही? असे केल्यास स्वयंप्रकाशत्वाने व संविदाश्रयत्वाने सिद्धि मानली नसल्यामुळे त्याच्या असिद्धीचा प्रसंग येतो. कर्मतेने सिद्धि होते असे समजल्यास सांगतो 'व प्रमेयाला' म्हणून संवित् स्वाकारान तिच्याची सिद्धि होत असल्यामुळे संविदाश्रय पक्षपातितेने अहंची सिद्धि होते. म्हणून हे अंश अहंकार नाही असा उपसंहार करितो 'म्हणून नीलादि'. 'नीलादिज्ञान' येथे व 'ग्रहण' येथे 'ज्ञायते अनेन' व 'गृह्यते अनेन' या करण व्युत्पत्तीवरून चतुष्टय संनिकर्ष विवक्षित आहे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शंका! पहिल्या पक्षी त्याची प्रकृतास उपयोगिता नाही. दुसऱ्या पक्षी पुनरुक्ति येते अशी आशंका असतां सांगतो - 'पुनः' केवळ इदंपांशाला अनात्मत्व येते असे नाही परंतु बोध्य ... 'पुनः' याने सांगितले जाते. काय ग्राहकांश दुसरा स्वाश्रयी किंवा त्याहून निराळा? पहिल्यांत त्याच्या व्यवहाराची अनुपपत्ति येते असे अभिसंधान करून दुसऱ्या विकल्पालाही दूषित करितो - 'ग्राहकरूपाचीही'. अनुभवअंशांत स्वयंप्रकाशत्वादि मानले असतांही अहंकाराला ग्राह्यत्व असल्यामुळे इदंशत्व आहे. म्हणून 'अहंकार इदमंश असणे युक्त नाही' याचे यत्नी अनुपपत्ति आहे अशी आशंका असतां ग्राहकत्वाची सामिद्धि सांगतो - 'म्हणून संवित्' 'जाणतां' अशा रीतीने संवित्च्या आश्रयत्वाने आत्म्याची प्रतीपत्ति होत असल्यामुळे त्याला आत्मत्व आहे; म्हणून त्याला हे अंशत्व सांगणे अयुक्त आहे असा अर्थ.

२७४।२४ (आत्म्याला)

अहंकाराला आत्मत्व सांगितले असतां सिद्धान्त्यांनी अनात्मत्व साधले पाहिजे. स्वप्रकाशत्व सांगण्याचा काय उपयोग?

॥ टिप्पणी ॥

१ 'हूं' - आत्म्याचे कर्मतेने ज्ञान.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१८।३ सिद्धान्ती - सांगतो - येथें पुढां विचारतों कीं काय आत्मा चैतन्यप्रकाश आहे व अनुभव जडप्रकाश आहे? किंवा तोहि चैतन्यप्रकाश आहे? किंवा तो चिन्चैतन्यप्रकाश असून आत्मा जडप्रकाश आहे? त्यांत पहिला कल्प तर नाहीं कारण प्रमाणफळ जडस्वरूप असतां विश्वाच्या

॥ विवरण ॥

५२।१० अहंकाराचें आत्म्यापासून व्यतिरिक्तत्व साधून दाखवितो आत्म्याला स्वयंप्रकाशत्व साधावें म्हणून विकल्प करितात - 'येथें पुढां' 'तोहि' = अनुभवही असा अर्थ. त्यांत आत्मा चित्स्वभाव असून अनुभव जडप्रकाश आहे हा पक्ष उपपन्न होत नाहीं असें सांगतात - 'त्यांत पहिला कल्प तर - - विश्वाच्या अनवभासाचा प्रसंग येतो' ॥

५२।१३ पण अप्रकाशमानत्व प्रमाणफळ चक्षुरादिकांप्रमाणें विषयाला भासवील म्हणून विश्वाच्या अनवभासाचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी आशंका असल्यास सांगतात - 'अहंकाराचें' 'अहंकार आत्मत्वाचा आधार नाहीं त्याला अस्वप्रकाशत्व असल्यामुळें घटाप्रमाणें' याबद्दल अहंकाराला अस्वप्रकाशत्व असतांही आत्मत्वाचा अस्वीकार नाहीं अशी ही शंका घेतां येणार नाहीं कारण आत्म्याचें स्वप्रकाशत्व स्वभाव आहे व अहंकाराला आत्मत्व असतां अस्वप्रकाशत्वाची अनुपपत्ति येते म्हणून आत्म्याचें स्वप्रकाशत्वसाधन उचित आहे असा अर्थ. 'तोहि' शब्द जडप्रकाशाच्या अनंतर असल्यामुळें याने त्याच्या ग्रहणाची शंका असतां अयोग्यत्वामुळें त्याचें ग्रहण नाहीं असें सांगतात - 'तोही = अनुभवही' पण अनुभवाच्या स्वयंप्रकाशत्वाला सांगितलें असल्यामुळें व आत्म्याला ही ग्राहकत्वानें सांगितलें असल्यामुळें सिद्धसाधन आहे म्हणून विकल्पाचा अवसर कसा? असें
यावर आली
असे कसर सांगतो - जरी असा विभाग सांगितला असला तथापि त्याच्या मुख्य मुख्यत्व निरूपणाकरितां संशय संभवतो असा अर्थ.
कल्प तर नाहीं
'त्यांत पहिला' येथें आत्म्याला चित्स्वभाव मानून त्या अनुपपत्तीची प्रतिज्ञा करून अनुभवाच्या जडप्रकाशत्वाच्या उपपाद
२०।१५ नांत वैयधिकरण्याची शंका असल्यास हें मतांतर नसून पूर्वीच त्याच्या अंतर्भूत आहे असें दाखवितात - 'त्यांत आत्मा' ज्ञानकर्म अज्ञायमान (असें) असतां प्रकाशक आहे? किंवा ज्ञायमान? असा विकल्प करून पहिल्यांत जडरूप प्रमाणफल असतां येथें दूषण सांगितलें तें अनुपपन्न आहे कारण चक्षुरादिकांप्रमाणें अप्रकाशमानालाही प्रकाशकत्व संभवतें अशी शंका घेतो - 'पण अप्रकाशमान'

१ जड प्रकाश म्हणजे जडत्व विशिष्ट आहे असा प्रश्न म्हणजे ... शब्दाची आहे तसें आत्मा अप्रकाश येथेंही जाणावे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

प्रसंग कसा? हें बरोबर नाहीं कारण विषयप्रकाशाच्या जनकत्वानें (व्यवधानानें) चक्षुला प्रकाशकत्व आहे. म्हणून त्यां पेक्षा हून केवळ मध्य आहे. संवेदन तर स्वयंप्रकाशच आहे. प्रकाशान्तराला हेतु नाहीं म्हणून चक्षुरादिकाहून वैलक्षण्यामुळे प्रदीपाप्रमाणे अवभासमानच अनुभव अर्थाला प्रकाशित करितो. प्रदीप प्रकाशाला तरच चक्षुरादिकाप्रमाणें अर्थाच्या अनुभवाजननानेंच अर्थाची प्रकाशकता नाहीं परंतु पृथगच आहे. तो अर्थ अज्ञानविरोधि अशा ज्ञानाच्या प्रकाशत्वाहून अन्यच तमाच्या विरोधित्वानें प्रकाशाचें प्रकाशत्व प्रसिद्ध आहे. येथे अव्यवधानानें प्रकाशानें केलें जातें. ते दोन्ही प्रकारचें प्रकाशत्व स्पर्शुं करीत नाहीं. कारण त्याला अज्ञानत्व व अप्रकाशत्व आहे. म्हणून अनुभव, सजातीय प्रकाशान्तरनिरपेक्ष प्रकाशमान असल्यानें विषयांस प्रकाशवितो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(अप्रकाशमान) संवेदन काय व्यवधानानें प्रकाशक आहे? किंवा नाहीं? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतात- 'हें बरोबर नाहीं' अप्रकाशकत्वामुळे संवेदनाला ही व्यवधानानें प्रकाशकत्व आहे? अशी ही शंका घेतां येणार नाहीं कारण दुसऱ्या ज्ञानाची सिद्धि नाहीं. असें सांगतात- 'संवेदन तर' त्याला प्रकाशान्तरानें हेतुत्व असतां अनवस्था प्रसंग येतो असें सांगता- त 'प्रकाशान्तराला' म्हणून (अव्यवधानानें हा) दुसरा पक्षच परिशेषानें राहतो असें सांगतात- 'म्हणूनच चक्षुरादि' प्रदीपापर्यंत चक्षुरादि वैलक्षण्याच्या आश्रयाची आशंका असतां सांगतात- 'प्रदीपप्रकाशाला सुद्धां' प्रदीपाच्या ज्ञान- करणत्वाविषयीं प्रसक्ताच्या संभव आहे असा अर्थ. अनुभवाचें अजनकत्व असतां प्रदीपाला प्रकाशकत्व कसें? अशी आशंका असतां प्रकाशकत्व दुसऱ्या रीतीनें दिसून येतें असें सांगतात 'परंतु पृथगच' पण ज्ञानप्रकाशहीस, प्रदीपप्रकाशहीस असा अनुभव [illegible] असतां प्रकाशकत्व पृथगच कसें? त्यावर सांगतात 'तो अर्थ'- जे प्रकाशक असतें ते अनुभवाला नियत असतें (जसें नेत्रादि) याचा जसा संवित् मध्येच व्यभिचार होतो त्याप्रमाणें अनुभवाहून अतिरिक्त अशा प्रकाशवाही ज्ञानाजननावाचून तमाच्या निवर्तनानें प्रकाशकत्व आहे असा अर्थ. मग प्रकाशकत्वामुळे चक्षुवाही सत्यत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'ते दोन्ही' मग अज्ञाननिवृत्ति व तमोनिवृत्ति नामक दोन्ही प्रकारचें ज्ञान अ- समानच व्यापक असतें? अशी आशंका असतां काय दुसऱ्याकडून किंवा स्वतः? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतात- 'म्हणून अनुभव'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

व्यवहाराला निमित्तत्वलक्षणदास योग्य आहे. त्याला अन्यत्वख्यानाने विषयांत प्रकाशादि व्यवहाराला निमित्तत्व अ-
सल्यामुळे प्रदीपप्रकाशाप्रमाणे? प्रदीपाला तर जशी प्रकाशान्तराची त्याप्रमाणे नेत्रांसह सजातीय प्रकाशाने ध-
रल्यास प्रकाश्यता नाही. कारण प्रदीपाला स्वतःच प्रकाशगुणत्व आहे. पण वस्तु त्याच्या विषयाच्या ज्ञानप्र-
काशाला उत्पन्न करितो. असे असेल तथापि विजातीय ज्ञानानेंच प्रदीपाला प्रकाश्यता आहे. म्हणून स-
जातीय प्रकाशाची अपेक्षा नाही. म्हणून व्यवहितदीपाप्रमाणें अनुभवाला ही अप्रकाशमानत्व असतां दोघांचे
प्रदीपप्रकाश्याप्रमाणे (प्रदीपाने विषयाच्या अप्रकाश्याप्रमाणें) विश्वात्म्या अनवस्थासाधना प्रसंग येतो.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

"प्रकाशादिव्यवहाराला निमित्त" असें म्हटलें असतां अप्रकाशमानाला निमित्तत्वाच्या अंगीकारामुळे सिद्धसाध्यता येईल
त्याकरितां 'प्रकाशमान' असें म्हटलें. एवढें म्हटलें असतां ज्ञानान्तराने प्रकाश्यत्वामुळे स्वप्रकाशत्व नाही म्हणून
अर्थान्तरता येईल त्याकरितां 'सजातीय' असें म्हटलें. 'सजातीयप्रकाशाने निरपेक्ष' असें म्हटलें असतां चक्षुरादिका
प्रमाणें अप्रकाशमानाला व्यवहाराच्या निमित्ततेने स्वप्रकाशत्वाने अर्थान्तरता येईल त्याकरितां 'प्रकाशमान' असे
म्हटलें. विषयांत व्यवहाराच्या निमित्तता [illegible] व्यभिचाराचा परिहार करितां सांगतात - 'विषयांत' नेत्रांत व्यभिचाराच्या
निवारणाकरितां 'अव्यवधानानें' असें म्हटलें. प्रदीपाच्या चाक्षुषप्रकाशसापेक्षत्वाने साध्यवैकल्याची आशंका असतां सां-
गतात - 'प्रदीपवत्' प्रदीपप्रकाशं कार्य तमोविरोधि स्वलक्षण प्रकाशत्वाच्या सिद्धीकरितां चाक्षुषप्रकाशाची अपेक्षा
करितो? किंवा अज्ञानविरोधि स्वलक्षण ज्ञानप्रकाश्यत्वाकरितां? असा विकल्प करून पहिल्या त्याचे निरास करितात - 'कारण
प्रदीपाचा' म्हणून त्याला प्रकाशगुणत्वाने तमाच्या प्रसक्तीच्या अभावामुळे त्याच्या निवृत्तीकरितां अन्याची अपेक्षा नाही.
वस्तुरूपाने त्याच्या निवृत्तीनाच्या सामर्थ्याचे ह्रास त्यामुळे नाही. असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितो - 'पण वस्तु' या पक्षांत
साध्यवैकल्य नाही असे सांगतात - 'तथापि' पण ज्ञानान्त्यांत प्रदीपच सूक्ष्म अपेक्षित करितो? अशी आशंका असतां प्रदी-
पाला विजातीय ज्ञानाची अपेक्षा आहे व ज्ञानस्य चक्षुची अपेक्षित करितो. म्हणून प्रदीपाला सजातीयाचे नैरपेक्ष्य आहे. असें
सांगतात - 'म्हणून सजातीय' (मग दोन्हीं प्रकाशके भानें आसमानत्य भासक असो. येथील स्वतः भासमानत्वाने भासक आहेत)
[illegible] म्हणून ज्ञानाच्या प्रसंजन [illegible] असें सांगतात 'म्हणून व्यवहित'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८।६ ॥ व्याख्यान ॥ (जडानुभवाच्या)

अनवभासाचा प्रसंग येतो. असें नाहीं कारण चेतन प्रमाता जसा प्रदीपानें तसा स्वतः बळानें विषयाचें उद्देसनें व आत्म्याचा अनिर्देसनें चेतवितो. म्हणून विषयाच्या अनवभासाचा प्रसंग येत नाहीं. तसें नव्हे कारण स्वतः चैतन्यस्वभाव असूनही अचेतन विषयप्रमाणानें अनु-

॥ विवरण ॥

प्र ७ ४३।१ पण प्रमातृचैतन्य जडानुभवबळामुळे आत्म्याला विषयाचा भास कसा? अशी शंका घेतो- 'असे नाही' तसें जर चैतन्याच्या विषयाशी उपरागाचा (= संबंधाचा) हेतु अनुभव सिद्धान्त्यांनी मानल्याप्रमाणे बुद्धीच्या परिणामाप्रमाणे इष्ट असेल तर तें युक्त आहे. चिदात्मप्रकाशाला जडानुभवाची अधीनता अनुपपन्न आहे. असें सांगतात- तसें नाही 'चेतयति' क्रिया हीजर चेतनाची आहे प्रदीपस्थानीय त्यामुळे पूर्वो

॥ विवरणव्याख्यान ॥

२०३।२ 'चेतनप्रमाता' 'स्वानुभवबळानें' येथें 'स्वतः' या शब्दानें चेतनाच्या परामर्शाची शंका येईल. व त्यामुळे अनुभवाचें वैयर्थ्य दुर्वार होत आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण प्रमातृचैतन्यच' प्रमात्याच्या स्वप्रकाशत्वानें अनुभवाचें नैरपेक्ष्य आहे असेंही म्हणता येणार नाही. कारण वेदान्तांत सांख्य मतांत स्वप्रकाश असला तरी अनुभवाची अपेक्षा दिसत असावी. अन्यथा विषय या दोन्हींच्या अनुभवाच्या अधीनत्वाची शंका असतां आत्म्याच्या स्वाधीनत्व कशामुळे निश्चित केलें जाते? अशी शंका असतां अनुभवाला आत्म्याच्या विषयाशी उपरागाला हेतुत्व असल्यामुळे त्याला विषयाच्या (चा) प्रकाशकत्व आहे किंवा भासतो? अनुपपत्तीमुळे दुसरा पक्ष नाही असा आक्षेप घेऊन पहिल्याला अंगीकार आहे. असें सांगतात- 'तथेंजर' 'चेतयति' क्रियेला फलत्व असल्यामुळे अनवस्था कशी? अशी शंका असतां 'चेतयति' लाही जडत्व आहे किंवा अजडत्व? दुसऱ्या पक्षी पूर्वीच अजडत्व असतो दुसऱ्या संवित्तीशी (चेतयति शी) काय? असा आक्षेप ठेवून पूर्वपक्षाला दूषित करीतात- 'चेतयति क्रिया ही' 'चेतयति' जडत्व असतां तें [illegible] करिता नेत्राकडून दुसरी 'चेतयति' उत्पन्न केली जाते असें म्हटले पाहिजे तिच्याही जडत्व असतां दुसरी 'चेतयति' म्हणून अनवस्था येते असा अर्थ. दोघांना अजडत्व असतां (व्याख्यानांत)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

गृहीत प्रकाशता हें योग्य दिसत नाहीं. पुनः जसा प्रदीपाने तसाच प्रमाणफलाने विषयाला न आत्म्याला चेतविलें तर 'चेतयति' क्रियेच्या अनवस्थेचा प्रसंग येतो. दुसऱ्या पक्षांत आत्मा हे स्वतःच प्रकाशतें तरीही विषयानुभवाची काय म्हणून अपेक्षा करील? आतां चैतन्यस्वभाव असूनही आत्मा स्वयंप्रकाश नाहीं तर विशेषांत हेतु सांगितला पाहिजे. चैतन्यस्वभा-

॥ विवरण ॥

प्रदीपफलाप्रमाणे जडरूप अनुभवफल आहे तर 'चेतयति' क्रियेला अनवस्था येते. अशा रीतीनें दूषित करितात- 'पुनः जन्म' उभयचैतन्यस्वभाव पक्षांत प्रकाशद्वयाप्रमाणे अन्योन्याधीन सिद्धि नाहीं न संवित्‌ न आत्म्याच्या संबंधानें ज्ञान होत नाहीं. असें सांगतात- 'दुसऱ्या पक्षांत'. पण चित्‌ गुण हीं पुरुषान्तर संवेदन पुरुषान्तराला स्वयंप्रकाश असते तसा चैतन्यगुणही आत्मा स्वतः प्रकाशत नाहीं? अशी शंका घेतो- 'आतां चैतन्यस्वभाव' परिहार करितात- 'तर विशेषांत' मग पुरुषान्तराच्या संवेदनाप्रमाणे अनुभवही स्वयंप्रकाश असणार नाहीं

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अनुभवाचें नैरपेक्ष्य सांगितलें. त्याविषयीं हेतु सांगतात- 'उभयचैतन्य' 'आत्मा व अनुभव अन्योन्याधीन सिद्धिक नाहीत. त्यांना चित्‌स्वभावत्व असल्यामुळे प्रकाशद्वयाप्रमाणे' असा अर्थ. त्याविषयींच दुसरें दूषण सांगतात- 'संवित्‌ व आत्म्याच्या' काय सांगितलें व आत्म्याचा संबंध स्वतः करून ग्रहण केला जातो किंवा दुसऱ्याकडूनी परिहारपक्ष न घेतां कारण स्वतःच्या ग्रहणावाचून स्वप्रतियोगिक संबंध ग्रहणाचा असंभव आहे. स्वतःचें ग्रहण असतां तर विषयज्ञानाचा प्रसंग येतो. दु- सऱ्या पक्षही नाहीं कारण आत्मग्रहणावाचून त्याने विशेषित अशा संबंध ग्रहणाचा अयोग आहे. म्हणून त्याचें महत्व सांगितलें पा- हिजे. तें तर युक्त नाहीं कारण स्वप्रकाशत्वाचा विरोध येतो असा अर्थ. पण 'चैतन्यस्वभावत्व असूनही आत्मा स्वयं- (व्याख्यानातील) प्रकाश नाहीं' हें उक्ति विरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो- 'पण चित्‌ गुण हीं' = चिद्रूप ही असा अर्थ. चित्‌प्रकाशत्व असूनही आत्म्याला पुरुषान्तर संवेदनाप्रमाणे अस्वप्रकाशत्व आहे असे सांगितलें नंतर विशेषांत हेतु सांगितला पाहिजे असें म्हटलें तें अयुक्त आहे? अशी आशंका असतां आत्म्याला अन्याधीन प्रकाशक असतां अनुभवाही तशा त्यापैकी असें सांगतात- 'मग पुरुषान्तराच्या' पुरुषान्तराच्या संवेदनाला व्यवहित त्यामुळे पुरुषांना-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

व असून स्वतः परोक्ष आहे व दुसऱ्याकडून अपरोक्ष होतो इतरयुक्त नाही. पुनः समत्वामुळे प्रकाशनांत त्यांना दोन दीपाप्रमाणे इतरेतराध्यस्तत्व संभवत नाही. तिसऱ्या कल्पांत ही इच्छा

॥ विवरण ॥

अनवधानाने तसे नाही असे असेलतर आत्म्यांत ही ते समान आहे असा भाव. 'पुनः' हा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. मग जड आत्म्याची स्वयंप्रकाश अनुभवाच्या आश्रयत्वाने सिद्धि असो याचा नाही असे सांगतात - 'तिसऱ्या कल्पांत ही'. त्याचा अर्थ - संवेदन काय गुण? द्रव्य? किंवा कर्म आहे? कर्मत्व असतां प्रकाशत्व व फलत्वाची अनुपपत्ति येते. द्रव्यत्व असतांही अणु मध्यम, अनंत परिमाणांत अणु परिमाणत्व असतां विषयांत ही ते
४३।१६ 342|343
व्याप्त अवभासे होईल. स्वद्योत प्रकाशमात्र संसृष्ट घटाचा तर सर्व स्वरूपाने अवभास होत नाही. महा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रत्न स्वप्रकाशत्व नाही. अनुभवाश्रयत्वे परोक्षामुळे स्वप्रकाशत्व आहे असे सांगणे 'अनवधानामुळे'. यावर पुन्हा उत्तर आहे असे सांगतात - 'आत्म्यांत ही'. परआत्म्याला स्वरूप अवगोहितत्वामुळे स्वप्रकाशत्व नाही. स्वात्म्याला तर अनवहितत्वामुळे स्वप्रकाशत्व आहे असा अर्थ. तिसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितात - 'मग जड आत्म्याची'. पण संवित् च्या स्वकार्यत्वाने वैयाधिकरण्यामुळे व्याख्यानांत आत्म्याला स्वप्रकाशत्वाचे संपादन कसे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'त्याचा अर्थ' 'गुण' असे तार्किक व प्राभाकर यांनीं म्हटले. 'द्रव्य' असे स्वसंप्रदाय मताला अनुसरून म्हटले. 'कर्म' असे भाट्ट मताच्या अनुसाराने म्हटले. गुणत्वाच्या परिशेषाकरिता अंतिम मताच्या निरास करितात - 'कर्मत्व असतां'. क्रियात्व असतां गमनादि क्रियेप्रमाणे संवेदनाला प्रकाशत्व संभवत नाही. प्रमाणाच्या फलत्वामुळे प्रकाशत्व आहे असें ही म्हणतां येणार नाही कारण कर्मत्व असतां फलत्वाची ही अनुपपत्ति आहे. असा अर्थ. मध्यम पक्षाच्या निरास करितात - 'द्रव्यत्व असतांही'. पण गात्रैकदेशस्थ ही सारे चंदन बिंदुला सर्वांगीण आल्हाद हेतुत्वाप्रमाणे एकदेश संसृष्ट ही ज्ञानाला संपूर्णाचे भासकत्व कां असणार नाही? त्यावर सांगतात - 'स्वद्योत प्रकाशमात्र'. प्रकाश मात्राचे प्रकाशमानत्व होय व अनुरूप संवेदनाच्या संपूर्णाचे सं-
२०४।१८ 342|343
सर्ग होत नाही. त्यामुळे संपूर्णाचे प्रकाशमानत्व नाही. इतऱ्या स्वद्योत प्रकाश संसर्गामुळे घटाचे सर्व रूपाने ज्ञान होईल.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१८।१९५ ३४२ ३४३ १८।१७५

नसतांनांच आत्माच चिति प्रकाश प्राप्त होतो. त्याच्याहून अतिरिक्त तशाप्रकारचे फळ

॥ विवरण ॥

परिमाणत्व असतांतर त्याच्या आश्रयाने आत्म्याच्याही सर्वत्र अवभासाचा प्रसंग येतो. मध्यमपरिमाणत्व अ-
सतां सावयवत्वाने अवयवपरतंत्रता येईल. गुणत्व असता आत्म्याचा प्रकाशगुण आहे म्हणून प्रदीपाप्रमाणे आत्मा
स्वयंप्रकाश होईल. तो गुण तर गुण आश्रयापर्यंतच उत्पन्न होत नाही त्याच प्रकाशगुणत्व असल्यामुळे व आ-
त्म्यांत अन्यधिकारामुळे आदित्यादिकांच्या प्रकाशगुणाप्रमाणे. अशा रीतीने आत्माच स्वयंप्रकाश आहे असे
५३।२३
सांगतात - 'स्वच्छानसतांनाच', पण मध्यम परिमाणाच सावयवाश्रयफळ असो. आत्मपरतंत्रता तर घटाळा
जुळत परतंत्रते प्रमाणे आहे. त्यावर नाही असे सांगतात - 'त्याहून अतिरिक्त' 'प्रदीपाने प्रकाशित' याप्रमाणे

॥ विशदव्याख्यान ॥

हरिचंदनबिंदूला तर सावयवत्वाने अवयवप्रसर्पणद्वारा व्यापिकार्य हेतुत्व युक्त आहे. अनंतपरिमाणज्ञान आहे या पक्षाचा निरास
करितात - 'महापरिमाणत्व' मध्यम परिमाणत्व पक्षाला दूषित करितात - 'मध्यमपरिमाणत्व' कर्मत्व व द्रव्यत्वाची
अनुपपत्ति असता आद्य पक्ष शेष राहतो असे सांगतात - 'गुणत्व असतां' गुण आधार गुणीवाचून असू शकत नाही म्हणून
अनन्यगति त्यामुळे आत्माच त्याचा आधार मानला पाहिजे व म्हणून प्रकाशगुणं अशा प्रदीपादिकाला जसें सजातीय प्रका-
शनिरपेक्षत्व असते. त्याप्रमाणे स्वप्रकाश संवित् गुण असा असल्याला ही अन्यनिरपेक्षत्व आहे असा अर्थ. पण सं-
वेदनाला जन्यत्व असल्यामुळे त्याच्या अभावप्रसंगी आत्मा अप्रकाश होईल ही. अशी आशंका असतां सांगतात - 'नातरगुण'
२०५।३
प्रागभावशून्यत्यामुळे ही त्याचा जन्म नाही असें सांगतात - 'व आत्म्यांत' मध्यम परिमाण द्रव्य पक्षाची आशंका करून
शंका घेतो - 'पण मध्यम परिमाण' मग अवयव पारतंत्र्य आणि तळे? तेंतर इष्टच आहे असें सांगतो - 'सावयवत्व
फळ' मग आत्मपरतंत्रत्व असणार नाही? त्यावर सांगतो - 'आत्मपरतंत्रतातर' घटाचे भूतळाहून अन्यत्व सिद्ध
होत असल्यामुळे त्याला भूतळतंत्रत्व असो. परंतु तसे येथे अनुभवाने अन्यत्व सिद्ध होत नाही असे सांगतात - 'त्यावर नाही'
पण अतिरिक्त ... कांतही प्रमाण दिसत नाही? त्यावर सांगतात - 'प्रदीपाने' 'प्रदीपाने प्रकाशित घट आहे'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असंभवासं प्रमाण नाही. कसें? प्रमाणजन्य जर अनुभव आहे तर तसें असतां स्वगतविशेषाः

॥ विवरण ॥

'माझ्याकडून अवगत' अशा अनुभवामुळे आत्म्यास स्थिति प्रकाश आहे. अन्यथा काष्ठाने प्रकाशित होत्या प्रमाणे उप-
चार प्रसंग येतो. असा भाव. प्रमाणान्तराच्या अपेक्षेने विचारतो- कसें? संवेदनाळा भेदावभास शून्यत्व असल्या
मुळे व अनुभवाधीन सिद्धिकाळ विषया प्रमाणे अनात्मत्व असल्यामुळे एकस्थायी आत्माच अनुभव आहे असें
सांगतात- 'प्रमाणजन्य जर अनुभव आहे तर तसें असतां स्वगतविशेषाची प्रतीति येत नाही' पृथक् पृथक् असेल.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असें ऐक्य असतां जसें त्याचा प्रकाशात्मक प्रदीपाचे प्रकाश्यत्व आहे त्याप्रमाणे 'माझ्याकडून अवगत' येथेंही अवगत्यात्मका
चे प्रकाश्यत्व केवळ असल्यामुळे आत्म्याचा नित्य प्रकाशत्व आहे असा अर्थ. सांगितले एवं उपनिषद् विपक्षांत बाधक पुरुषाने
उपपादन करितात- 'अन्यथा' काष्ठाच्या ज्वाळेनें प्रकाश्यमान घटांत जसा 'काष्ठानें प्रकाशित' असा उपचार होतो तसा
प्रमाणे असा अर्थ. आत्म्याच्या प्रकाशरूपत्वाविषयीं प्रमाण सांगितले असल्यामुळे 'कसें?' या प्रश्नाची अनुपपत्ति आहे अशी
आशंका असतां सांगतो- 'प्रमाणान्तराच्या' 'माझ्याकडून ग्रामगमन केल्या गेला' असें सांगितले असतां जसें आपल्या
हून अन्य ग्रामक्रिया विषयत्व ग्रामाचा आहे तसें अवगतीचा आत्म्याहून अतिरिक्तत्व असतांही 'माझ्याकडून अवगत'
असा व्यपदेश होतो. म्हणून प्रमाणान्तर सांगितले पाहिजे असा प्रश्नाचा अर्थ. प्रमाणान्तराची जिज्ञासा असतां तेंच सां-
गितले पाहिजे. जन्यत्वादिकाच्या निराकरणाचा काय उपयोगी अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'संवेदनाळा' इत्यादि
'आत्मा अनुभवाहून भिन्न नाही त्याला संवित्कर्तृत्व नसतां अपरोक्षत्व असल्यामुळे संवित् प्रमाणें' असें सांगतात- 'आ-
त्मान अनुभव' किंवा अनुभवत्व आत्मवृत्ति आहे त्याचा अनुभववृत्तित्व असल्यामुळे सत्ते प्रमाणे' असा प्रयोग जाणावा
पण भिन्नत्वामुळे व उत्पत्ति विनाशत्वामुळे अनुभवाला आत्मरूपत्व नाही? अशी ही तीन वचनकुतर्कांनें पराहती ची शंका
असतां सांगतात- 'एकस्थायी' पण एकत्व व स्थायित्व असिद्ध आहे अशी आशंका असता सांगतात- 'संवेदनाळा' 'संवित्
त्वान्तर्गत भेद शून्य आहे, तिला उपाधि वगळून अविभाज्यमान भेदत्व असल्यामुळे आकाशा प्रमाणे' जन्यत्वाभावा
विषयीं ही असाच प्रयोग जाणावा. विपक्षांत बाधक सांगतात- 'अनुभवाधीनसिद्धिकाळ' 'दुसरें अनुभवत्व दिसेल' असें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नें प्रतिविषय तो। पृथक् पृथक् भासेल. नें गोत्वाप्रमाणे सर्व अनुभवांत अनुगत असें
दुसरें अनुभवत्व दिसेल. नीलानुभव पीतानुभव असा विषयविशेषाच्या परामर्षाहून शून्य
स्वगतविशेषतर कोणी लक्षित होत नाही. पण (त्यांच्यांत) विनष्ट अविनष्टत्वानें

॥ विवरण ॥

सामान्यविशेषभेदकल्पनागौरवामुळें एकच अनुभव आत्मा आहे असें सांगतात - 'सर्व अनुभवांत अनुगत'
स्वगतभेद प्रतिभासशून्य तेंच प्रपंच करितात - 'नीलानुभव' - पण नील संवित् व्यक्तिकाळीं पीत संवित्
च्या अभावामुळें दृष्ट असलेले स्थिति विनाशधर्मि भेदाला कल्पित करितात तो अशी शंका घेतात - 'पण विनष्ट'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

म्हणजे तें एकच आहे ही अशी आशंका असतां सांगतात - 'सामान्यविशेष' अनुभव एकच आहे नसेल तो आत्मा आहे.
अशीं योजना: अनुभवांत व्यक्तिभेद मानला असतां अनुगत व्यवहाराहेतुत्वानें दुसऱ्या अनुभवत्वाच्या अ-
न्य कल्पावा लागतील. असें गौरव आहे. व्यक्तैक्यांत लाघव आहे. पण व्यक्तीचें ऐक्य व भेद प्रतिभासाला औपा-
धिकत्व अशी कल्पना तुम्हांसही समान आहे असें असेल तर नाहीं कारण सामान्यविशेषाच्या भेदाची कल्पना क-
रून सामान्याचें भेदप्रतिभासाच्या औपाधिकत्वाची कल्पना असल्यामुळें दुहेरी कल्पना अधिक आहे. म्ह-
णून एकच अनुभव आहे असा अर्थ. 'संवेदन = अनुभव स्वगतभेदवान आहे त्याचा प्रकाशात्मकत्व असल्यामुळें
प्रदीपाप्रमाणें' अशी आशंका असतां सांगतात - 'स्वगतभेद' अनुभवाशीं विरुद्ध हेतु आहे असा अर्थ. पण नष्ट व अ-
नष्टांत अभेदाची अनुपपत्ति असल्यामुळें त्यांच्यांत भेद आहे असें व्याख्यानांत सांगितलें ते अयुक्त आहे कारण नष्ट व
अनष्ट विभागच येथें अनुपपन्न आहे. अशी आशंका असतां सांगतो - 'पण नील संवित् च्या' 'पीत संवित्च्या अभावामुळें'
याचा काय अर्थ? कार्यविशेषाच्या व्यावृत्ति (भेद) मुळें विशेषाची व्यावृत्ति किंवा विशेषाच्या व्यावृत्तीमुळें?
पहिला संवित् चा अभाव सिद्ध होत नाहीं. दुसऱ्या पक्षीं तर असिद्धि आहे कारण संवित्तीचें दुसऱ्या रीतीनें ही

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

(=भेद) विशेष सिद्ध असेल ? सिद्ध होईल जर विनष्ट (पूर्वाची विनष्टता) अविनष्ट तांव असता सिद्ध होईल. परंतु तीतर (पूर्वीची विनष्टता उत्तराळा) जन्यत्व असतां सिद्ध होणार व तो सिद्ध असता (उत्तराळा) जन्यत्व सिद्ध होणार अशा परस्पराधीन स्थिति स्थानें एकही सिद्ध होत नाही. यानें असि साहश्यामुळें

॥ विवरण ॥

परिहार करितात - 'सिद्ध होईल' पण साधनाच्या सन्निधानामुळे उत्पन्न संवित्‌ळा उत्पन्नत्व असल्यामुळे व संवित् दुसऱ्याच्या यौगपद्याच्या अयोग असल्यामुळे पूर्व संवित् विनष्ट आहे असें अनुमान करतां येईल. असे असेल तर नाही कारण इतरत्वा अन्यथैव असें सांगतात - 'परंतु तीसर ?' सिद्धत्व संवेदनाच्या विषयपरगाळा निमित्त साधन आहे अशी कल्पना, विषयोपरक्त संवित्‌च्या जन्मा - निमित्त साधनकल्पनेच्या कल्पनेने पण त्याच्या अविनाभाव आहे असा भाव. संवित्‌मध्ये स्वगत भेद असून नही जसा ज्याळे तसा आत सारूप्यामुळें परोपाधिनांनून तिच्यामध्ये भेदप्रकार होत नाही असे सुगत कल्पना करितात त्यांचे निराकरण करितात - 'याने' पुनः भेदाळा ज्ञानान्तरगम्यत्व असतां अति साहश्यामुळे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दर्शविले असा अभिप्राय सांगतात 'परिहार करितात' दुसऱ्या रीतीने हेतूचें समर्थन करितात 'पण साधनाच्या' साधनाच्या ग्रहणाच्या अनुपपत्तीने संवित्‌ळा जन्यत्व आहे अन्यथा साधनाहून वै अर्थ प्राप्त होतो असा अर्थ. संवित्‌चा जन्म असो तथापि पूर्वीचीचा विनाश कसा त्यावर सांगतो - 'व संवित् दुसऱ्याच्या' संवित्‌चे साधनाधीनत्व दुसऱ्या रीतीने ही घडते असा आशय याने सांगतात 'नहेकारण' अन्यथा सिद्धीला उत्पत्तीच्या कल्पनेत उपपत्ति करितात - 'सिद्धत्व' संवित्‌च्या तिच्या जन्म व विषयोपरक्ताळा यांच्याही जन्म असे गौरव आहे. व आपल्या पतात उपराग मात्राचा जन्म आहे हें लाघव आहे असा अर्थ. संवित्‌मध्ये विद्यमान ही भेद सारूप्य दोषामुळें भासत नाही असें सौगत कल्पना करितात त्यामुळें विशेषाचे (भेदाचे) अप्रतिज्ञान दोषा करितां कारण नाही अशी शंका घेतो - 'संवित्‌मध्ये' भेद सिद्ध असतां (अभेदज्ञानाकरितां) सादृश्य कल्पना व तो सिद्ध झाला असतां सिद्धाच्या करून घेतल्याचे ज्ञान झाले असता भेद सिद्धि अशा परस्पराश्रय प्रसंगामुळें असें नाही असें सांगतात. 'त्यांचे निराकरण' पण संवित् प्रकाशमान असतां तिच्यातील भेदाळाही प्रकाशमानत्व असल्यामुळे त्याच्या अग्रहणाची अनुपपत्ति आहे असें 'संवित् प्रकाशाच्या'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अनुभवांतील भेद प्रगट होत नाही. याचा निरास व्याख्यान: कारणभेदाची असिद्धि आहे. स्वप्रकाशाच्या स्वरूपभेद प्रकाशत नाही हे तर युक्त नाही कां ज्याने त्याच्या अप्रकाशामुळे सादृश्यकारणक (अभेद) विभ्रम होईल. स्वयंज्योतिषही जीवाचे स्वरूप असल्याने ब्रह्मरूपत्व जसें प्रकाशत नाही तसा भेदही प्रकाशत नाही हे तर युक्त नाही. कारण तेथें अप्रकाशानांत प्रमाण सांगितले आहे. येथें तें नाही. सामान्यतो दृष्ट अनुमान तर अनुभव-

॥ विवरण ॥

भिन्नांत अभेद भ्रमाचा जन्म होईल. स्वयंप्रकाशाच्या तर भेद प्रकाशाशी अभिन्न आहे. इतर त्याची प्रकाशमानता युक्त आहे असें सांगतात – 'भिन्नप्रकाशाच्या तर' (या तर सिद्धान्तीं दृष्ट्या मताच्या आश्रयानें) (प्रासङ्गिकत्वाव ब्रह्मवाच्या) आक्षेप घेतो – 'स्वयंज्योतिषही'. पौर्वपक्ष करितात – 'हें तर युक्त नाही'. एकत्वानें पुष्कळ प्रकाशाच्याही अपे येनें प्रतिबंधांत प्रमाण सांगितले. येथें तर अप्रतिबद्ध पुष्कळ कारणत्वामुळे भेदाच्या प्रकाशाचा प्रसंग पाहिजे. असें सांगतात – 'कारण तेथें'. पण 'संवित् सादृश्यानें प्रतिबद्ध भेदावभास आहे, त्याला स्थायी प्रकाश बुद्धिवेद्यत्व असल्यामुळे ज्याचे प्रमाणे' असें अनुमान करणे शक्य आहे? त्यावर सांगतात – 'सामान्यतो दृष्ट'

विवरणव्याख्यान

व्याख्यानांत सांगितले तें अनुपपन्न आहे कारण इतर तर्कांचे प्रतिसंधान असतांही त्यांच्या विषयाच्या अप्रतीतीस प्रमाण भेदाच्या अप्र-
('यावत्' = चिन्मात्राला स्वगत भेदाच्या अप्रकाशनाचा अमुक केवळ)
तिभानांतही अनुपपत्तीचा सद्भाव आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात – 'पुनः भेदाला' पण अप्रकाशनत्वाला अनुपपत्ति-
~~असें सांगितले त्यावर~~
रूपत्व असल्यामुळे तेथे प्रमाणाची अपेक्षा नाही ~~त्यामुळे~~ अप्रकाशनांत प्रमाण सांगितले' असें सांगितले तें अयुक्त आहे? अशी आशंका असतां अग्रहणांत प्रमाण सांगितले नाही परंतु त्याच्या ग्रहणाच्या प्रतिबंधांत सांगितले असें सांगतात. 'एकत्वानें पुष्कळ' संविद्भूत्या भेदप्रकाशनाच्या प्रतिबंधाविषयीं प्रमाण एकाद असि द्ध आहे? अशी शंका घेतो 'पण संवित्' 'बुद्धिवेद्यत्व' असें म्हटले असता घटादि-कांत व्यभिचार येतो त्याकरितां 'प्रकाश' असें म्हटले. 'प्रकाशा असो बुद्धि प्रकाश बुद्धि' इति नैकवेद्यत्वामुळे असा अर्थ. उत्पन्नमात्र निनष्ट प्रदीपाच्या व्यावृत्तीकरितां 'स्थायी' असें म्हटले. स्वरूपासिद्धि न साधनवैकल्याच्या परिहाराकरितां 'बुद्धीत' म्हणणे आहे. पण-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

विरोध व युक्तिविरोध असतां सम्यक् पुढें उभे रहात नाहीं. अनुभव व युक्ति तर दाखविल्या आहेत. म्हणून चित्स्वभावच आत्मा त्या त्या प्रमेयभेदानें उपाधीला प्राप्त होत्साता अनुभवाभिधानाला प्राप्त होतो व अविवक्षित उपाधि आत्मादि शब्दानें बोलल्या जातो. जसें अवधीनें वनाभिधानाला प्राप्त झालेले एकदेशी अवस्थित वृक्षसमवाय विवक्षित न-सता वृक्षादि शब्दांनीं बोलले जातात. असेंच येथें मानले पाहिजे. खरें म्हणूनच विष

॥ विवरण ॥

पूर्वापर कालीं एकरूपानुभव व भेदाच्या प्रकाश असला पाहिजे ही युक्ति. पण पुनः नित्य आत्मचैतन्याचा विषयानुभ-वत्व कसें? त्यावर सांगतात- 'म्हणून' पण स्वयंप्रकाशमान आत्मचैतन्याला विषयानुभवत्व असतांही विषयानु भवाला निमित्त करून 'अहं' असा दृष्ट्याचा पसमर्पक होत असल्यामुळे अहंकार आत्माचा सिद्ध झाला? अशी शंका घेता- 'खरें'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यां अनुभव व युक्ति कोणत्या? की ज्यांच्या विरोध दाखविल्या जातो? त्यावर सांगतात- 'पूर्वापर' पूर्वापर कालीं एकरूपतेनें अ-नुभव व भेदाला स्वरूपत्व असल्यामुळे वस्तु प्रतिभासमान असतां भेद दिसेल इत्यादि युक्ति असा अर्थ. अनुभवाच्या अभिन्नत्वानें आत्म्याला स्वप्रकाशत्व सांगितलें. त्याचाच उपसंहार केला पाहिजे प्रमेयभेदाच्या उपाधीनें अनुभव पदवाच्यत्वा-चा उपसंहार कां केला जातो? अशी आशंका असतां त्यानें अवस्थेसंबंधें सांगतात- 'पण पुनः नित्य' विषयानुभव आगंतुक आहे व असत्या तर, नित्य आगंतुक आहे तेव्हां त्यांना एकत्व कसें? असा अर्थ. स्वरूपतः नित्यत्व असलें तरी उपाधीच्या उपरक्त तेनें जन्यत्व आहे. त्यामुळे विषयानुभवत्वही घटतें असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात' ~~आत्मत्व~~ स्वप्रकाशात्म्या व विषयानुभवत्वाचा अंगीकार करून त्या हेतूनें अहंकाराला अनिदंरूपत्व सांगितलें जातें असें म्हणतात. तें अनुपप-न्न आहे कारण स्वप्रकाशत्वादिकाला अहंकाराकडे तें नेण्याहीच्या अभाव आहे? अशी आशंका असतां त्याप्रत्यें सांगतो- 'पण स्वयंप्रकाशमान' अहंकार आत्माचा सिद्ध नसतो यांविषयीं हेतु सांगतो- 'विषयानुभवाचा' आत्माच्या स्वप्रकाशत्व व विष-यानुभवत्व अंगीकार करून अहंकाराला आत्मत्वमात्र पूर्वपक्षाकडून समर्थन केलें जातें. कारण द्रष्ट्यालाच आत्मत्व आहे. ~~असें~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

यानुभव निमित्तानें भासणारा अनिर्दे स्वरूपी अहंकार (आत्मा) वर्णन केला जातो.
१९१८
असें खरें परंतु तसें असतां सुषुप्तींतही 'मी' असा उल्लेख होईल. कसा? चैत-

॥ विवरण ॥

'चक्षुन्नत्वे' 'चक्षुन्नत्वे' यांत रूपादिविषयानुभवनिमित्तत्व हें आहे. द्रष्टृ रूपानें परामर्शाला विषयानु-
समर्थ
भव निमित्त आहे. अन्यथा तथेही (विषयानुभवाशिवायही) इत्यादि विभाग शून्य चिन्मात्र अवभास होईल
(तरी आत्मा अहंकार)
असंभाव, असें म्हणूं कारण सुषुप्तींत आत्मा भासत असतांही अहंकार भासत नाहीं अशा व्यतिरेकाच्या द
र्शनानें परिहार करितात- 'असें खरें' इत्यादि. विषयानुभवानें निमित्तक (द्रष्टृरूप) अहंकार आहे असें सांगितलें त्याचा अं
गीकार करितात- 'असें खरें'. मग त्याला आत्मत्व प्राप्त झालें अशी आशंका असतां अहंला आत्मत्व असतां
आत्म्याची प्रतिपत्ति असतां अहंचीही प्रतिपत्ति होईल परंतु तशी होत नाहीं असें सांगतात- 'परंतु तसें'
पण विषयानुभवनिमित्तक द्रष्टृरूप अवभासला उल्लेख आहे. तसंच विषयरहित सुषुप्तींत त्याचा प्रसंग नसावा अशी शंका घेतात- 'कसा'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'द्रष्टा' 'मी हें जाणतो' अशा रीतीनें (मी रूपानें) विषयानुभवाला अपेक्षित करून प्रसिद्ध होतो. म्हणून अहंकाराला
आत्मत्व आहे. असा अर्थ. पण आत्म्याला स्वप्रकाशत्व असतां विषयानुभवानिमित्तत्व कां आहे? अशी आशंका असल्यास सांगतात-
'द्रष्टृरूपानें' 'द्रष्टा' असें म्हटलें असतां कशाचा द्रष्टा? अशा रीतीनें सापेक्षत्व त्याचा अनुभवसिद्ध आहे असा अर्थ.
सांगितलेल्या अर्थाला व्यतिरेक मुखानें उपपादन करितात- 'अन्यथा' जरी चिन्मात्र स्वयंप्रकाश आहे तरी विषयसंबंधानें
कर्तृत्व प्रतिपत्ति अन्याधीन आहे. असा अभिप्राय. अहंकाराला आत्मत्व असतां सुषुप्तींत अहंउल्लेख होईल असें सांगितलें
तें शास्त्रीय अशी शंका असतां सांगतात- 'असें नाही' "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" [बृ. ४।३।१४] इत्यादि वाक्यावरून
सुषुप्तींत आत्मस्फुरण अवगत आहे. अहंकाराला आत्मत्व असतां अहंचेंही तेथें स्फुरण होईल. परंतु तसें नाही. याचप्रयोग असा-
'अहंकार आत्मा नाही प्रतिबंध नसतांही आत्मा भासत असतां त्याचा अभासमानत्व नसल्यामुळे घटाप्रमाणे' असा अर्थ.
'भासमानत्व न भासल्यामुळे' हा हेतु अन्यथा सिद्ध आहे? अशी शंका घेतात- 'पण विषय' विषयानुभवानिमित्ताविषयी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

त्याचा जो नीलाशी संबंध तो नीलाच्या सिद्धीला हेतु आहे. हा 'मी' उल्लेख व्हाला
१९।९१
योग्य आहे. "मी" असा तर भासला भासतो. तेथें जर सुषुप्तींत विषयाच्या सं-
बंधाच्या अभावामुळे 'हें जाणतो' अशा रीतीनें विषय व त्याच्या अनुभवाच्या प

॥ विवरण ॥

विषयानुभव निमित्तक विषयाचा अवभास होईल कारण त्याला जडत्व आहे. परंतु त्याच्या निमित्तानें
चिदात्म्याच्या परामर्श नाही असा परिहार करितात - 'चैतन्याचा जो नीलाशी' 'योग्य नाही' - नि-
तत्व २०।१२
मित्त नाही. याला हेतु सांगतात - 'मी उल्लेख व्हाला' नील ज्ञानावा इदंतेनें नील अनेकत्व असल्या
५५।१६
मुळे आनंदमात्म्याची तदधीन सिद्धि कशी? असा अर्थ. पण सुषुप्तींत दृष्टृ रूपाच्या अभाव अस-
तां 'अहं' अशा रीतीनें त्या रूपाचा परामर्श कसा? यावर नाही असें सांगतात - 'तेथें जर', दृष्टृत्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

हेतु सांगतो - 'दृष्टृरूप' अहंपुढे व्हाला विषयानुभवाचे त्याप्रमाण असल्यामुळे त्याचा अभाव असतां याचा अभाव आहे
२०।१८
असा अर्थ. काय स्वप्रकाशत्वानें साधलेले चैतन्यच अहंशब्दार्थ आहे किंवा दुसरा? असा विकल्प करून पहिल्या
पक्षी विषयानुभव निमित्तत्वाची असिद्धि आहे असें सांगतात - 'विषयानुभव' जडत्वामुळे विषयावभास अनु-
भव निमित्तक होईल. तसें अनुभवाला विषयाकारत्व असल्यामुळेही त्या अनुभवानें निमित्तत्व विषयावभासाला
उचित आहे असा अर्थ. त्याच्याहून वेगळ्याला सांगतात - 'परंतु' विषयानुभवाला आत्माकारत्व नसल्यामुळे
त्याने साधकत्व नाही. संवित् रूपत्वामुळेही आत्म्याची तदधीन सिद्धि नाही असा अर्थ. (स्वप्रकाश चैतन्याहून अन्य
२०।१८   रूपाला
~~निमित्त स्वरूप~~ अहंपद आहे या) दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करितो - 'पण सुषुप्तींत' दर्शन क्रियाकर्तृत्वाला अहं
प्रतीति विषयत्व आहे. दर्शन क्रियेचा तर सुषुप्तींत अभाव असल्यामुळे तसें तिच्या कर्त्याला अभाव आहे. म्हणून तेथें
अहंपुढे त्याचा प्रसंग कसा? असा अर्थ. विशेषणाचा अप्रतिपत्ति असतांही आत्ममात्राची प्रतिपत्ति होईल असें सांगतात
'यावर नाही'.
~~पण विशेष~~ पण विशेषितत्वाला अहंशब्दार्थत्व असल्यामुळे त्याचा अभाव असतां अहंपुढे उल्लेख कसा? अशी आशंका-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सामर्थ्य नाहीं तर नसो. 'मी' असा आत्ममात्राचा परामर्श कांहीं होणार नाहीं? (प्रभाकर-)

360|369 18|13 पण अहं असें भोक्तृत्व भासते. तेव्हां विषयाचा अभाव असतां तसा प्रतिभास कसा?

'यांत सार नाहीं.' सम्यक् निरसिस उपाधिविशेषण चैतन्यमात्र अस्मदर्थ आहे. त्यामुळे

सर्वदा 'अहं' असा प्रतिभास होईल. असें म्हणणे तर शक्य नाही कीं उपाधीच्या पश्चा

॥ विवरण ॥

हें सप्रतियोगीरूप आहे. बरोबरच जर अहं मध्ये आहे तर अहंकार आत्मा च नाही असें सिद्ध होतें असा भाव.

५५|८ पण पराक्‌ व्यावृत्त (=बाहेरहून पृथक् असलेलें) द्रष्टृस्वरूप भोक्तृत्वच आहे. तेव्हां ते सुषुप्तींत अनुभवाला

कसें येईल? अशी शंका घेतां- 'पण अहं असें' हें बरोबर नाहीं कारण अहंकाराला तूं निष्प्रतियोगिक आत्म

१३६९ ५५|१० मात्रत्व मानलें आहेस असा परिहार करितात- 'यांत सार नाहीं' पण स्वरूप ही विषयानुभवामुळेच

अहं असें व्यक्त होतो? बरोबर नाहीं असें सांगतात- 'असें म्हणणे तर शक्य नाहीं कीं उपाधीच्या'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असतां सांगतात- 'द्रष्टृत्व हें सप्रतियोगी' 'अहंकार आत्मा नाहीं सप्रतियोगित्वामुळे व विनश्वरत्वामुळे घटाप्रमाणे.' म्हणून

निष्प्रतियोगिकाचाच अहं शब्दार्थत्व येतें. व त्यामुळे त्याला आत्मत्व असतां सुषुप्तींत ही अहंपुढे खपू प्रसंग येतो. तो सर

२१०|२ दिसत नाही म्हणून अहंकाराला आत्मत्व नाहीं असा अर्थ. पण सप्रतियोगित्वाने अनात्मत्व प्रत्यक्षाशीं विरुद्ध आहे?

अशी शंका घेतां- 'पण पराक्' अनात्म्याहून व्यावृत्ततेनें अहं असें अनुभव यानावा (भोक्तृतेनें = अनुभवाश्रयतेनें अनुभव-

मनाला) अनात्मत्व कसें? असा अर्थ. पण मग सुषुप्तींत अहं पुढे खपू होईल असें सांगितलें? त्यावर सांगतो- 'ते सुषुप्तींत'

२१०|१२ / ३६९ विषयानुभवाच्या अभावामुळे तेव्हें अहंकाराच्या अनुभवाच्या प्रसंग नाहीं. असा अर्थ. गुटाणिकांचे उत्तर सांगतात-

२१०|१३ 'हें बरोबर नाहीं'? गुटाणिकांनी आणलेला शंका घेतां- 'पण स्वरूप ही' निष्प्रतियोगिक ही असा अर्थ. प्रदेश

मात्र परिमित वस्तूला स्वरूपानें अनपेक्षत्व असलें तरी -हस्व शब्दाच्या उल्लेखानें प्रतिपत्तींत अन्याच्या अपेक्षे प्रमाणे

असा अर्थ. निष्प्रतियोगिक आत्मस्वरूपाला अहंशब्दार्थत्व असतां प्रतियोगी निरपेक्ष्य दिसेल. दृष्टान्तांत तर प्रमेयभेद

असल्यामुळे सापेक्ष्यत्व आहे. म्हणून वैषम्य आहे. अशा आशयानें सांगतात- 'बरोबर नाहीं'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

प्रतीने चैतन्य "मी" असे उल्लेखिले जाते. त्याचा परामर्श तर त्याच्या सिध्दीचा निमित्त आहे. स्वरूपाच्या सिध्दीचा हेतु नाही. स्वभावतः त्यानेच तर स्वरूपाची सिध्दि होते. व त्यामुळे विषयांच्या उपराग व त्यांच्या अनुभवास्पदत्वाने शून्य स्वरूपतः अहं हा सुषुप्तीतही भासेल. कारण तेथेंही स्वप्रकाशत्व समान आहे. पण तेथेंही अवभास होतोच? नाही कारण तेथें

॥ विवरण ॥

५५।१२ वस्तुतः विषयोपरक्तानें सप्रतियोगिक स्वभाव अशा अहंकाराचे आत्मत्व सुषुप्तीतील अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. असें प्राप्त होतें असे सांगतात— 'वस्तुतः' आत्मा का तर अवोल त्यामुळें पराकृत्याकृतता नाहीं तर अहंच्या संबंधामुळेच व्यावृत्तीचा अवभास आहे. असा अर्थ. प्रभाकर शंका घेतो— 'पण तेथेंही' उत्तर सांगतात— 'नाही कारण?' जसा पूर्वी दिवशी 'मी' असा अभिमान धारण करणाराच (मी) होता. तसा अनुभूता विषयी स्मृति नियमाच्या अभावामुळे अहंकाराला सावयव आत्मगामत्व असल्यामुळे सुषुप्तीत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

२१०।१२ अहंकाराला सापेक्षत्व असल्यामुळे व आत्म्याला अनपेक्षत्व असल्यामुळे त्यांच्यांत भेद कसा? असें सांगतात— 'वस्तुतः विषयोपरक्तानें' पण सप्रतियोगिकाला अनात्मत्व आहे तर तुमच्या मतांत ही आत्म्याला पराकृत्याकृतत्व असल्यामुळे अनात्मत्व प्राप्त होते? अशी आशंका असतां आत्म्याला पूर्णत्वामुळे व्यावृत्तत्वाची असिध्दि आहे असें सांगतात— 'आत्मा का तर' पण 'अहं' असे म्हटले असतां पराकृत्याकृतता प्रतीत होते! अशी आशंका असतां प्रतीति दुसऱ्याकरतां मुळे आहे असें सांगतात— 'तर अहंच्या' पण उठलेल्याचे 'अहं' असें जे ज्ञान ते स्मरण होय व त्यामुळे 'स्मरण होईल' असें जे म्हटले ते अनिष्ट नाही? म्हणून सांगतात— 'जसा पूर्व दिवशी' 'जसा पूर्व दिवशी मी असा अभिमान धारण करणारा मी होतो तसा सुषुप्तीत ही मी असा अभिमान धारण करणारा मी होतो' असें उठलेल्याला तेथील अहंभावाची स्मृति होईल असा अर्थ. पण अनुभूता विषयीं स्मृतीच्या नियमाच्या अभावामुळे स्मरणाचे ग्रहण करावे? अशी आशंका असतां सांगतात— 'अनुभूताविषयी' याच अभिप्रायानें असा 'कालत्रयापूर्वी' आत्म्याला सावयवत्व असल्यामुळे त्याच्या स्वरूपाशी अभिन्न अहंकारही स्मरेल असा अर्थ. पण अहंकाराच्या अभावा—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असतां काळच्या प्रमाणे ते थोडेही अहंकाराचें स्मरण होईल अविनाशीच्या संस्काराच्या अभाव असल्यामुळे स्मरण होत नाही? असें असेल तर काळच्याचे ही स्मरण होणार नाही

॥ विवरण ॥

जे ही त्याचे स्मरण होईल. असा अर्थ. पण नित्य चैतन्यरूप अशा अहंकारादि प्रतिभासाच्या अविनाशामुळें तज्जन्य संस्कारापासून उत्पन्न होणारी स्मृति अनुपपन्न आहे अशी शंका घेतात- 'अविनाशीच्या' परिहार करितात- 'काळच्याचे ही' पण सिद्धांतांत अहंकाराची स्मृति कशी? कारण त्या ठिकाणी असणाऱ्या साक्षीचैतन्याला नित्यत्व आहे? सांगतो- अहंवृत्तीने अवच्छिन्न अंतःकरण साक्षीचैतन्याच्या विषयभावाला प्राप्त होते व त्या वृत्तीच्या संस्कारजन्य स्मरणावच्छिन्न अंतःकरण । स्मृतिरूप

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नित्यत्वानें स्मरणाच्या अभावाचें अभिधान अयुक्त आहे कारण असे केल्याचें ही स्मरण दिसतें? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण नित्यचैतन्यरूप' 'अविनाशित्वामुळें' (व्याख्यानांत) येथें अहंकाराच्या अविनाशित्वानें स्मरणाचा अभाव आहे हे म्हणतात हे परंतु पक्ष [illegible] चैतन्याच्या नित्यत्वाने म्हणतात. असा अर्थ. पण काळच्या अहंकाराची अनुभवाच्या आश्रयतेने उपलब्धि होत असल्यामुळे व त्याचा विनाशित्व असल्यामुळे स्मरणाची उपपत्ति होते त्यामुळे 'स्मरण होणार नाही' हा परिहार असमंजस आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'परिहार करितात' अनुभवाश्रयत्वाचा पूर्वी निरास केला असल्यामुळे परिहार आहे असा अर्थ. पण अहंकाराळी अभिव्यक्त साक्षीचैतन्याला नित्यत्व असतांही जसें तुमच्या मतांत त्याचें स्मरण होते. तसें आमच्या मतांतही होते? अशी शंका घेतो- 'पण सिद्धांतांत' चैतन्याला नित्यत्व असले तरी विशेष्याकाराला अनित्यत्व असल्यामुळे स्मरण युक्त आहे असें सांगतात- 'सांगतो' अहमाकार जी अंतःकरण वृत्ति उत्पन्न होते त्या वृत्तींत अभिव्यक्त चैतन्य वृत्तिविशिष्ट अंतःकरणाला साधक असतें व त्या वृत्तीचा नाश झाला असतां तिच्या संस्कारापासून अंतःकरणाकार स्मरण उत्पन्न होते. तेव्हां स्मृतीचा असंभव कसा? परंतु हे तसे मानीत नाहीत हे वैषम्य आहे असा अर्थ. 'स्मृत्यनुभवाचा अवच्छेदक' (निरूपक-) अंतःकरणाकार स्मृ-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१९१२९. पण सुषुप्तींत अहमुदुःख आहे. कारण 'मी सुखाने निजलो होतो' असा सुषुप्तीनंतरचा स्वाप सुखानुभव परामर्श दिसतो. व आत्म्याहून अन्याच्या ठिकाणी तेथें अनुभव संभवत नाही १९१२३ तात्त्विक सुखानुभव होतो हें खरें परंतु तें स्वापातील सुखानुभवसंस्कारजन्य स्मरण

॥ विवरण ॥

अनुभवाचा अवच्छेदक आहे, अशी स्मरणाची उपपत्ति होते

पण सुषुप्तींत अनुकूल सुखप्रकाशाही आश्रय पक्षपातित्वाने अहंच्या दुःख होत असल्यामुळे सुषुप्तींत अहंच्या अनुभव आहे ना? अशी शंका घेतो - 'पण सुषुप्तींत' पण सुख जर अनुकूल आहे तर त्याला विषयजन्यत्व असल्यामुळे विषयानुभवाने निवृत्त येथें ही अहमुदुःख होईल. यावर नाही असें सांगतो - 'आत्म्याहून अन्याच्या' ^ [यावर तात्त्विक उत्तर देतो -] ~~सुखावमर्शाच्या अंगी कल्पना करितो~~ - 'सुखावमर्श' मग आमच्या आक्षेपाचा सिद्धांत होईल ~~त्यावर सांगतो~~ [प्रभाकर विचारतो - 'मग सुखावमर्श' उत्तर देतो - 'तो दुःखाभाव']
नाही असें सांगतो - 'परंतु तें' ^ पण मुख्य सुखावलंबनत्वाचा त्याग करून सुखावमर्शाच्या विशेष्यें दुःखाभाव विषयतेनें

॥ विवरण व्याख्यान ॥

तील साक्षित्वरूप अनुभवाला अवच्छेदक विशेषक असावा.

पण उठल्यानंतरच्या स्वापकालीन सुखानुभव परामर्श मात्राने सुषुप्तींत अहमुदुःख कल्पना का करावी? कारण वैयधिकरण्य येते? अशी आशंका असतां सांगतो - 'पण सुषुप्तींत' सुषुप्तींत अहमुदुःख आहे असा संबंध. त्याला कारण सांगतो - 'अनुकूल सुखप्रकाशाही' पण तेथें सुखाच्या अनुभव असतांही अनुकूल वेद्याचा अनुभव कसा? त्यावर सांगतो - 'आश्रयपक्षपातित्वानें' आश्रय व विषय कोटीमध्ये आश्रय कोटीच्या पक्षपातित्वाने आत्म्याचें स्फुरण होत असल्यामुळे असा अर्थ. सुषुप्तीतील सुखानुभवाविषयी (शंका) आक्षेप घेतो - 'पण सुख जर' सुषुप्तींत विषयानुभवाचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या निमित्ताने सुखाचा अनुभव नाही असा अर्थ. विषयानुभवाचा अभाव असतांही परामर्शाच्या अनुपपत्तीने सुखानुभव कल्पिला जातो. व तसें असतां त्याच्या आश्रयत्वाने अहमुदुःख आहे असें सांगतो - 'यावर नाही' सुखावमर्शाच्या दुःखाभावानिमित्त्यावर आक्षेप घेतो - 'पण मुख्य सुखावलंबनत्वाचा' याहि कारणामुळे उपचार नाही असें सांगतो -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

शंका: भागसुखान सशी कसा? तो दुःखाभाव निमित्तक आहे. कसा? स्वप्नांत तर दुःखानुभव असतोच. सुषुप्तींत तर त्याचा अभाव असल्यामुळे सुखाचा व्यपदेश होतो. व त्याचा अभाव

॥ विवरण ॥

उपचार कसा कल्पिला जातो? शाब्दज्ञानांत तर लक्षणा हेतुक. प्रत्यक्षांत तर सुखाचा अभाव आहे. म्हणून तो कसा ध्यावा योग्य नाही? अशी शंका घेतो - 'कसा' मुख्य सुखाचा अभाव असल्यामुळे व दुःखाभावरूपी विषय पुढे सर्वमान्य असल्यामुळे तो तसा आहे असा परिहार करितो - 'स्वप्नांततर' [पण] 'विमत (सौषुप्त पुरुष) दुःखसंबंधी आहे. त्याला मुक्तिविलक्षण अवस्था संबंधित्व असल्यामुळे संमत (स्वाप्न पुरुष) प्रमाणे? अशी आशंका असतां सांगतो 'तत्राप्यभावरूपे' सविकल्पाकार शब्दलिंग रवित्व असल्यामुळे त्याविषयीं लक्षण युक्त आहे असा भाव. पण परा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'शाब्दज्ञानांत' लक्षणेला शब्दधर्मत्व असल्यामुळे इतरमानांची कल्पना नाही असा अर्थ. अशाब्दत्वाच्या अभिप्रायाने अवमर्षांत 'प्रत्यक्षांत तर' असा प्रत्यक्षत्वाचा व्यपदेश आहे. 'स्वप्नांततर' येथे मुख्यार्थ परित्यागाचा हेतु सांगितला नसल्यामुळे असंगति आहे? अशी आशंका असतां सांगतो 'मुख्यसुखाचा' सुषुप्तींत तर आगंतुक सुखाचा संभव नाही कारण त्याच्या कारणाचा अभाव आहे. नित्यसुख ही नाही कारण त्याविषयी प्रमाणाचा अभाव आहे असा अर्थ. पण दुःखाभावा लाही आलंबनत्व नाही. कारण अशा अर्थी त्याची प्रसिद्धि आहे? अशी आशंका असतां सुखाहून वैषम्य सांगतो 'दुःखाभावरूपोऽकस्य' 'तो असा आहे' - सुखाच्या सशी दुःखाभावाने नियतक आहे. प्रतियोगी (सुख) समानाधिकरण दुःखाभावाला सुखशब्द प्रवृत्ति निमित्तत्वाचा अंगीकार असल्यामुळे अतिप्रसक्ति नाही. अशा भावाने व्यपदेशानांत 'स्वप्नांततर' असें म्हटलें. 'सुषुप्तींत दुःखाभावविषयीं शंका घेतो - 'पण विमत' अहेतुक समाधान करितो - 'अशी आशंका असतां सांगतो' लक्षणाभावाच्या शंकेचा निरास करितो - 'सविकल्पाकार' मुख्य सुखाभाव असिद्ध आहे? अशी शंका देतो 'पण परामर्शसामर्थ्यावरून' पण दुःखाहून व्यावृत्तत्वेने सुखाला अनुपपद्यमानत्व असल्यामुळे 'विशेषे करून स्मरते' हें इष्ट आहे? अशी आशंका असतां त्याचा प्रसंग सांगतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

हा करणव्यापाराच्या उपरमामुळें होतो. आतां जर सुषुप्तिस्थितींत सुख असे सुषुप्तिंतीत सुखविषयक स्मरण होईल. तर (विषय) २०१७ विशेष करून त्याबद्दल स्मरेल परंतु तसें स्मरत नाहीं. व्यपदेश ही 'सुखानें निजलों होतो मी कांहीं जाणलें नाहीं' असाच दिसतो. जें पुनः सुषुप्तिस्थितींत अंगलाघव इंद्रियप्रसादादिकांनी सुखानुभवाचें अनुमान केलें जातें तें असत् आहे. कारण सुख जर अनुभूत आहे तर त्याचें स्मरण होईल. तेथें लिङ्गादिकाशीं काय प्रयोजन? पण जर असें आहे तर कोणत्या सुषुप्तिस्थितींत अंगलाघव असतें, कोणांत नसतें हें कसें? सांगतो- जागरणांत कार्य करणें श्रमित होतात त्या श्रमाच्या निवृत्तीकरितां व्यापाराच्या उपरम स्वाप होय. तेथें जर सम्यक् व्यापाराचा उपरम होईल तर ह्या अंगें लघु होतील. २०१८ इतर मात्र जड राहतील. [संपूर्ण सुषुप्ति होतील भोक्त-

॥ विवरण ॥

मग सामर्थ्यावरून सुखदुःखाची कल्पना करावी याबरोबर नाहीं असें सांगतो- 'आतां जर' 'विशेष करून' ५६१७ विषयविशेषाच्या उपरक्ततेनें असा अर्थ. दुःखाभावच परामर्शाचा विषय आहे. याविषयीं लिङ्ग सांगतो- 'व्यपदेश ही' 'सुखानें निजलों होतों' याचेंच विवरण करितो- 'मी कांहीं जाणलें नाहीं' ५६१८ पण सुखानुभवाचेंही प्रसन्नेन्द्रियत्वादि लिङ्ग आहे! त्यावर सांगतो- 'जें पुनः' २०१३ 'तें असत आहे' येथून २०१६ 'अन्य मात्र जड राहतील' येथपर्यंतच्या ग्रंथानें प्रति (विरुद्ध) तर्कानें अनुमानाचा निरास केला आहे. ~~पुढील अर्धें~~ ग्रंथ

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'विषयविशेषाच्या' २१२१३४ चंदनस्नानादि विषयविशेष असा त्याचा अर्थ आहे. असमर्थ मानल्यामुळें सुषुप्तींत सुखाभाव नाहीं असें सांगून 'व्यपदेश ही सुखानें निजलों होतो' हें शब्दाकरितां उदाहरण दिलें जातें? कारण ह्याच्या विश्वातले [illegible] असें आकांक्षा असतां सांगतो - 'दुःखाभावच' पण सुषुप्तीतील सुखानुभवाला कल्पकास त्यामुळें तो आश्रयणीय आहे असें आक्षेपितो- 'पण सुखानुभवाचेंही' कल्पकाच्या असिद्धीला सांगतो- 'तें असत् आहे' व्याख्यानांतील अध्याहार पुरा करितां जर—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

१६ ५६।१० आहे. म्हणून सुषुप्तिंत अकृतेनेही अहंबुद्ध्या स्मरण नाही (असा रोप) पण अनुभूताविषयींहि स्मृती चा नियम नाही? खरें परंतु आत्म्याचें अनुस्मरण असतां तत्स्वरूपत्व अहंकाराच्या "अहं" अशा स्मृतीचा नियम आहेच असें सांगितलें.

५६।१४ पण तेथें दुःखाभाव असला तरी प्रतियोगिस्मरणाच्या अभावामुळें त्याचा अनुभव येणें शक्य नसे. सुख वेगुण्याच्या स्वरूपानंदाचा संभव तो. पण तेहि सुख अविद्येनें आवृत असल्यामुळें प्रकाशित होणें शक्य नाही? नाहि. कारण अनावृत साक्षीचैतन्याच्या सुखांशाच्या प्रकाशाची उपपत्ति होते. मग जागरणांत कां म्हणून भासत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

१६ म्हणून 'अकृतेनेही' = सुखदुःखादिकांच्या अध्यासानेही. असा अर्थ - सुषुप्तींतील अहंबुद्ध्या ज्ञान साधक होत नाही असें
"नाहीतर शब्द येथें ही अनुषंगाला प्राप्त होतो
म्हणतात - 'असतें नाहि' असा येथें म्हणतात तो सुषुप्तींत त्याचा अनुभव नाहि असा अर्थ. "नाहीं" शब्द येथेंही अनुषंगाने प्राप्त होतो. सांगितलेल्या शंकापरिहारास स्मरण करवितात - 'पण अनुभूताविषयीं'
असें व्याख्यानांत सांगितलें.

सुषुप्त सुखावरही दुःखाभाव निमित्तक आहे त्याविषयीं (ति)च्या मतानुसारी आक्षेप घेतात - 'पण तेथें' कायलो प्रत्यय स्मृति निमित्तक आहे? किंवा प्रमाणनिमित्तक? आहे? पहिला पक्ष नाहि असें सांगतो - 'दुःखाभाव'. प्रतियोगी (अर्था) चें स्मरण न धर्मी (आत्म्या) चें ग्रहण अभावाच्या प्रतिपत्तींत कारण आहे. सुषुप्तींत तर त्यांच्या (= ग्रहण स्मरणांच्या) अभाव असल्या मुळें अभावाच्या अनुभव युक्त नाहि असा अर्थ. सुख शब्द आप्रदर्शक सुखांत प्रसिद्ध असल्यामुळें त्याचा परित्याग करून त्याला

१६ आगन्तुक जीयपत्व कल्पना युक्त नाहि. म्हणून दुसरा पक्ष होत नाहि. असें सांगतो - 'वैगुण्य' पण विषयविशेषाच्या अभावा मुळें तेथें दुःख सुखाच्या संपर्ककसी त्यावर सांगतो. 'स्वरूपानंदानुभव हो' स्वरूपसुखानुभवविषयीं आक्षेप घेतो - 'पण तेहि' त्याला स्वप्रकाश आत्म स्वरूपत्व असल्यामुळें त्याचा अप्रकाश कसा? अशी आशंका असतां सांगतो - 'अविद्येनें' कल्पना सुखाचा अप्रकाश म्हणून तसा? किंवा सुखमात्राचा? पहिल्या अंगीकार करून दुसऱ्याला दूषित करितो - 'नाहि कारण' अज्ञानत्वा साधकतेनें साक्षीच प्रकाशमानत्व असल्यामुळें त्याच्या स्वरूपसुखाच्या अनुभव युक्त आहे असा अर्थ. साक्षीचें स्फुरण असतां ही जागरणांत जसा स्वरूपानंदानुभव नसतो तसा सुषुप्तींत होत नसतो? अशी शंका घेतो - 'मग जागरणांत'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

नाही? परमप्रेमास्पदत्वलक्षणसुख आसतेच. परंतु तीव्रवायूनें विक्षिप्तप्रदीप प्रभेप्रमाणें मिथ्याज्ञानविक्षिप्त-
-तेनें स्पष्ट भासत नाही. सुषुप्तींत तर त्याच्या अभावामुळें अधिक स्पष्ट होतें. पण उत्थिताला दुःखाभावाचा परा-
मर्श असतो. तो जर प्रतियोगीच्या ज्ञानाभावामुळें अननुभूत आहे तर कसा होईल? सांगतो- उत्थिताला अनु-
भवये माग अनुभूतच सुख, विशेष दुःखाभावाला सुखजर अनुभूत आहे तर दुःख नाही असा तो अर्था-
पत्तीने जाणवितो. म्हणून दुःखाभावाचे अनुस्मरण होत नाही तर तो प्रमाणानें जाणला जातो. याप्रमाणे उठ-
लेल्याच्या ज्ञानाभाव परामर्शही जाणावा. कारण ज्ञानाभाव ज्ञानविशेषांचे स्मर्यमाण अज्ञानाच्या अनुभवानें अर्थापत्तीच्या
अनुपपत्तीनेंच जाणला जातो. स्मरला जात नाही. पण जागरणांतही अनुभवास येणारे अज्ञान ज्ञान-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

काय जागरणांत स्वरूपसुखाचा अनुभव नसतो असे म्हणजे जातें? किंवा स्पष्ट नसतो असे? असा विकल्प करून पहिल्या-
-चा निराश करितो- 'परमप्रेमास्पदत्वलक्षण सुख' परमप्रेमास्पदत्व लक्षण-ज्ञापक आहे ज्याचे असें जे सुख तें. दुसऱ्याचा
अंगीकार करितो- 'परंतु तीव्र' पण स्वरूपसुख त्याच्या अविशेषामुळे व आच्छादकाच्या अविशेषामुळे सुषुप्तींतही स्पष्ट
(दुःखाभावाच्या)
सुखानुभव नसतो? अशी आशंका असतां सांगतो- 'सुषुप्तींत तर' परामर्शाचा अंगीकार करून दुःखज्ञानाच्या अभाव अ-
सतां परामर्शाविषयी आक्षेप घेतो- 'पण उत्थिताला' तो दुःखरहित निजलों होतों असा अभावाचा परामर्श दिसतो.
तो सुषुप्तींत प्रतियोगीच्या स्मृतीचा अभाव असतां दुःखाभावाच्या अनुभवाच्या असंभव असल्यामुळे उपपन्न होत नाही
असा अर्थ. सिद्धान्तमतांत दुःखाभावाच्या अभावाचा स्मरणत्वच नाही असे सांगतो- 'सांगतो' व्याप्यपरामर्शकुशा-
लाजवर सांगतो- 'उत्थिताला अनुभूतच' अर्थापत्तीचा शब्द प्रयोग करून दाखवितो- 'जर सुख' पण उठलेल्याला ज्ञानास-
वाच्या स्मृति प्रमाणे दुःखाभावाचे ही स्मरण कां असणार नाही? अशी आशंका असतां दृष्टान्त असल्यास असल्याचे सां-
गतो- 'याप्रमाणे' संग्रह वाक्याचे विवरण करितो- 'कारण ज्ञानाभाव' ज्ञानाभावाचा स्मर्यमाणत्व कां असणार नाही?
त्यावर सांगता- 'स्मरला जात नाही' धर्मादिकाच्या ज्ञानाभावामुळे सुषुप्तींत ज्ञानप्रभावाचा अनुभव नाही
म्हणून त्याचे स्मरण नाही असा अर्थ. अज्ञानाच्या ज्ञानविरोधित्वावर आक्षेप घेतो- 'पण जागरणांतही'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

विरोधि कसें. संदेशयेस मदी. कारण अवस्था विशेष विशिष्ट (आवरण) अज्ञानाचा सुषुप्तींत अनुभव येतो. यस्याकाल

जागरणांतही परज्ञानसमयीं घटादिज्ञानांविरोधिता दिसते. पण ज्ञानांच्या अस्मर्यमाणत्वामुळे सुषुप्तींत

३६८/३६९ ५५।७

ज्ञानाभावाचे अनुमान केलें जातें? नाही कारण अतिवृत्तज्ञानें असतांही त्यांना अस्मर्यमाणत्व असतें. स-

काळीं गजाभावही संप्रत्त अनुस्मर्यमाण गजविरोधि पदार्थावरून अर्थापत्तीनें जाणला जातो. 'गजविषयक-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

काय अज्ञान अन्नात्यांत ज्ञानाचा विरोधाभाव आहे? किंवा विशिष्ट अज्ञानाचा? त्यांत पहिल्या पक्षाचा अंगीकार करून

सन्याळा दूषित करितो- 'तद्दोष' तः इतरेतराभाव. त्यामुळे काय? त्यावर सांगतो- 'वस्त्यकाच' अज्ञानाच्या परज्ञान-

काळ परिणति अवस्थेंत त्याच्याहून अन्य अविकरण विलक्षण ज्ञानांच्या अभावी दिसत असल्यामुळे विशिष्ट ज्ञानव अज्ञानाचा

विरोधसिद्ध होतो. पण परज्ञानसमयी ज्ञानान्तरांचा अभाव विरोधि अज्ञान प्रयुक्त नाही परंतु अंतःकरणाच्या ज्ञान

द्वय परिणाम (ओ)सामर्थ्यामुळे आहे? असेंही सांगतां येणार नाही. कारण तें सिद्धान्तमतांत मान्य नाही. पण सुषुप्तींत विरोधि

अज्ञानानुभवाळी कल्पित करून त्याच्या अनुपपत्तीनें ज्ञानाभावाची कल्पना करण्यापेक्षा अस्मर्यमाणत्व किंवा न करून

ज्ञानाभावानें अनुमान करणेंच श्रेष्ठ आहे? अशी शंका घेतो 'पण ज्ञानांच्या' ज्ञान असल्या येथें आत्मवृत्तीतील अहं:

असें असतां आत्म्यांना सुषुप्तींत विषयाचा अनुभव असतां त्याचें स्मरण होईल. परंतु तें स्मरण घडत नाही. म्हणून तेथें

ज्ञानाभावाचें अनुमान होतें. 'विषय (विषय), सुषुप्तींत अनुभवत नाही, त्यांना अस्मर्यमाणत्व असल्यामुळे दुसऱ्या बोधांत

२७५।६

असावे त्या पदार्थाप्रमाणें असा अर्थ. व्यभिचारित्वामुळे तें हेतुयुक्त नाही असें सांगतो- 'नहि कारण' पूर्वी ज्याचें ज्ञान

झालें तें अतिवृत्तज्ञान असें विषय त्यांचा अनुभव असतांही त्यांना अस्मर्यमाणत्व दिसतें असें त्यामुळें असा अर्थ. पण

२७५।८

'सकाळी काय तूं अंगण देशीं गज पाहिला काय' असें विचारले असतां सांगतो कीं 'मी येथें हत्ती पाहिला नाही' कारण

३६८/३६९ २७५।११

संप्रत मला त्याची स्मृति होत नाही? अशा रीतीनें अस्मर्यमाणत्वानें ज्ञानाभावाचें अनुमानही कोठें दृष्ट आहे? असें

२७५।११

म्हटलें असतां त्यावर सांगतो 'सकाळी' गजविरोधि पदार्थ अशा केवळ भूतलाच्या स्मर्यमाणाच्या अनुपपत्तीनें

गजाभाव जाणला जातो असा अर्थ. पण गजाभावाला अनुमेयत्व कां असणार नाही त्यावर सांगतो- 'गजविषय'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

स्मृतीच्या अनुदयमात्रावरून नाही. कारण तिला अन्यथा सिद्धत्व आहे. अनुभविशिष्ट अज्ञानानुभव व सुखानु-
भवाच्या अनुपपत्तीवरून फळणारे ज्ञानाभाव व दुःखाभाव आहेत असें मानले पाहिजे ॥ पण (अविनाशी अशा)

५८।८ अज्ञानानुभव व सुखानुभव व साक्षी चैतन्याच्या संस्काराचा अभाव असतां उत्पन्न झाला तरीहि त्याचे अनुस्म-
रण कसें होणार ? सांगतो — अज्ञानगत चैतन्याभासाच्या जन्माची उपाधि असल्यामुळे अज्ञान सुख व भासी विक-
ल्पानुभवाच्या अज्ञान अवस्थाभेदानें चैतन्याभासांना भिन्नत्व असल्यामुळे, त्यांच्या विनाश झाला असतां सं-
स्कारापासून उत्पन्न झालेले स्मरण अज्ञान सुख साक्षी चैतन्याकार असें अज्ञानविशिष्ट आत्माश्रयरूप संभवितें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रकृताचा उपसंहार करितो — 'म्हणून' सुषुप्तींत अज्ञानादिकांच्या अनुभवाच्या कल्पकाचा अभाव असल्यामुळे त्यांचेवरून असा
२९८।१८
त्यांची सिद्धि व्हावी ? अशी शंका घेतो — 'पण (अज्ञानानुभव)' स्मरणाचा अनुभव हा कल्पक आहे ? अशी आशंका असतां
सांगतो — 'अज्ञानानुभव' ही शंका वरून अन्य अनुभवाप्रमाणे अज्ञान सुख अनुभवांनाही अविनाशित्व सुचित केले आहे.
अविनाशी अज्ञानें संस्काराभावाविषयीं हेतु सांगितला आहे. अनुभवाच्या नाशापासून उत्पन्न झाले त्या संस्काराचे
स्मृतीचें हेतुत्व असल्यामुळे व अज्ञानादिकांचा साधक साक्षी चैतन्याचा अविनाशी असल्यामुळे त्यांचें स्मरण कसें असणार ?
असा अर्थ. अज्ञानादिकांच्या वाचकाचा अनाश असतांही अज्ञानादि भानाचा नाश असतां त्यानें सहित अनुभवाचाही
नाश होत असल्यामुळे त्याचा संस्कार युक्त होईल ? होईलही परंतु तसा नाश होत नाही असें आपसंधान करून
'तीन्हींचे' असें म्हटलें. चैतन्याला स्वरूपानें नित्यत्व असलें तरी वैशिष्ट्याच्या अनित्यत्वामुळे स्मरण युक्त आहे.
२९८।१
असें सांगतो — 'सांगतो' पण अज्ञानादिकांचा नित्यत्वामुळे वैशिष्ट्यही नित्य आहे ? अशी आशंका असतां सांगतो — 'अ-
ज्ञानगत' अज्ञान अवस्था (विशिष्ट अज्ञान) सुख व भासी त्या आकारानें परिणामाला प्राप्त होते. व तें अंतरिंगत अज्ञा-
नांत चैतन्याभास उत्पन्न होतो. त्यामुळे अज्ञानादिकांचे (उत्पन्न होणारे) विशेष अनुभव आहेत असा अर्थ. पण चैत-
न्याभासांचा एकत्वामुळे भाव विकल्पांचे उत्पत्ति कशी ? त्यावर सांगतो 'अज्ञानसुख' परिणाम अवस्था शब्दाचा अर्थ. पण
आत्म अज्ञानादिकांचा अनुभवलेला आहे अंतःकरणविशिष्ट आतो आहे. असें म्हणणें अनुभवाचें वैयधिकरण्य येतें ?
त्यावर सांगतो 'अज्ञानविशिष्ट' संस्कारजनक ज्याच्या आश्रयानें असतो त्याच्या आश्रयानें संस्कार असतो असा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

[(सुखाच्या आश्रयतेने)

तेनेच अहं दुःखी असे स्मरत नाही.]

सिद्धान्ती- म्हणून पूर्वोक्तरीतीने नीलादि प्रत्ययाहून अन्य असा हा आत्मविषयक अहंप्रत्यय नव्हे. व विषयानुभवामुळेही अहं हा (आत्म्याचा) उल्लेख नव्हे.

॥ विवरण ॥

५८।१२
केवळ जातें. अंतःकरणाश्रय नव्हे. सर्व प्रकाराने ही सुषुप्तीत अज्ञान व सुखानुभवाचा संभव असल्यामुळे (व सुषुप्तीत अहं या उल्लेखाचा संभव असल्यामुळे अहं हा आत्माच) (सुखाचा व दुःखाचा विषय आहे) हे ~~उपाख्यानकर्त्याने सांगितले असावे आहे. हे सर्व परंतु तत्~~ (नव्हे. हे विषद आहे.) ~~सिद्धान्ताच्या मताचा आश्रय करून हे सांगितले नसावे~~, म्हणून यांत दोष नाही.

५८।१४
आत्म्याचे स्वयंप्रकाशत्व व त्याच्याहून अहं प्रत्ययाचा भेद सांगितला त्याचा उपसंहार करितात-

२९८।२१
'म्हणून पूर्वोक्त' नीलादि प्रत्ययाहून अन्य मनोजनित आत्मविषयक प्रत्यय उत्पन्न होतो असे जे नैय्यायिका-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अज्ञानविशिष्ट आत्माश्रय
नियम आहे. म्हणून संस्कारजनक (अनुभव) वा अज्ञानविशिष्ट आश्रयत्व असल्यामुळे संस्कारांचाही तदाश्रयत्व आहे.

म्हणून त्यांच्या समर्थन आहे असा अर्थ. पण 'मी सुखाने' असे स्मरणाचा अंतःकरणाश्रयत्व उपलब्ध होते तर त्यावर सांगतो

-'अंतःकरणाश्रय नव्हे' स्मरण व संस्काराचा एकाश्रयत्वाचा नियम असल्यामुळे अंतःकरणाच्या सद्भावी असतानाही स्मृतीच्या (स्थिती)

आश्रयतेने त्याची सिद्धि नाही म्हणून अज्ञानविशिष्टाश्रयत्व उचित आहे असा अर्थ- असंगतीच्या समर्थनाचा उपसंहार करिती-

'सर्वप्रकाराने ही' अज्ञानविशिष्टाश्रयत्व किंवा अंतःकरणविशिष्टाश्रयत्व असो सर्व प्रकाराने शंकेचा अर्थ. अभ्युपगमवादामुळे अस-

गति नाही. असे समाधान करितात- 'हे सर्व' पण येथे निर्णय करावा काय आहे? अशी आशंका असता श्रुतीत युक्तीनेच निर्णा-

यक आहे असे सांगतात- 'स्वमताचा'

२९८।१८
व्याख्यानात आत्मप्रत्ययाचे नीलादि प्रत्ययाहून अन्यत्व निराकरण करणाऱ्यांनी नीलादिप्रत्ययभिन्न आत्मप्रत्यय आहे असे

सांगितले असे होते परंतु ते युक्त नाही. कारण अन्याकार प्रत्ययाचा अन्यालंबनत्वाचा असंभव आहे? अशी आशंका असता

त्याचे सांगतात- 'आत्म्याचे स्वयंप्रकाशत्व' उपसंहाराचे विवरण करितात- 'नीलादि प्रत्ययाहून' पण येथे व्यापकतात्वा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१६ म्हणून ब्रह्मवेत्त्यांमध्ये एकश्रेष्ठ लोकानुग्रहैकप्रीतीने सम्यक् ज्ञानप्रवर्तना करितां शरीराचा परिग्रह करणाऱ्या भगवान् भाष्यकारांचे आगमानुसारी मतच ग्रहण करावे.

॥ विवरण ॥

जे मत ते कर्मकर्तृविरोधामुळे संभवत नाही व सांख्यांच्या अव्यक्ततेने आत्म्याची सिद्धि होते असे जे प्राभाकरांनी सांगितले तेही असंगत आहे. कारण अन्याकार ज्ञानाला अन्य साधिकत्वाचा असंभव आहे. परिशेष्याने करून आत्म्याला स्वप्रकाशत्व आहे असा अर्थ. ५८।१५ हा ग्रंथ आत्म्याहून अहंकाराच्या भेदाच्या उपलक्षणाकरिताही आहे. ज्याअर्थी आत्म्याहून अहंकार भिन्न आहे त्याअर्थी अहंकारविषयक आगममूलक भाष्यच उपपन्न आहे असे सांगतात - १६ म्हणून ब्रह्मवेत्त्यांमध्ये.

५८।१८ पण हा आगम कोणता? "स एवाधस्तात् स एवोपरिष्टात्" [छां. ७।२५] असे भूमारूप ब्रह्माला सर्वात्मत्व सांगून "अथातो अहंकारादेशः" [छां. ७।२५।१] असे अहंकारालाही सर्वात्मत्व सांगून "अथात आत्मादेशः"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

[illegible] उपसंहार केला आहे. त्यामुळे अहंकाराच्या भेदाचाही उपसंहार केला? त्यावर सांगतात - 'हा ग्रंथ' अहंकाराची विषयमुखीन (मुख्या) सिद्धि असल्यामुळे व आत्म्याची त्याच्याहून विपरीत असल्यामुळे त्यांच्यांत भेद आहे असा अर्थ. पण भाष्यकारांच्या मतांत याच्या आगमपूर्वकत्वाचा उपसंहार कसा केला जातो? कारण त्याचा उपक्रम केलेला नाही. अशी आशंका असतां व्यतिरेकत्वाचा स्वीकार करून [illegible] असल्यामुळे व न्यायाला स्वातंत्र्याने साधकत्व संभवत नसल्यामुळे त्याने अनुग्राह्य आगमाचे प्रदर्शन केले आहे असे सांगतात - 'ज्याअर्थी'

२१८।७ व्यतिरेकाला साधक आगमाला जिज्ञासेने विचारतो - 'पण हा' 'अथातो अहंकारादेशः' मध्ये पर व अपर आत्म्यांत अन्यतराचे सर्वात्मत्व निर्दिष्ट आहे. अन्याचे नाही? या शंकेच्या निवृत्तीकरिता वाक्याच्या उपक्रमाला पठित करितात - 'स एवा-धस्तात्' स एव - तो भूमा परमात्माच स्वाभाविकरूपाने सर्वान्तरत्वाने स्थित आहे असा अर्थ. तो ब्रह्मरूप जीवाहून हेयरूपाने ग्रहण करण्यास योग्य आहे? किंवा अंतरात्मरूपाने? अशी शंका असतां प्रकृत मतीला अनुसरणारी श्रुति त्याला अहंकाराने सांगते असे सांगतात - 'अथातो अहंकारादेशः' 'अथ' उत्तर ब्रह्मप्रतिपादनाच्या अनंतर 'अतः' ब्रह्माला सर्वात्मत्व.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

[ग्रं०७१२५।१२] असा तो आत्म्याचा अहंकाराहून भेदाने निर्देश केला. पण जीव व ब्रह्माचा सार्वात्म्य व्यपदेश जसा एक-
त्वसिद्धीकरिता आहे. याप्रमाणे अहंकाराच्या व्यपदेशही आत्म्याशी एकत्व सिद्धीकरिता आहे? तसें नाही कारण दो-
होंना सार्वात्म्याचा असंभव असल्यामुळे भेदानेंच प्रतिपन्न असा जीव ब्रह्माच्या एकत्वसिद्धीकरितां त्यांना सार्वा
त्म्य व्यपदेश केला आहे. अहंकाराची तर पूर्वीच आत्म्याशी एकत्वप्रतिपत्ति असल्यामुळे त्याचा पृथक् उपदेश भेदासि-
द्ध्यर्थ आहे असें कळतें. परोक्ष ब्रह्माच्या प्रत्यक्त्व सिद्धी करितां त्याला अहमात्मत्व उपदेशून पुनः अहंत्वाच्याभि-

॥ विवरणाव्याख्यान ॥

असल्यामुळे असा अर्थ. पण अहंकाराला सप्रतियोगित्व असल्यामुळे आत्मत्व अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां मुख्य
आत्म्याला दाखविण्याकरितां सांगतात- 'अथात आत्मादेशः अनन्तरं' अनुरूपाच्या कथनानंतर मुख्य रूपाची जि-
ज्ञासा असता सांगितले जाते असें सांगितले असल्यामुळे आत्म्याला अहंकाराहून अन्यत्व आहे. अन्यथा पृथक् निर्देशा
चा वैयर्थ्य आहे असा अर्थ. पृथक्‌निर्देश अन्यथाही घडतो? अशी शंका घेतो- 'पण जीव ब्रह्माचा' जसें सार्वात्म्य व लक्षणाचा
एकदेशपणानें व्याप्तत्वामुळे जीव व ब्रह्माच्या अभेद प्रतिपादन करण्याकरितां सार्वात्म्य सांगितले जाते. तसें अहंकार व आत्म्या-
च्याही असा अर्थ. वैषम्यानें उत्तर सांगतात- 'तसें नाही कारण' विरुद्ध धर्मानें व्यापृततेने भेदानें प्रतिपन्न असा जीव
परमात्म्यांना सार्वात्म्य व्यपदेश अभेद दृढ करण्याकरितां असणे युक्त आहे कारण त्यांना सार्वात्म्याचा असंभव आहे
असा अर्थ. त्याच्याहून वैलक्षण्य सांगतात- 'अहंकाराची तर' पूर्वीच- पृथक् उपदेशाच्या पूर्वीच. अहंकार व आत्म्याला अभेद
शास्त्रसंस्कार राहतां नाही सिद्ध असल्यामुळे अभेदाच्या प्रतिपत्तीकरितां पृथक् उपदेश नाही असा अर्थ- पण आत्म्याहून
अहंकाराला व्यतिरिक्तत्व असतां दोघांना सार्वात्म्य कथन अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां काय मुख्य सार्वात्म्याची
अनुपपत्ति आहे? किंवा अमुख्य (गौणः आध्यात्मिक ऐक्य संबंध गुणयोगाने युक्त) त्यांस पाहिल्याचा अंगीकार करून दुस-
-ऱ्याची अनुपपत्ति नाही असें सांगतात- 'परोक्ष ब्रह्माच्या' जसे मुख्य अरुंधतीच्या दर्शनाकरितां स्थूल तारेला अरुंधती
त्वानें व्यपदेश करून त्याचे अरुंधतीत्व निरस्त करून मुख्य ताऱ्याचें प्रदर्शन केलें जातें. तसें ब्रह्माच्या प्रत्यक्त्वदर्शनाशी
पत्तीस अमुख्य आत्म्याला प्रथम सांगून पुनः त्याच्या निरसनानें मुख्याच्या दर्शनाकरितां अहंकाराचे सार्वात्म्य कथन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विषय ॥

भगवानें त्याला पुरुषाचें तत्त्व उपदेशिलें. असा अर्थ. "महाभूतान्यहंकारो ... एतत्क्षेत्रं समासेन" [भ.गी. १३-५, ६]

अशी स्मृतीही आहे.

५८।३
भगवान् अहंकाराचें उपादान काय? निमित्त काय? स्वरूप काय? याविषयीं प्रमाण काय? फल काय?

॥ विषयांतरज्ञान ॥

सुलभ आहे असा अर्थ. श्रुतीच्या पर्यालोचनानें अहंकाराचें अनात्मत्व सांगून श्रुतिपूर्वक स्मृतीच्या पर्यालोचनेनेंही सांगतात. 'महाभूतान्यहंकारो' 'महाभूतान्यहंकार' असा उपक्रम करून 'एतत्क्षेत्रं समासेन' [भ.गी. १३।५, ६] असा अंतीं अहं- कार्याचा क्षेत्रांत अंतर्भाव सांगून 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ' [भ.गी. १३।१] येथें पूर्वोक्त अहंकाराच्या साक्षी व आ- त्म्याचें कथन केलें असल्यामुळें व्यतिरेकाची सिद्धि होते असा अर्थ.

२१८।१४
श्रुति, स्मृति, युक्ति, व अनुभव यांच्या पर्यालोचनानें अहंकाराचें अनात्मत्व सांगून 'ते सांगतो' इत्यादि ग्रंथानें अविद्यादिक सांगितले जातात यांचा येथें उपयोग आहे? अशी आशंका असतां त्यानें ज्यावर्त्य (निवर्त्य) शंकेचा सां- गतात - 'भगवान्' अहंकार आत्म्याहून अन्य आहे तर तो कशा प्रकारच्या उपादानें हें विवेचनीय आहे. काय सादि आहे? किंवा अनादि? अनादि असतां अविद्या व तिच्या संबंधाहून अतिरिक्त असतां अनादित्वामुळें अनुच्छेद्यत्व येतें. सादिव असतांही काय तो निरुपादान आहे? किंवा सोपादान? पहिल्या पक्षीं कार्याची उत्पत्ति होणार नाहीं. असा अभिप्राय धरून दुसऱ्या पक्षाचा स्वीकार करून संशय घेतो - 'उपादान काय' काय सदुपादान आहे? किंवा असदुपादान आहे? किंवा अनिर्वचनीय उपादान आहे? असा [illegible] याचा अर्थ. सदुपादानत्व असतां कार्यालाही सत्यता प्राप्त होते. दुसऱ्या पक्षीं निरस्त असल्यानें सत्- कार्याचा आरंभ करतां येत नाहीं असा अर्थ. तिसऱ्या पक्षीं त्याला कांहीं निमित्त आहे? किंवा नाहीं? दुसऱ्या पक्षीं कार्य होणार नाहीं. असे आक्षेप घालून पहिल्या पक्षीं संशय घेतो - 'निमित्त काय' काय त्याचा जीव अधिष्ठाता (निमित्त) आहे? किंवा ईश्वर? पहिला पक्ष बरोबर नाहीं कारण परिच्छिन्न ज्ञानामुळें त्याला अहंकाराचा प्रेरकत्वाचा असंभव आहे. दुसरा पक्षही नाहीं का- रण निर्धर्मकत्वानें ईश्वराला प्रेरकत्वाची अनुपपत्ति आहे. त्याची उपपत्ति असतांही अहंकाराचें स्वरूप विवेचनीय आहे. असें सां- गतो - 'स्वरूप काय' - काय [illegible] सत्त्व स्वरूप आहे? किंवा दुसरें? पहिल्या पक्षीं अपसिद्धान्त होतो असें अभिसंधान
विषयित्वम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याख्यान

१२०।११
तें सांगतो- जी ही श्रुतिस्मृति इतिहास पुराणांत नामरूप, अव्याकृत, अविद्या, माया प्रकृति, अग्रहण, अव्यक्त, तम, कारण, लय, शक्ति, महासुप्ति, निद्रा, अक्षर, आकाश, अशी.

॥ विवरण ॥

हा सुषुप्तींत काय म्हणून भासत नाही? अशी शंका घेतली असतां 'तें सांगतो' इत्यादिकांनीं परिहार करितात. 'जी
५८।५ २१५।१५
ही' इत्यादिकाने उपादानाचें संकीर्तन आहे. नामादिकांचा सत्वानें व असत्वानें निरूपण करितां येत नसल्यामुळे अविद्यात्मकत्व आहे असें सांगतात. 'नामरूप' प्रलयादिकांत अविद्या असते नामादि तर नसते? अशा येतांनं भेदाची आशंका असतां सांगतात- 'अव्याकृत' प्रलयादिकांत अनभिव्यक्ततेने स्थित असा अर्थ. मुक्तीतही त्या स्थितीच्या निरासाकरितां- 'अविद्या' विद्यानिवर्त्य असा अर्थ. अद्वितीय वस्तून नामरूपादिकांचे प्र-
कोणी
दर्शकत्व सांगतात- 'माया' परमाणवादिक उपादान आहे असें कोणी म्हणतात त्यावर सांगतात- 'प्रकृति' पूर्णानंदाच्या आच्छादकत्वानें व्यवस्थित असें सांगतात- 'अग्रहण' इंद्रियादिकांकडून अगोचरत्व सांगतात- 'अव्यक्त' शब्दाश्रयादि [illegible] सांगतात- 'तम' स्वतः हून अतिरिक्त [illegible] अनपेक्ष्यत्व सांगतात- 'कारण' सुषुप्ति प्रलयादिकांत कार्य प्रपंचाच्या लयाधारत्वानें अवस्थित असें सांगतात- 'लय' महाप्रलयांतही सुप्तिविं

॥ विवरणाचें व्याख्यान ॥

करून सुखाचा पक्षी [illegible] प्रमाण सांगितलें पाहिजे असें म्हणतो- 'यात्प्रमाणकाय' काय त्याविषयीं प्रत्यक्षादि प्रमाण आहे? किंवा साक्षी? पहिला पक्ष नाहीं कारण तसें उपलब्ध होत नाहीं. दुसरा पक्ष होणार नाहीं कारण कोरस्थाच्या विरोध येतो असा अर्थ. त्याच्या कार्याजें प्रपंच सांगितलें पाहिजे असें म्हणतो- 'यत्नें कार्य काय' कापकर्तृत्व भोक्तृत्व कार्य आहे किंवा दुसरें पहिला पक्ष नाहीं कारण कर्तृत्वादिकांला असद्धर्मत्व आहे. दुसरा पक्ष होणार नाहीं कारण तसें दिसत नाहीं. कूटस्थ आत्म्यांत कर्तृत्वादि कोणाचें नसल्यामुळें ते अहंकारधर्म आहे? असें असल्यास तथापि सुषुप्तींत अशा प्रकारच्या अहंकाराचा अभाव कशाकडेही असें विचारतो 'सुषुप्तींत' कार्याचा उपादान असल्यानें तें अनिर्वचनीय अज्ञान आहे असें सांगतात 'जी ही' इत्यादिकानें.
२२०।५
'नामादिकांचा असत्वानें' येथून 'अविद्यात्मक' याच्यापूर्वीं पर्यंत ग्रंथ स्पष्ट आहे. अविद्येला एकरूपत्व असल्यामुळे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

तेथें तेथें पुष्कळ रीतीनें गाइली जाते. बंधें तन्मात्र्या स्वतन्त्र अधिष्ठित (सिद्ध) लक्षण (आणि)
ब्रह्मस्वरूपतेच्या अवभासाला प्रतिबद्ध करून जीवत्वाला प्राप्त करणारी, अविद्या कर्म-
२०।१४
पूर्वप्रज्ञा संस्कार चित्राची भित्ती, सुषुप्तींत प्रकाशाचें आच्छादन करून विक्षेपसंस्कार मात्र
स्थिति जिची आहे अशी, — अनादि अविद्या आहे. तिच्या परमेश्वराने अधिष्ठित तत्त्व लक्षण
परिणामविशेष, विज्ञान व क्रियाशक्ति द्वयाचा आश्रय, कर्तृत्व भोक्तृत्वादिकांचा एक आधार

॥ विवरण ॥

प्रमाणे विक्षेपहेतुत्वाने स्थिर असें सांगतात- 'महासुप्ति'. स्वातंत्र्याचें निरसन करितात- 'शक्ति'. जीवभेदक-
क्षणविक्षेपहेतुत्वाने निद्रेशी तिचें साम्य सांगतात- 'निद्रा'. ज्ञानातिरिक्ताकडून अभिव्यक्तीचें सांगतात-
'अक्षर'. आकाशाचें नित्यत्व व्यावृत्त करितात- 'आकाश'. जीवाहून वेगळें अन्य आहे असे दुसरे म्हणतात त्यांचा
५८।५
निरास करितात- 'चैतन्याचा'. 'अविद्याकर्म पूर्वप्रज्ञासंस्कार' - भ्रान्तिकर्म पूर्वानुभवसंस्कार असा अर्थ.
२२०।१२
अविद्या जीवत्वाचें आपादक असतां तिच्या सुषुप्तींतही भाव असल्यामुळें तेथें जीवत्व राहील त्यामुळें तेथें 'स्व-
मपीतो भवति' [छां. ६।८।१] इत्यादिकानें ब्रह्मसंपत्ति निर्देश हा अनुचित होतो. अशी आशंका असतां तो तर विक्षेपाच्या
५८।६
अभावाच्या अभिप्रायानें आहे. जीवत्व तरते व्हाही असते असा अभिप्रायानें सांगतात- 'सुषुप्तींत'. 'तिचा परमेश्वराने' ५८।८
अधिष्ठित तत्त्व लक्षण यानें निमित्तकारणाचा निर्देश आहे. 'विज्ञान व क्रियाशक्तिद्वयाचा आश्रय' याने स्वरूपाचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विचित्र आर्याचें उत्पादकत्व नाही. अशा शंकेच्या निराकरणाकरिता 'अविद्याकर्म' इत्यादि लिहिले. तें उपपन्न होत नाही कारण
अविवेकाला अविद्या म्हणत असल्याचा संभव आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'भ्रान्तिकर्म पूर्वानुभवसंस्कार'. भ्रान्ति व कर्म व
पूर्वानुभव त्यांचे संस्कार तेच चित्र त्यांची भिंत- आधार असा विग्रह. येथें भ्रान्ति व सम्यक् अनुभव यांचा भेद पुढें पृथक् निर्देश
आहे असें जाणावें. ईश्वराला वस्तुतः निर्धर्मकत्व असतांही काल्पनिक धर्मांचा संभव असल्यामुळें निमित्तत्व युक्त आहे असा अ-
भिप्रायानें सांगतात- 'तिचा परमेश्वराने' यानें निमित्तकारणाचा. 'स्वरूप काय?' म्हणून उत्तर सांगतात- 'विज्ञानक्रिया'. [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(एकत्वाध्यासी) व्याख्यान ॥

कूटस्थ चैतन्याच्या संपर्कामुळे संजात ज्यासि, स्वयंप्रकाशमान अपरोक्ष अहंकार आहे. त्या-च्या ऐक्यामुळे कूटस्थ चैतन्य अनिदं (अहं) अंश आत्मपदार्थ ही मिथ्यात्वभीला अशा
२०।१९ पक्षिस्वार
प्रसिद्धीला प्राप्त झाला आहे. तोतर सुषुप्तींत जिचा सकल परिणाम नाहीसा झाला आहे.

विवरण

निर्देश करितात- 'कर्तृत्वभोक्तृत्व' याने कार्याचें प्रदर्शन केलें आहे. 'कूटस्थ चैतन्य' याने प्रमाणाच्या स्व-
s २२०।२१ आहे-रूप
न्यापकत्व आहे, आगन्तुक ज्ञानाने संवेद्यत्वाचें निराकरण करण्याच्या इच्छेनें सांगतात- 'स्वयंप्रकाशमान'
स्वसत्तेंत ज्याचा प्रकाश अव्यभिचारी आहे असा अर्थ. निरवानुमेयत्वाची निवृत्ति करितात- 'अपरोक्ष' ज्या-
५८।८
च्या ऐक्यामुळे, याने (अहंकाराच्या) आत्म्यांत सर्वतत्स्वरूप नसलेल्या आरोपाचें निमित्तत्व या कार्यांत
२२०।२५
सत्य सांगतात. भोक्तृत्वाचें वास्तवत्व निराकरण करितात- 'कूटस्थ चैतन्य'. कूटस्थत्वाचा अंगीकार करून
२२१।२ ५८।९
आत्म्यास भोक्तृत्व सांख्य मानतात. त्याची निवृत्ति करितात- 'अहं अंश'. पण मग सुषुप्तींत तो कां असत नाही?
त्यावर सांगतात- 'तोतर'. अज्ञानकार्य विक्षेपशरीराच्या प्रविलयानंच सुषुप्ति होय असा अर्थ.
५८।१०
पण क्रियात्मा प्राण असतां क्रियशक्ति अहंकाराचा प्रविलय कसा? सांगतो- प्राणाला अहंकार मात्रत्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याने कार्यकारी याचें उत्तर सांगतात 'कर्तृत्वभोक्तृत्व याचें' प्रमाण प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें जातें असें सांगतात- 'कूटस्थ-
(संबंधाने)
चैतन्य याने'. जरी चैतन्य अविकारी आहे तरी त्यांत ऐक्याध्यास लक्षण संबंधानें अहंकार परिनिष्पन्न प्रकाश आहे असा
अर्थ. कर्तृत्वादिकांना आत्मधर्मत्व निराकरण करीत अहंकाराचें कार्यांतर दाखवितात. 'ज्याच्या ऐक्यामुळे याने' (अतदारोप
कार्यांचा संबंध ज्याचा असें आहे) 'भोक्तृत्वाचें येथून अज्ञानकार्य' यांच्या पूर्वीपर्यंत ग्रंथ संपल्यावर मोह, सुषुप्तींत सकल परिणामाच्या
अभावाविषयीं हेतु सांगतात- 'अज्ञानकार्य'.
२२१।३
सुषुप्तींत अहंकाराच्या लयाचें अभिधान अयुक्त आहे असें आक्षेपितो- 'पण'. त्याचा हेतु सांगतो- 'क्रियात्मा'. शक्तिमान
अहंकाराच्या लयानंतर श्वासादिकांचे दर्शन होणार नाही. परंतु ते होते म्हणून अहंकाराचा लय नाही असा अर्थ. प्राणव अहं-
काराचा भेद असल्यामुळे अन्यतराचा लय असतां अन्यतराचें दर्शन घडते असें सांगतात- 'सांगतो'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥ ५८।१२ ३६५। ३६६

सांगितलें जात नाहीं. परंतु पंचप्रकारच्या व्यापाराचा हेतु प्राण पृथक् असतां अहंकाराला क्रियेची शक्ति आहे एवढेंच सांगितलें जातें. कारण प्राण सुषुप्तीत मनोवृत्ति नसतांहि दिसतो. किंवा प्राणलक्षण क्रियाशक्ति सोडून विज्ञानशक्तीशाळ्या लयाची कल्पना करावी. कारण अंतःकरणाला सांशत्व आहे. किंवा स्वप्नादिकांप्रमाणे दृष्टीसृष्टीच्या आश्रय करून सर्वांचा त्येथें लय दाखविला कारण सुषुप्तांत प्राणशरीरादिकांचें दर्शन पुरुषान्तराच्या निश्रम आहे.

इत्य

तेथें सारांश मानतो कीं — जड अचेतन मायाशब्दादिकांचें अंतःकरणादिकांचें उपादान आहे

~~अपितु सुप्तांत व प्राण नाहीं धर्मित्वानें त्यांत भेद आहे.~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अपितु सुप्तांत व प्राणनादि धर्मित्वानें त्यांच्यांत भेद आहे. असा अर्थ. पण अहंकाराला क्रियाशक्तिमात्र असतां त्याची निवृत्ति असतां क्रियात्मक प्राणाची स्थिति कशी? अशी शंका असतां क्रियाशक्तिमान प्राण अन्य असून ज्ञानशक्तिमान अहंकार अन्य आहे म्हणून विरोध नाहीं असें सांगतात — परंतु. पण प्राणव्यापाराला जर अहंकार आधार आहे तर त्याच्या ३६५। ३६६ अभाव असतां प्राणाची स्थिति कशी होईल? अशी आशंका असतां सांगतात — किंवा. प्राणलक्षण क्रियाशक्तीचा हेतु जी शक्ति (सोडून) त्या अंशाला असा अर्थ. सुषुप्तींत प्राणाच्या स्थितीच्या आश्रय करून अविरोध सांगितला. सांप्रतीय नाहीं असें सांगतात — किंवा स्वप्नादिकांप्रमाणे. "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" [बृ. ४।३।१०] येथें सांगितली जाणारी स्वप्नसृष्टि जशी दृष्टीच आहे तशी जागरणांतही दृष्टीच सृष्टि आहे. म्हणून सुषुप्तीला त्याच्या दर्शनाच्या अभावामुळे सर्वांचा लय आहे. असा अर्थ. त्या विषयीं प्रमाणाच्या अभाव होत नाहीं असें सांगतात — दाखविला. श्रुतींतील एक श्लोक.

"यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" [कौ. ७।१९]

अशा विविध श्रुति सुषुप्तींत सर्वांचा लय दाखवितात. याच प्रमाणें "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः" [बृ. २।१।२०] येथें प्रबोधावस्थेंत सृष्टि दाखवितात. असें असतां प्रत्यक्षादिकांचा विरोध ही येत नाहीं कारण कार्यरूपानें स्थित त्याच्या आत्मैकत्वांत आश्रय केला आहे. पण प्राणाच्या स्थितीचा अभाव असतां श्वासादिकांचें दर्शन कसें? अशी आशंका असतां सांगतात — 'कारण सुषुप्तांत'

त्यानंतर अविच्छिन्न असलेल्या अविद्येच्या परिणाम अहंकार आहे असें सांगितलें त्यावर आक्षेप घेतो 'येथें सारांश?' 'अहंकाराला भासविणाऱ्या' बोलणाऱ्यानंतरील 'भासविणाऱ्या' या पदानें काय अहंप्रत्ययाचें अभिधान आहे? किंवा साक्षीचें? पहिल्या पक्षीं दृष्टापत्ति आहे. कारण अहंप्रत्ययांत अंतर्भूत नसलेल्या अविद्येला निमित्तस्थान केलें आहे.

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३८५। ३८८ ॥ व्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां खोडून असणार असेंतर मानत्तां येणार आहे की — आश्रित परिणति भेदानें (आश्रित आहे परिणति भेद जिच्याकडून तिच्या भावत्वामुळे) च अहंकाराला आसविणाच्या साक्षींत

॥ विवरण ॥

तर तें अहंकाराला भासविणाच्या साक्षींत त्याच्या शक्तित्वानें, किंवा त्याच्या आश्रयत्वानें, किंवा त्याच्या अधिष्ठानत्वानें त्यांत अंतर्भूत नसतेंच प्रधान स्वतंत्रय, धर्मलक्षण व अवस्थाभेदानें तीन प्रकारच्या परिणामाला प्राप्त होतें. त्यांत धर्मपरिणाम म्हणजे महदादि सकल कार्य रूपानें अवस्थान, व त्यांच धर्मांची अतीत अनागत वर्तमान लक्षण रूपापत्ति लक्षण परिणाम होय. तो असा — कार्य अनागत लक्षणाला प्राप्त झालेलें त्याचा त्याग करून वर्तमान लक्षणाला प्राप्त होतें. पुनः त्याचा त्याग करून अतीत लक्षणाला प्राप्त होतें. अवस्था परिणाम तर अतीत, अतीततर, अतीततम अनागत, अनागततर अनागततम असें तेथेंच नूतनत्व पुरातनादि अवस्थापत्ति होय. म्हणून चेतनाच्या उपादानानें शून्य नाहीं असें. त्यावर नाही असें सांगतात — असेंतर' आश्रित आहे परिणति भेद ज्या अविद्येकडून ती आश्रित

॥ विवरण व्याख्यान ॥

दुसरा पक्ष हि नाहीं कारण साक्षीच्या प्रकाशानें दुसरें नसल्यानें अविद्येचा त्यांत अंतर्भाव करणें नाहीं. त्यावर सांगतात — 'अहंकारमला' पर्यंत करितात 'त्याच्या शक्तित्वानें'

साक्षींत सांगितलेल्या दोषाला साक्षींत अविद्येचा अंतर्भाव तीन प्रकारचा आहे. १ त्याच्या शक्ति तेने २ शक्तित्वावाचून गुणादिकाप्रमाणें त्याच्या आश्रयत्वानें, ३ किंवा रज्जु सर्पादिकाप्रमाणें त्यांत अध्यस्ततेनें. तो तीन प्रकारचाही अंतर्भाव इथे नाहीं असा अर्थ. पण साक्षींत अंतर्भावाचा अभाव असतां अन्यत्र अंतर्भूत आहे? अशा शंकेचा निरास करितो — 'स्वतंत्रय' परिणामाच्या भेदालाच दाखवितो — 'त्यांत', धर्मपरिणामाला सांगतो — 'धर्मपरिणाम म्हणजे' लक्षण परिणामाला सांगतो — 'त्यांत धर्मांची' एकाला एकेकाळी अतीतादि रूपत्व विरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां क्रमानें अविरोध आहे असें सांगतो 'तो असा' अवस्था परिणामाचें विवरण करितो — 'अवस्था परिणाम तर' लक्षण परिणामाहून त्याचा भेद सांगतो — 'तेथेंच नूतन' फलित सांगतो — 'म्हणून चेतनाच्या' अचेतन प्रधानाला उपादानत्व संभवतें असतां चेतनाच्याही उपादानत्व कल्पनेंत कांहीं निबंधन नाहीं असा अर्थ. श्रुतीनें अनुगृहीत 'तन्मनोऽकुरुत' [ ] "सच्च त्यच्चाभवत्" [तै. २।६] इत्यादि श्रुतीच्या बोलानें चेतनालाही उपादानत्व सिद्ध होतें असें सांगतात — 'यावर नाहीं' पण भो कूटस्थाचिदात्म्याला अहंकार धर्मत्व श्रु-

५ ॥ टीप ॥

५ त्याच्या आश्रयत्वानें — तो (साक्षी) आहे आश्रय जिचा त्याचा भाव त्यानें. + त्याच्या अधिष्ठानत्वानें — तो आहे अधिष्ठान ...

त्याचा ... अर्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अंतर्भूत नसलेल्याच त्याळा निमित्त आहे. कारण तसें असतां ज्याच्या अहंकृति (=अशी) शी संसर्ग नाहींसा झाला आहे असा भोक्तृत्वादि त्याच्या विशेष केवळ इष्टतेनें भासेल. परंतु तसा भासत नाहीं.

॥ विवरण ॥

परिणति भेदातिचा भास तत्ता तिने = सोमुळे असा अर्थ. 'निमित्त' = उपादान. कशामुळे मानतां येणार नाही? त्यावर सांगतात - कारण तसें असतां? 'अहंकृति' = अहं अशी कृति = ज्ञान (=प्रत्यय) ज्यांत आहे असा साक्षी. असा अर्थ. स-आशय - चेतनाच्या अनात्म अशा भोक्तृत्वादिकांशी ऐक्यावभास अवश्यांतं नव्हे; अन्यथाख्याती हीं नव्हे व आत्मख्यातीही नव्हे असें पूर्वी सांगितले. संप्रत - चेतनाचाच स्वतःच्या अविद्येने विवर्तमान मिथ्यावस्तूशी ऐक्यावभास होणे या कारणाच्या अनिर्वचनीय ख्यातीचा अनुमान दाखवतो? चेतन व अचेतनाचा अत्यंत पृथक् अवभासच होईल ऐक्यावभास होणार नाही - असा.

येथें नैय्यायिक मानतात कीं - आत्मा इन्द्रिय व विषय सम्पर्क क्रम झाले असतां कदाचित् विज्ञानो-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असल्यामुळे 'ज्याच्या अहंकृति संसर्ग नाहींसा झाला आहे' असें कसें म्हटले? त्यावर सांगतात - 'अहं अशी' अहं अशा प्रत्ययाचा साक्षीच्या आधीन असल्यामुळे त्या (=साक्षी) अहंकृति शब्दानें सांगितला जातो असा अर्थ. पण भ्रान्तीनें कर्तृत्वादिकांचा आत्मसंबंधित्वानें प्रतिभास संभवतो? अशी आशंका असतां भ्रान्तीच्या आसंभवमतांत संभव आहे. अन्यत्र नाहीं असें सांगतात - 'हा आशय'.

पण अहंकार सिद्ध भाग असतां त्याच्या धर्मांचा आत्म्यांत आरोप सिद्ध होईल. परंतु तोच असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो - 'येथें नैय्यायिक' काय अहंकाराला मनाहून अनन्यत्व आहे? किंवा अन्यत्व? पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो. 'आत्मा इत्यादिकानें. कदाचित् विज्ञानोदय साम्यर्थ्यावरून त्याच्या क्रमानें जननांत करणभूत मन कल्पित आहे. असा अन्वय. दुसऱ्याशी तीनें होणाऱ्या उपपत्तीचे निराकरण करितो - 'आत्मा इन्द्रिय व विषय' तो प्रयोग असा - 'विमत विज्ञानें क्रमकारी करणपूर्वक आहेत, त्यांना क्रमवत्कारित्व असल्यामुळे. क्रमकारी कुठाराने साध्य होणाऱ्या इंधनाच्या द्वैधीभावाप्रमाणे.' व त्यामुळे मन कारणत्वानें कल्पित असल्यामुळे सुखादिकांच्या आश्रयत्वानें सांगितल्या जाणारा अहंकार त्याच्याहून अन्य आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

दृष्य आमर्ष्यविकरुन आत्म्याच्या आश्रयाने उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानादि वृत्तींच्या क्रमजननांत करणभूत कोंतेंतरी मन कल्पि-
लें जातें. तेथें त्याच्याहुन अतिरिक्त अंतःकरण नामक ज्ञान सुख दुःख इच्छा द्वेष प्रयत्नादि विज्ञान क्रियावृत्तींचें
1 आश्रय, 2 अग्नीचा जसा लोहपिंड, 3 मुखाचा जसा आदर्श, 4 चंद्राचा जसें जळ, तसें आत्म्याचा अंतस्थ दर्पण, त्यांतल-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

४ इत्यादि कल्पनेची अनुपपत्ति आहे. असा अर्थ. ते स्पष्ट करीतो - 'तेथें' त्याच्याहुन अतिरिक्त अंतःकरणनामक आश्रयी
पडत नाही. असा संबंध. प्रमाणाच्या अभाव असल्यामुळे. असा हेतु. पण 'ज्ञानादिकें आश्रय आहेत त्यांना गुणत्व असल्यामुळे आत्म्य
गंधादिगुणाप्रमाणे' अशी आश्रयाची सिद्धि होते व आश्रयान्तराचें निरूपण करितां येत नसल्यामुळे अंतःकरणत्वानें धर्मी
इष्ट आहे. तसें आत्म्यांत प्रतीत होणाऱ्या कर्तृत्वादिकाच्या भिन्नत्वाने, भेद पडलेल्या आत्म्याच्यांत भेद हेतुत्वाने व उत्क्रान्त्यादि
कार्याहेतुत्वाने तें इष्ट आहे? अशा शंका मनुष्यपर्यायाने निरसन करीतो - 'ज्ञानसुख' इत्यादि. अंतःकरणाच्या आश्रयत्व अंगीके
वीजसांगतो - 'विज्ञानक्रिया' सुखादिकांना विज्ञानशब्द वाच्य अंतःकरणाच्ये परिणामत्व असल्यामुळे तदाश्रयत्व आहे असा शंकेचा अर्थ.
मानलेल्यांची आत्माश्रयत्वानेही उपपत्ति होत असल्यामुळे परिशेषावरुन अंतःकरणाची सिद्धि होत नाही. असा समाधान ग्रं
थाच्या अभिसंधि. कर्तृत्वादिकांना आत्मधर्मत्व असल्यामुळे त्यांच्या भिन्नत्वाने तें कल्पना नाही असें सांगतो - 'अग्नीचा जसा'
लोहपिंडाच्या योगाने जसा अग्नीत दीर्घत्वादिकांचा आरोप होतो असा दृष्टान्ताचा अर्थ. जीव धर्म आत्म्याचा भेद स्वाभाविक असल्या
मुळे त्याच्या हेतुत्वानेही अंतःकरणाची कल्पना नाही. असें सांगतो - 'मुखाचा जसा' एका मुखाचा जसा बिंब प्रतिबिंबत्वाने
भेद आदर्शाच्या निमित्ताने असतो तसा येथें नाही असा अर्थ. आत्म्याचा उत्क्रान्त्यादिकांची असिद्धि असल्यामुळे त्याच्या हेतुत्वानेही
त्याची कल्पना नाही असें सांगतो - 'चंद्राचा जसें' जगाच्या अनुरोधाने जशी चंद्रांत गत्यादिकांची सिद्धि होते तशी येथें
आत्म्यांत असंगत्वामुळे उत्क्रान्त्यादिकांची सिद्धि होत नाही. पण एक शरीर नष्ट झाले असतां कर्म योगाने दुसऱ्या शरी
रांत प्रवेश करितो. अशी ही शंका घेतां येणार नाही. कारण कृत सुकृत दुष्कृताच्या अनुरोधाने शरीर निष्पन्न झाले
असतां तेथें वृत्तिसंक्रमण होतो असा अर्थ. परंतु हें प्रसिद्ध असल्यामुळे त्याच्याशी अभेदामुळे अंतःकरणाची सिद्धिच आहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

तोत्तर परिणामविशेष अनिदं चित् आत्म्याहून बुद्धीनं पृथक् काढून वेदान्तवाद्यांकडून अं-
तःकरण मन बुद्धि अहंप्रत्ययी असा विज्ञान शक्तिविशेषाचा आश्रय करून तो लक्ष्या-

॥ विवरण ॥

रूप नसलेल्या आरोपाचा उपाधिभूत किंचित् आहे ही ख्यात नाहीं. पण तें बुद्धि आहे? असें असेल तर नाहीं
कारण "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" [न्यायसू. १।१।१५] असें अक्षपाद कथनसूत्र आहे. पण बु-
द्धि जाणत न आत्मा उपलब्ध होतो? असें असेल तर नाहीं कारण प्रतिघातुच्या अर्थानें धर्मीभेद प्रसंग येतो.
म्हणून वर्जन केलेलें अंतःकरण नाहीं- असें त्यावर सांगतात- 'तोत्तर परिणामविशेष' हा आशय- बु-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

~~प्रसिद्ध आहे~~? अशी शंका घेतात- 'पण तें' बुद्धीला ज्ञानपर्यायत्वानें अक्षपादांनी सांगितलें असल्यामुळे अंतःकरणाची
सिद्धि होत नाही असें सांगतो- 'नाहि कारण'. जर अक्षपादांच्या सूत्रावरून बुद्धि व ज्ञानांचें एकत्व मानतोस तर पा
मता
तंजलांच्या अनुसार त्यांच्यांत भेद कां असणार नाहीं? अशी शंका देतात- 'पण बुद्धि' ज्ञानाच्या परिणामित्वानें बुद्धि
प्रसिद्ध त्याला (अंतःकरणाला)
प्रसिद्ध असल्यामुळे बुद्धि व ज्ञानांत एकत्व नाहीं असा अर्थ. उपलब्धीला आत्मधर्मत्व असल्यामुळेही ज्ञानपर्यायत्व
चित
नाहीं असें सांगतात- 'आत्मा उपलब्ध होतो'? उपलब्धि तर बुद्धींत प्रतिबिंबित चैतन्य आहे. नव्हें तर आत्मरूप आहे. असा अर्थ.
काय हें अनुभवाच्या अनुसरून सांगितलें जातें किंवा युक्तीला? पहिला पक्ष नाहीं कारण तसें उपलब्ध होत नाहीं. दुसरा पक्षही
नाहीं कारण तशा प्रकारच्या युक्तीचा अभाव आहे. असा आशयानें सांगतो- 'नाहीं' केवळ ज्ञान उपलब्धि व बुद्धींत भेदाचा
अभाव च नाहीं परंतु ज्ञान व उपलब्धींत आश्रयभेदही नाहीं असें सांगतो- 'कारण' काय त्यांच्यांत भिन्नत्वमात्र आश्रयभेद
का साधक आहे? किंवा नैकट्य धर्म विशेषित? पहिल्या पक्षी दाह दाहक भेदानें अग्नीतही भेदप्रसंग येतो. दुसऱ्या पक्षी विशेषाची
असिद्धि आहे असा अर्थ. किंवा 'मी उपलब्ध होतो मी जाणतो' अशा रीतीनें एकाश्रयत्वाची प्रतिपत्ति असताही जर
धर्मिभेद आहे तर अतिप्रसंग येतो असें सांगतो- 'कारण प्रतिघातुच्या', 'वेदान्तवाद्यांकडून' येथें सूचित अंतःक-
रणाला साधक वाक्याचें उदाहरण देतात- 'हा आशय'. बुद्धि व ज्ञानाला पर्यायत्व आहे असें जें सांगितलें तें असंगत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

हे "गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" [श्वे. ५।८] या श्रुतींत परिणामगुणवत्तेने बुद्धि द्रव्य आहे असें कळते. तसें "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति ...परमात्मानमश्नुते" [ ] या श्रुतींत चेष्टेच्या आश्रयत्वानें बुद्धि द्रव्य आहे असें कळते. तसें "विज्ञानं यज्ञं तनुते" [तै. २।५] या श्रुतींत आनंदमय आत्म्याचा पृथक् सांगितलें असल्यामुळे, विज्ञान व बुद्धि अशा अनर्थान्तरत्वामुळें, बुद्धि क्रियाश्रयत्वानें द्रव्य आहे असें कळते. तसें "विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति" [ ] "मनसा ह्येव पश्यति" [बृ. १।५।३] व

॥ विवरण व्याख्यान ॥

आहे असें सांगतात- 'बुद्धेर्गुणेनात्म' बुद्धि द्रव्य आहे या विषयीं हेतु सांगतात- 'परिणामगुणवत्तेन' बुद्धि द्रव्य आहे, तिला परिणामवत्त्व असल्यामुळें मात्र द्रव्याप्रमाणें' हेतूची असिद्धि ही नाहीं असें सांगतात- 'बुद्धेः गुणेन' आरे शब्दानें मात्रा= तोत्राला (चुतारीला) असलेली को आणखी शब्दानें सांगितलें जातें, तिच्या अग्राप्रमाणें परिमाण ज्याचें आहे तो आराग्रमात्र अवर=जीव. आत्मा= महत्त्वपरिमाणगुणानें महान् असणारा बुद्धीतील परिणामगुणानें आराग्रमात्र दिसतो असा श्रुतीचा अर्थ. क्रियावत्त्वामुळेंही बुद्धीचा द्रव्यत्व व मनाहून अतिरिक्तत्वही सांगतात- 'तसें' ज्यांच्याकडून जाणल्या जातें तीं ज्ञानें=इंद्रियें असा अर्थ. इंद्रियांच्या व मनबुद्धींच्या अचलनावस्थेंत परमात्मप्राप्ति सांगितली असल्यामुळें बुद्धीचा चलनत्व निश्चित होतें असें सांगतात- 'यदा' विशेष प्रतिशोधाला शोधाच्या अनुज्ञापर्यवसायित्व असल्यामुळें असा अर्थ. क्रियावत्त्वाविषयीं दुसऱ्या श्रुतीचें उदाहरण सांगतात- 'तसें विज्ञानम्' या वाक्यांत जीवाचा क्रियावत्त्व सांगितलें बुद्धीचें कां नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात- 'आनंदमय' "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनंदमयः" या वाक्यांत असा अर्थ. पण येथें विज्ञानाचें द्रव्यत्व सांगितलें आहे बुद्धीचें कां नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात- 'विज्ञान व बुद्धि' ज्यांच्याकडून जाणलें जातें तें विज्ञान= बुद्धि असा अर्थ. बुद्धि व मनांत वृत्तिभेदामुळें भेद असला तरी स्वरूपानें भेद नाहीं व तसें असतां अंतःकरणाचा अपलाप कसा? अशी आशंका असतां सांगतात- 'तसें विज्ञानेन' ज्ञानोत्पत्तीस मनाला साधारण करणत्व असल्यामुळें व बुद्धीलाही तद्रूपत्व सांगितलें असल्यामुळें त्या दोघांत स्वरूपभेद नाहीं असा अर्थ. आतां जें सांगितलें कीं मन करण असून बुद्धि कर्ता आहे त्यामुळें त्यांच्यांत भेद आहे. तेथें करणत्व व कर्तृत्व समान आहे असें सांगतात-'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

अशरीरीतीनें करण पक्षपाती अशा विज्ञान व मनाला एकत्व असल्यामुळे, व मनाला "कामः संकल्पः" [बृ. १।५।३] इ-
त्यादि वृत्तिमत्वाचें श्रवण असल्यामुळें एक अंतःकरण विज्ञान व क्रियाशक्तिमान् मन आदि शब्दांचें वाच्य श्रुतींत विज्ञा-
न करून प्रसिद्ध आहे. तसें "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव" [श्वे. ५।८] "सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकं संचरति" [बृ. ४।३।७]
"विज्ञानमयो मनोमयः" [ ] इत्यादि श्रुतींत आत्म्याच्या अवच्छेदकत्वानें स्वगुणारोपाचें व गमना-
गमनादिकांचें निमित्तत्वही त्याला कळतें. तसें "कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि" [प्र. ६।३] या श्रुतींत
उत्क्रान्त्यादिकांविषयीं उपाधि अशा प्राणालाही अंतःकरणाशीं संबंध कळतो. म्हणून एकेकाचे दोन उपाधींचा उपयोग आहे व
त्यामुळें वर्णन केलेलें अंतःकरण श्रुतिविज्ञान करून सिद्ध होतें. पण अर्थवादांतील लिंगांना त्यामान्याची अपेक्षा आहे? खरें
आहे. निरंश असंग अशा आत्म्याला आकाशाप्रमाणें उपाधिवांचून गमनपरिच्छेदादिकांची अनुपपत्तीच

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'कमनाचा कामः' 'कामः संकल्पः' असा उपक्रम करून 'सर्वं मनः' इत्यन्तानें वृत्तिमत्वाचें श्रवण असल्यामुळें असा अर्थ. 'बु-
द्धीचा आत्म्याच्या अवच्छेदकत्वानें स्वधर्मांच्या आरोपाचें निमित्तत्व नाहीं असें जे मानितात त्यावर सांगतात- 'तसें बुद्धेर्गुणेन'
जसें अंतःकरण विरुद्ध होतें तसें स्वगुणांच्या आरोपादिकांचें निमित्तत्व त्याला कळतें असा संबंध. 'ध्यायतीव लेलायतीव'- बुद्धि
सह रहातो तो सधीः = बुद्धीशीं एकत्वाध्यास ज्याला प्राप्त झालेला असा अर्थ. 'स्वप्नो भूत्वा' = स्वप्नाच्या द्रष्टृत्वाच्या अवस्थेला प्राप्त
झालेला असा अर्थ. 'इमं' = या जागृत्तलक्षण. 'विज्ञानमयः' = विज्ञानोपाधिक असा अर्थ. पण बुद्धीचें उपाधित्व दिसेल
कसें? 'कस्मिन्न्वहं' इत्यादि वाक्यांत प्राणाचा उपाधित्व कळतें असें आक्षेप असतांना सांगतात- 'तसें कस्मिन्न्वहं' प्र-
'श्नावतरण' प्राणादापारास अंतःकरणाधीनत्व असल्यामुळें त्यानें अं शब्द नाहीं असा अर्थ. पण स्मार्तत्त्वानें प्राणा-
णांचें उपाधित्व कां म्हणत नाहीं? त्यावर सांगतात- 'करणोपाधिनाही' (भाष्यांत्याने आक्षेप) "सधीः स्वप्नो भूत्वा"
येथें अंतःकरणाला गमनादि उपाधित्व व येथें प्राणाला. अशरीरीतीनें निरपेक्ष उपाधिभेदत्वा अंगीकार केल्यास जीवभेदाचा प्रसंग
येतो. असा अर्थ. पण अन्यपर वाक्यस्थ लिंगांना स्वातंत्र्यानें अर्थसाधकत्व नाहीं? अशी शंका घेतो 'पण अर्थवादांतील' उत्क्रान्त्यादिकांना औ-
पाधिकत्व साधकत्वाला स्वतः प्रसक्त नाहीं असा अर्थ. म्हणूनच अपेक्षा आहे त्याचा अंगीकार केला तर 'खरें' म्हणून त्याला कोण जाणें त्यावर सांगतात
'निरंश'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

जाता व परिस्पंदशक्तीने प्राण बोलल्या जाता. त्यानें स्फटिक मण्यांत जशी जपाकुसुमाच्या निमित्तानें
लाली तसें आत्म्याला अंतःकरणाच्या उपरागाच्या निमित्तानें मिथ्याच अहंकर्तृत्व येते.

॥ विवरण ॥

त्यापुढे. आतां अति प्रसंग पुरे. पण आत्म्याच्या ठिकाणी क्रिया व परिणाम इत्यादिकां असणार नाहीत. निरवयव सर्वगत व
असंग अशा त्याला परिणामाची अनुपपत्ति असल्यामुळे व परिणामी अंतःकरणाच्या संनिधानामुळे प्रतिभासाची अन्यथा
सिद्धि होते म्हणून, असें सदृष्टान्त सांगतात- 'त्यानें स्फटिक' स्फटिक लौहित्याला मिथ्यात्व आहे कारण त्याच्या प्रतीति
व सत्तेच्या कारणाच्या अभाव आहे, असा भाव. दोन्हींच्या (प्रतीति व सत्तेच्या) अभावाला उत्तर ग्रंथानें सांगतात.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

निरंशत्व मुखादि प्रकारानें अपरिणामाला हेतु आहे. सर्वगतत्व गमनादिकांच्या अभावाला. असंगत्व धर्मांतराच्या असंब-
धाला. असा विभाग जाणावा. निरंशत्वादिकांविषयीं विवाद होईल तरी काळ श्रुत्यादिकांनी त्यांची सिद्धि होते. असें सांगतात-'
आतां अति प्रसंग'. पण 'करितो जाणतो भोजन करितो' इत्यादि अनुभवाच्या विरोधामुळे न्यायाचे उत्थान होईल काय?
अशा आशंकेनें बोलतो- 'पण आत्म्याच्या'. काय अनुभवाला विवक्षितांचें साधकत्व आहे? किंवा युक्तिमात्राला?
पहिला पक्ष नाही कारण 'मी मनुष्य आहे' इत्यादि प्रत्ययाला देहादिकांच्या आत्मतासाधकत्व प्राप्त होतें. दुसरा पक्षही नाही.
कारण वास्तव कर्तृत्वादिकाला साधक न्यायाचा अभाव आहे तो असतां हे प्रतीतकीने परमार्थ दुर्वार आहे; असें अभिप्राय
करून सांगतात- 'निरवयव'. मग 'करितो' इत्यादि प्रत्ययांची काय गति? अशी आशंका असतां सांगतात- 'व परिणामी'
व अन्यथासिद्ध प्रत्ययाला असाधकत्व आहे असा 'च' शब्दाचा अर्थ. 'मिथ्या कर्तृत्वादि मिथ्या आहे. त्याच्या प्रतीति व सत्तेला
(व्याख्यानांत)
कारणशून्यत्व असल्यामुळे स्फटिक लौहित्य प्रमाणें' असें सांगितले असतां दृष्टान्ताला साध्यवैकल्य आहे? अशी आशंका अ-
सतां सांगतात- 'स्फटिक लौहित्याला' परमार्थ त्यानें कल्पित लौहित्याच्या प्रतीति व सत्तेला जें कारण त्याचा अभाव असल्या-
मुळे असा अर्थ. पण कारणाभावाची असिद्धि आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'या दोन्हींच्या'
पण 'स्फटिकांत लाली' या वाक्यांत शुद्ध स्फटिकांत प्रतीयमान लालीचें अधिष्ठान कसें सांगितलें आहे?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

१३८५ २०।२८
पण स्फटिकांत लौहित्य मिथ्यात्व कसें? सांगतो— जर स्फटिकाने परत फिरविलेले नेत्ररश्मी जपाकुसुमाप्रत जातील तर विशिष्ट सन्निवेश असल्यामुळेच लौहित्यग्रहण करतील. रूपमात्रनिष्ठ चाक्षुष प्रत्यक्ष तर द्रव्यावांचून होत नाही. तसेंच आश्रयावांचून प्रतिबिंबित रूपमात्र

विवरण

तेथे ४०।८
पण स्फटिकेंच्य अख्यातिवादी— तें स्फटिकगत मिथ्या लौहित्य भासत नाही. परंतु जपाकुसुमगतच गृह्यमाण स्फटिकाहून अविविक्त असतें? अशी शंका घेतो— 'पण स्फटिकांत' असें म्हटें असें सांगतात— 'सांगतो जर'. पण दोषवशामुळे इंद्रियाच्या कुसुमाशी संयोगाचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या संन्निवेशाचें ग्रहण नाहीं? यावर नाही असें सांगतात— 'रूपमात्रनिष्ठ' संयुक्तसमवायामुळे किंवा संयोगामुळे गुणांचें ग्रहण असतां द्रव्य-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

२२८।११
अशी आपांका असतां स्फटिकांत लौहित्याचा प्रतिभास असिद्ध आहे असें सांगतो— 'तेथे अख्यातिवादी तें स्फटिकगत'. सर्व प्रत्ययांच्या याथार्थ्यामुळे मिथ्या लौहित्याचा प्रतिभास नाही असा अर्थ. प्रतिभासाची गति विचारली असतां सांगतो— 'परंतु जपाकुसुमगतच' जपाकुसुमगत लौहित्य स्वरूपाने गृह्यमाण असा अर्थ. 'स्फटिकाहून अविविक्त'= स्फटिकाहून विलक्षण धर्मिनिष्ठतेनें अस्फुरित असा अर्थ. स्फटिकाच्या ग्रहणाकरितां प्रवृत्त झालेले नयनरश्मी स्फटिकाकडून परत फिरविले जातात व प्रतिहत झालेले असें ते द्रव्याचें ग्रहण करून शोकरूप फळ विच्छिन्न करण्याकरितां असमर्थ परत फिरून कुसुमापासीच लौहित्याचें ग्रहण करितात. परंतु ते कुसुमानिष्ठतेने कळवें नसतां 'लौह स्फटिक' असा व्यवहार होतो असा अर्थ. पण वाचनाच्या कुसुमाशी संयोग झाला असतां त्याशी समवेततेनें लौहित्याचा प्रतिभास होत नाही आणि यामध्ये आम्ही हेतु पहात नाही असें सांगतात— 'असें नाही' प्रतिबंधवशात मुळे अग्रहण होतें? अशी शंका घेतो 'पण दोष' 'त्याच्या संन्निवेशाचें'= त्याच्या कुसुमाच्या निष्ठतेचें असा अर्थ. पण संयुक्तसमवायादि संबंधामुळे रूपाचें ग्रहण मुळे आहे? अशी आशंका असतां सांगतात— 'संयुक्तसमवायामुळे' नैयायिकादिकांच्या मताला अनुसरून 'समवाय' असें म्हटलें; तादात्म्यवादी मताला अनुसरून 'संयोगामुळे' असें म्हटलें. इंद्रियांचा संबंध जसा रूपाशी तसा द्रव्याशीही

१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कोठें पुढीं उपलब्ध नाही. पण पद्मरागादि मण्यांची जशी जन्मजात तशी जपाकुसुमादिका-
चीही प्रभा असते. तिच्या व्याप्तत्वामुळे स्फटिकही लोहिताकारच भासतो? तथापि स्वतः अ-
लोहित मिथ्याच लोहित असें ग्राह्य होतें. पण प्रभाच लोहित भासते स्फटिक नव्हे? मग स्फटिकांत

॥ विवरण ॥

ही संयुक्त आहे असा भाव. येथें अन्यथाख्यातिवादी प्रतिबिंबित रूप मात्र स्फटिकाशी ऐक्यरूपानें भासते असें
म्हणतो तें बरोबर नाही असें सांगतात - 'तसेंच आश्रयावांचून प्रतिबिंबित रूपमात्र कोठें पुढीं' मग स्फटिक देशी
लौहित्य सद्रूपच स्फटिकाहून अतिरिक्त, किंवा स्फटिकाशी ऐक्यरूपानें ग्रहण केल्याजसें? अशी शंका घेतात - 'पण पद्मरागादि'
तरमग अन्यथाख्यातींत संसर्गाला मिथ्यात्व येते असें सांगतात - 'तथापि स्वतः' अख्यातिवादी शंका घेतो 'पण प्रभाच'
मग स्फटिकाचें ग्रहण असतां संयुक्त समवाय या कारणांच्या एकत्वामुळे किंवा अप्रतिबद्ध संयोगामुळे त्याच्या रूपाचेंही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अविशेष असल्यामुळे त्याचेंही ग्रहण होईल असा अर्थ. पण 'आश्रयावांचून' येथें लौहित्याचें स्फटिकांत प्रतिबिंबितत्व निराकरण
केलें तें अनुपपन्न आहे कारण अख्यातिवाद्यांनी तसें प्रतिबिंब मानलेलें नाही? अशी आशंका असतां त्याचें व्यावर्तक शंका सांगतात.
- 'येथें अन्यथाख्यातिवादी' गुणीला सोडून गुणाचें अन्यत्र गमन उपलब्ध होत नसल्यामुळें असें नाही असा परिहार करितात -
'हें बरोबर नाहीं' साश्रय लौहित्याचें प्रतिबिंब किंवा अविवेक आहे? अशी शंका घेतो - 'मग स्फटिकदेशी' अथवा पण
प्रभेच्या व्याप्तीमुळे लोहिततेने स्फटिकाचा प्रतिभास कसा? गगनाच्या व्याप्ततेनें तर घटादिक गगनाप्रमाणें भासत नाहीत?
अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'मग स्फटिकदेशी' 'तथापि मिथ्यात्वलोहित' असें जे व्याख्यानांत म्हटलें तें अयुक्त आहे
कारण अख्यातिमतांत अविवेक मानलेला आहे? अशी आशंका असतां हें अन्यथाख्यातींत दूषण सांगितलें आहे असें सांगतात -
'तरमग तन्यथाख्यातींत' पण स्फटिकांत लौहित्याचें प्रतिभान नाही असें कसें म्हटलें जातें? कारण अन्यथाख्यातींत मानलेंच आहे?
अशी आशंका असतां सांगतात - 'अख्यातिवादी' पण लौहित्य प्रभेच्या भानमात्रानें शौक्ल्याच्या भानाची प्रसक्ति कशी? त्यावर
सांगतात - 'मग स्फटिकाचें' पण प्रभेनें शौक्ल्याचें अपसारण अनुपपन्न आहे कारण विरोधाचा अभाव आहे? अशी आशंका असतां प्रभे-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

शौक्ल्यही प्रकाशित होईल? पण तें प्रभेने अपसारित आहे? असें असेल तर मग नीरूप
चाक्षुष कसा होईल? रूपीद्रव्य संयोगामुळेही नाही कारण वायूलाही तयात्व प्रसंग येतो.
प्रभेच्या निमित्ताने तेथें लौहित्य उत्पन्न होते असेंही म्हणतां येणार नाही. कारण उत्तरकाळी

॥ विवरण ॥

ग्रहण होईल? असें सांगतात- 'भगस्फटिकांतशौक्ल्यही' पण विरोधीगुण अशा प्रभेने विरोधीगुण अशा
शौक्ल्याचे अपसारण किंवा त्याचा प्रतिबंध केला आहे? अशी शंका घेतो- 'पण तें प्रभेनें' अपसारणांत दोष
सांगतात- 'भगतो नीरूप' प्रतिबंधक तर (गुणाच्या) गुण द्वारा विरोधी असल्यामुळे द्रव्यासही समान आहे. असा अर्थ. पण
रूपहीनही द्रव्य रूपी प्रभेच्या संयोगामुळे चाक्षुष होईल? अशी आशंका असतां सांगतात- 'रूपीद्रव्य' काय
रूपीद्रव्याच्या संयोगमात्राने त्याला चाक्षुषत्व येते? किंवा तेथें गुणान्तर उत्पन्न होते? असा विकल्प करून प-
हिल्या पक्षांत दोष दाखवितात- 'कारण वायूलाही'. मग शौक्ल्याला दूर करून लौहित्य तेथें उत्पन्न होतें असें म्हणजे
रूपवत्तेने स्फटिक चाक्षुष होतो? त्यावर नाही असें सांगतात- 'प्रभेच्या निमित्ताने' ... 'कारण उत्तरकाळी'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

त्या) गुणद्वयविरोध सांगतो- 'पण विरोधिगुण' पण प्रभेने शौक्ल्याचे अपसारण असतां स्फटिकांत पुनः शौक्ल्याचे उपलभ्यमान असें होईल?
अशी आशंका असतां सांगतो- 'किंवा त्याला' अपसारण व प्रतिबंध शंकेत साधारण दूषण सांगितले अशी शंका येईल. परंतु तें उपपन्न
होत नाही. कारण प्रतिबंध पक्षांत तनिर्विकल्पत्वाच्या अभाव आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'अपसारणांत' प्रतिबंध पक्षांत दूषण सांग-
तात- 'प्रतिबंधक तर' गुणगुणीत भेद नसल्यामुळे गुणाचा प्रतिबंध असतां त्याच्या द्वारा द्रव्याचाही प्रतिबंध मानला पाहिजे असा अर्थ. रूपसं-
बंधाला चाक्षुषत्वाचे प्रयोजकत्व असल्यामुळे स्फटिक नाही प्रभा द्वारा रूपसंबंधामुळे चाक्षुषत्व आहे? अशी शंका घेतो- 'पण
रूपहीनही' विकल्पपूर्वक उत्तराला सुरुवात करितात- 'काय रूपी' पहिल्या विकल्पाचे उत्तर सांगितले असतां दुसऱ्या विकल्पांत आशंका स्पष्ट
करितो- 'मग शौक्ल्याला' निर्दिष्टत्या उपाय असतांही नैमित्तिकाची स्थिती दिसते असल्यामुळे कुसुमाच्या उपाय असतांही
तेथें लौहित्य उपलब्ध होईल असें सांगतात- 'त्यावर नाही' पण नैमित्तिकाच्या मिथ्यात्व साधनाच्या उपक्रमामुळे उप-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

ही तशा रूपाच्या प्रसंग येतो. हें प्रभेला मान्य करून दृष्टान्त देतो. वस्तुतः तर जशी पद्मरागादि मण्या-
ची प्रभा निराश्रय ही समोर उपलब्ध होते, तशी जपाकुसुमादिकाची होत नाही. म्हणून अ-
शरीरतेने स्फटिकमण्यांत जसा उपाधीचा उपराग (=प्रतिबिंबद्वारानें मिथ्या संबंध) आहे, तसा चैतन्य आत्म्यांत-

'होत नाही' येथपर्यंतच्या ॥ विवरण ॥

'इहप्रभेवा' इत्यादि ग्रंथ स्पष्ट आहे. व त्यामुळे उपरक्त (मिथ्या संबंधित) अहंकाराच्या निमित्तानें कर्तृत्वादिकाचा आरोप
आहे असें सांगतात - 'म्हणून अशरीरतेनें'. पण अहंकाराच्या धर्मांच्या आत्म्यांत आरोपमात्र केला जातो? किंवा
मिथ्या धर्मान्तर उत्पन्न होतें? पहिल्या पक्षीं तर दृष्टान्त लागू होत नाही. व अन्यथाख्यातिप्रसंग येतो. दुसऱ्या पक्षीं
सत्य व मिथ्या अशा कांहीं (धर्मां) द्वयांचा अवभास होईल? सांगतो - स्वधर्मसहितच अहंकाराला आत्म्यांत अध्यस्त केलें.
मिथ्यात्व असल्यामुळें अन्यथाख्याति प्रसंग येत नाही. व दुसऱ्याच्या संबंधामुळें दुसऱ्यांत मिथ्या धर्मांचा अवभास

॥ विवरणव्याख्यान ॥

रागाच्या मिथ्यात्वसाधनाचा उपसंहार कसा? अशी आशंका असतां - उपरागाच्या उपसंहारानें कर्तृत्वादिकाच्या आरोपाच्या उपसंहार
केला जातो असें सांगतात - 'व त्यामुळें'. सांगितलेल्या अर्थावर आक्षेप घेतो - 'पण अहंकाराच्या' इत्यादि. तर मिथ्या वोहील
उत्पन्न होत असल्यामुळें दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिकांत वैषम्य आहे असें सांगतो - 'पहिल्या पक्षीं' - भी माझे अन्यच्या मतांत धर्मान्तराची उत्पत्ति आ-
नहीं तु मते मतात सर्वत्र आरोपवाद मानले असल्यामुळें दृष्टान्ताची सिद्धि आहे? अशी आशंका घेऊन असतां दुसरें दूषण सांगतो - 'व अन्य-
थाख्याति' दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितो - 'दुसऱ्या पक्षीं' अहंकारगत सत्य कर्तृत्व व आत्मगत मिथ्या कर्तृत्व असा अर्थ त्वद्ध-
यान्याप्रतिभासाचा प्रसंग येतो असा अर्थ. दोन्हीही पक्षांत सांगितलेल्या दोषांचा संस्पर्श येत नाही असें सांगतात - 'सांगतो'
सांगितलेल्या अन्यथाख्याति प्रसंगाचा निरास करितात - 'स्वधर्मसहितच' अन्यथाख्याति मतांत अन्यत्र सत्य रूप्या-
दिकाच्या संसर्ग भासला आवश्यक आहे. येथें तर धर्मविशिष्ट अहंकाराच्या आरोप मानला असल्यामुळें अन्यथाख्या-
तिनाही असा अर्थ. मग दृष्टान्ताची असिद्धि आहे. कारण सर्वें धर्म व धर्मीच्या अध्यस्तत्त्वाचा अंगीकार नाही? अशी आशं-
का असतां सांगतात - 'व दुसऱ्याच्या' दुसऱ्या पक्षाचा अंगीकार केला असतांही दोषाचा संबंध येत नाही असें भा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंकाराचा उपराग (आत्माध्यस्त अहंकारांत आत्म्याचा प्रतिबिंब द्वारानें त्याच्याशी संबंध) आहे.
म्हणून संमिश्र-
उभयरूपत्वामुळे ग्रन्थिप्रमाणे दुणावा अहंकारग्रन्थि म्हटला जातो. त्यांत उपरक्तांच्या
जडरूपत्व असल्यामुळे त्याच्याबळानें उपरागाच्या साक्षात्स्वभाव होत नाही. चिद्रूपाच्या पुनः

॥ विवरण ॥

होतो एतद्यांत हा दृष्टान्त आहे. किंवा कर्तृ(त्व) इत्यादि असतांही धर्मांच्या एकत्वपत्तीनें धर्मांच्या भेदाच्या अन-
वकाश आहे असा अविरोध आहे. "पर्णं भिद्यते हृदयग्रन्थि" [मुं. २।२।८] इत्यादिकांत हृदयग्रंथि अ-
कशामुळे म्हणून संमिश्र
ल्यांत अन्यी हेतु आहे असे कळते. तो अहंकाराचा ग्रन्थि म्हटला जातो? त्यावर सांगतात- "त्यामुळे" पण "आत्मा
आपल्यांत उपरक्त अहंकार असलेला त्याच्या धर्मी दिसावा असा विरोध नाही उपरक्तत्व सामर्थ्यामुळे अहंकार
स्फटिकादिकाप्रमाणें"? त्यावर सांगतात "त्यांत उपरक्तांच्या" जाड्य व चैतन्यें अनवभासकत्व व अवभासकत्व
क्रमानें दिसत आहेत. उपरक्तत्व व अनुपरक्तत्व नाहीत असा अर्थ. पण उपरक्त विषयक ज्ञानव्यापार शून्यत्वामुळे

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असें सांगतात- "किंवा" "धर्मींच्या" = अहंकार व आत्म्यांच्या. पण हृदयग्रंथीचा ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्या अनुपपत्तीनें अनर्थ-
हेतुत्व कळत असल्यामुळे अहंकाराच्या उपरागभिन्न दिसतानें कर्तृत्व आहे असें अभिसंधान करून अहंकाराला ग्रंथित्व सांगि-
तलें तें कोणत्या कारणामुळे? अशी आशंका घेऊन त्या विषयीं शंका काढिते असल्यास त्याचे व्याप्ति बोधक सांगतात- "पण भिद्यते" आत्म्याच्या अंतःकरणाच्या
उपरागविषयी आक्षेप घेतो- "पण आत्मा" भासकत्व असतां (स्वरूपानें) उपरक्तत्वाची अनुपपत्ति आहे असा आशय.
उपरक्तत्व (अनवभासकत्वाविषयी) अपूर्व आहे असें सांगतात- "त्यावर सांगतात- त्यांत" = (अनवभासकत्वाविषयी)
जाड्य (प्रयोजक असून इतराला (= उपरक्तत्वाला) नव्हे येथें काय विनिगमक आहे? त्यावर सांगतात- "जाड्य व
चैतन्यें". उपरक्ताला अवभासकत्व प्रयोजक असला अनुपरक्ताचा भासकत्व प्रयोजकत्व ह्मटलें पाहिजे. तेंतर युक्त
त्याची (भासकत्वाची)
होत नाही. कारण चैतन्याच्या संबंधाला अभाव असतां सासिद्ध प्राप्त होते असा अर्थ. चैतन्याच्या भासकत्व प्रयोजकत्वा-
विषयीं आक्षेप घेतो- "पण उपरक्त" काय ज्ञानव्यापारद्वारा त्याला भासकत्व आहे किंवा अव्यवधानानें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

उपरागे'ते उपरक्त विषयक व्यापार रहित असले तरी (उपरक्त) त्याच्या बळाने प्रकाशित होतो. त्याने (या) वस्तु (=अहंकार) गावरून अहंकार इदंमंश (स्फुरण) त्याजोतो. व्यवहारावरुन नव्हे. व्यवहारावरून तर अन्याउ-

॥ विवरण ॥

चैतन्याचाहि जडाहून अविशेष आहे? त्यावर सांगतात- 'चिद्रूपाचा पुनः उपराग' अव्यवधानाने चित्ताच्या संसर्गेच प्रतिभासाला हेतु आहे. ज्ञान व्यापार नाही असा भाव. पण साक्षी स्वरूपाप्रमाणे विज्ञानरूपी क्रियेच्या अव्यवधानावरून अहंकाराची सिद्धि असता त्याला इदंमंशत्व कशाने? त्यावर सांगतात- 'त्याने (या) लक्षणावरून' ६१/१८ अर्थ (=वस्तु) स्वभावावरून असा अर्थ. अर्थावरून चित्स्वरूपता अनिदंमंशता असून चैतन्य कर्मता इदंमंशता होय ज्ञानक्रिया अव्यवधानाने नव्हे असा अर्थ. व्यवहारावरून तर कशाधिकार त्याला इदंमंशता आहे?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

परिहारापूर्वी कोरस्याच्या भंग होतो. दुसऱ्या पक्षीं भासकत्वाचा असंभव आहे. स्वप्रकाशत्वामुळे भासकत्व आहे? अशी शंका येते. ती येणार नाही. कारण स्वसत्तेंत दुसऱ्या प्रकाशाच्या निरपेक्षतेने प्रकाशमानत्व स्वप्रकाशत्व होय. वस्तु असतांना त्याच्यापासून दुसऱ्याची प्रसिद्धि कशी? असा अर्थ. व्याख्यानाला अपेक्षित हेतु सांगतात- 'अव्यवधानाने' व्यापाराच्या अभावाच्या अपराधाने प्रतिभासाचा अभाव उपलब्ध होता नसल्यामुळे व्यापाराला अप्रयोजकत्व आहे असा अर्थ. चित्संसर्गाला हेतु सांगतात- 'अव्यवधानाने' चैतन्यावर अध्यस्तत्वामुळे व्यवधान नाही असा अर्थ. पण अहंकाराला इदंमंशत्व असल्यामुळे त्याची व्यवधानाने सिद्धि आहे अशी शंका घेतो- 'पण साक्षी' कार्यैकगतीने इदंमंशत्व (हेतु) आहे किंवा व्यवस्थावरून? प्रसाधिकरणकरून पहिल्यापैकी अन्यथासिद्धि सांगतात- 'त्यावर सांगतात' 'लक्षणावरून' असें म्हटले असतां ज्ञानक्रियान्वयाव्यतिरेक लक्षणाने इदंमंशत्व सांगितले अशी शंका येईल म्हणून सांगतात- 'अर्थस्वभावावरून' हा अर्थस्वभाव कोणता कोणाने इदंमंशत्व म्हटले जाते त्यापासून वैधर्म्याने अनिदंमंशत्व म्हटले जाते? त्यावर सांगतात- 'अर्थावरून चित्स्वरूपता' 'चैतन्य कर्मता'- चित्स्वरूपता 'इदंमंशता' येथे अर्थावरून असा अनुवाद. विनिगमनाला हेतु अज्ञानाविषयी आशंका असतां सांगतात- 'ज्ञानक्रिया अव्यवधानाने' ते पुढे व्यतिरेकाचा अभाव असल्यामुळे ज्ञानक्रियांच्या अव्यवधानाला प्रयोजकत्व नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षी असिद्धि आहे असे 'व्यवहारावरून नव्हे' या व्याख्यानांत सांगितले असा अर्थ. नित्य आत्मपक्षाच्या व्यवहारतः इदंमंशाला प्रयोजक आहे? अशी शंका दाखवितो- 'व्यवहारावरून तर'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

परागामुळे अनिदमात्मयाला मिथ्या अहंकर्तृत्व येते व त्यामुळे तद्रूप झालेल्या त्याच्या व्यापाराने व्यापार करणाऱ्या त्याच व्यापारपूर्वक ज्याचा परिच्छेद होतो तोच इदमात्मक विषय होय. [म्ह] म्हणूनच अहं हा मिश्र अनिदमात्मक अवभास आहे असा कोणीही विभ्रम आहे. दिसते हो की [२९।१८] लक्षणावरून त्या व्यवहाराला योग्य असतांही त्याला ग्राह्य होत

॥ विवरण ॥

ते सांगतात - 'व्यवहार करून नंतर ज्याच्या उपरागामुळे' 'ज्याच्या' = अहंकाराच्या, 'तद्रूप झालेल्या' = अहंकाराच्या स्वरूपतेला प्राप्त झालेल्या; 'त्याच्या व्यापाराने' = अहंकाराच्या व्यापाराने वृत्तीच्या व्यवधानाने मिथ्याच शरीरेंद्रियादि-धर्मांची इदं अशी प्रतीति भासिता होय. अव्यवधानाने सिद्धीय अनिदंप्रतीति भासिता होय असा भाव. पण अज्ञानाने व्यवहित अहंकार आहे; तेणें त्याच्या इदंतेने अवभास भाव कसा? त्यावर सांगतात - [म्ह] 'म्हणूनच' = (व्यवहारावरून) अनिदंतेने प्रतिभासाकडेच = अज्ञानमात्र व्यवधानामुळेच असा अर्थ. पण वस्तु स्वरूपावरून 'तुं' - 'हें' अर्थ व्याप्त असतां तसा पूर्ज- [६१२ येथे तर विचार असतातू अप्रतियाच्य व्यवहार होतो.] भासाच्या अभाव मुळींच नाही? त्यावर सांगतात 'दिसते हो की' पण ते अविचार केला तरी मुग्ध व्यवहार होत नाहीं?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अनुभवाच्या विरोधामुळे तसें नाही असें सांगतात - 'ते सांगतात' संक्षिप्त केल्या अर्थात निर्णयकाच्या अथवा विषयी आशंका नसतां सांगतात - 'वृत्तीच्या' अनुभवाचा विषय कधी आहे असा अर्थ. इंद्रियसन्निकर्षज ज्ञान वृत्तिशब्दाचा अर्थ आहे. वृत्तिशब्दाचा यथाश्रुत अर्थ ग्रहण करून [अहंकारा] शब्दाच्या व्यवधानाने सिद्धि विषयी आक्षेप घेतला 'पण अज्ञानाने' सांगितले त्या व्यापारद्वारा अवभास मानल्याच्या [म्ह] म्हणून [२३।१८] अज्ञाने परामर्शाच्या शंकेचा निरास करितात 'अनिदंतेने' ते तरी कसे? त्यावर सांगतात - 'अज्ञानदार' अज्ञान [पृ २३।१८] मात्राच्या व्यवधानामुळे अनिदंता प्रतिभास आहे त्यामुळे ही शंका अयुक्त आहे असा अर्थ. अज्ञानमात्र व्यवहितत्व इदंताव भा-सावर प्रयोजक असेल तर अहंकाराच्या ठिकाणी तसा अवभास होईल व तसा तर उपलब्ध होत नाही म्हणून दुसरे प्रयोजक आहे असा अर्थ. व्यवहाराच्या अभावाविषयी आक्षेप घेतला - 'पण वस्तु' इत्यादिकाने त्याची सिद्धि सांगतात 'त्यावर सांगतात दिसते हो की'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नाहीं. जसें अंकुरादि फलपर्यंत वृक्षविकार मृत्परिणामाच्या परंपरेने निष्पन्न होत असला तरी घटवलीकाप्रमाणे मृण्मय व्यवहाराला प्राप्त होत नाही. व्युत्पन्नमती तर त्या व्यवहाराला ही अति-स्पष्ट मानीत नव्हते. निपुणतर अवलोकन करून रूपकपरीक्षकाप्रमाणे अलंकाराचा निरूपण करणाऱ्यास तो संमिश्र इदंरूप आहे असें सांगितलें.

२१।२३ जे पुन: दर्पण जलादिकांत मुखचंद्रादि प्रतिबिंबाचें उदाहरण आहे तें अहंकाराच्या अनिदमंशा जसें बिंबाहून प्रतिबिंब तसा ब्रह्माहून वस्त्वन्तर नाही. परंतु तें तो आहे. पृथगवभास व विप-र्यय स्वरूपता मात्र मिथ्या आहे असें दाखविण्याकरितां आहे. पण तें तो कसा?

॥ विवरण ॥

म्हणून हा दृष्टान्त योग्य नाही? त्यावर सांगतात- 'व्युत्पन्नमतींतर' 'त्या व्यवहाराला' = लक्षणावरून योग्य लौकिक व्यवहाराला. "निपुणतर निपुणतर" इत्यादि ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

पण जर स्फटिक उदाहरणानंतर आत्म्यांत अनात्म्याचा अध्यास सिद्ध होतो तर वेदान्तविहित दर्पणजलादि उदाहरणाने कांहीं प्रयोजन नाही? त्यावर सांगतात- 'जे पुन:' पण प्रत्यङ्मुखता व भेदावभासा च्या योगाने बिंबाहून प्रतिबिंब वस्त्वन्तर आहे (प्रत्यक्ष) एकत्वाकरितां प्रमाणावाचून तें च तें कसें? अशी शंका घेतो- 'पण

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दृष्टान्ताविषयीं आक्षेप घेतो- 'पण तें च' समाधान करितात- "व्युत्पन्नमतींतर"

प्रतिबिंबोदाहरणाचें स्वारस्य सांगण्याकरितां त्यावर आक्षेपाला अवतारणीक करितात- 'पण जर स्फटिकीं'

'असें' शब्दानें सूचित केलेल्या अनुपपत्तीला सांगतो- 'पण प्रत्यङ्मुखता' प्रतिबिंबाचा प्रत्यङ्मुखत्व असून बिंब बिंबत्वाच्याहून विपरीतपणा आहे. असा लोकव्यवहारावरून भेद आहे तसा अनुभवावरून ही आहे. असा अर्थ. पण एकलक्षणत्व व बिंब असल्यामुळें अभेदाचें अभिधान कसें? कारण (आस्वादमती) गाय असे एकस्वलक्षण कडून असतांही खंडादिकांत (एकत्व सूणाच्या) भेददर्शन होतें अशी आशंका असल्यास (प्रत्यक्षविरोध) जाति विषयत्वामुळें तेथें भेददर्शन असो येथें तर वैपरीत्य

॥ व्याख्यान ॥

383 त्यांची एकस्वलक्षणता कळत असल्यामुळें. तो असा - जसा बहिःस्थित देवदत्त ज्या स्वलक्षणाने कळतो. त्या स्वलक्षणानें गृहांतःप्रविष्टही कळतो. तसा दर्पणतलस्थित होऊं कळतो. तेंव्हा वस्त्वन्तरत्व असतां सुकर होत नाहीं. पुन्हा अर्थस्वरूपावरून वस्त्वन्तरत्व असतां आदर्शन्य विवसन्निधि असतांच त्या आकाराने गर्भित परिणत झाला असें म्हणावें लागेल. कारण

॥ विवरण ॥

तें असें कसें? व्यक्तीच्या प्रत्यभिज्ञानामुळें असा परिहार करितात - 'त्यांची एकस्वलक्षणता'. पण आणीडे वरून होणारा भेद प्रतिभास प्रत्यभिज्ञेने कसा बाधित केला जातो? त्यावर सांगतात - 'तें त्यात' तें = एकस्वलक्षणावरून कळणारें ऐक्य. पण व्यक्तिगत ऐक्य व भेदावभासांत कशानें कार्य बाधित करण्यास योग्य आहे? असा संशय असतां व्यक्तिभेद तेथें उपपत्ति शून्य त्यामुळें बाधित केला जातो असें सांगतात - 'पुनः अर्थस्वरूपावरून' आदर्शांचे अवयवच. कुसन्यायानें त्या आकाराने परिणत झाले असें म्हणावें लागेल. कारण कुसन्यायानें व्यक्तीच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें सांगतात - 'व्यक्तीच्या'. पण प्रतीतिप्रमाणाच्या अनुसार भेद व अभेद यांचा परमार्थत्व आहे? अशी शंका घेतो - 'पण आणीडे वरून'. विरुद्ध धर्मामुळें यांच्या प्रामाण्याची अनुपपत्ति आहे म्हणून एकाचा अप्रामाण्य म्हटलें पाहिजे असें सांगतात - 'त्यावर सांगतात'. पण अन्तरसाचा अप्रामाण्य असतांही भेद प्रतिभासाचा अप्रामाण्य व इतराचा प्रामाण्य यांविषयीं आमची मती निश्चय पावत नाहीं अशी शंका घेतो - 'पण व्यक्तिगत'. असंभावित विषयत्वामुळें भेदप्रतिभासाचा अप्रामाण्य व इतराचा प्रामाण्य घटतें असें सांगतात - 'व्यक्तिभेद'. पण आदर्शांचा मुखाकार परिणाम असतां त्याच्या व्याप्तीने मुखाकाराची उपलब्धि होईल (तरी कुठलीही होत नाही) तेंव्हा 'अर्थस्वरूपावरून' येथें कशाच्या अनुपपत्तीने 'त्या आकाराने गर्भित' असें म्हटलें हें कळत नाहीं? त्यावर सांगतात - 'आदर्शांचे अवयवच' अवश्य परिणाम मानलाच असल्यामुळें व्याप्तिकामीची उपलब्धी आहे असा अर्थ. त्याविषयीं हेतु सांगतात - 'कारण कुसन्यायानें' दर्पणगत मुखव्यक्तीच्या उत्पत्तीकरितां कारणाच्या अभाव असल्यामुळें अवश्य परिणाम म्हटलें पाहिजे असा अर्थ. उपायान्तराचा अभाव असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

विरुद्ध परिणामत्वामुळें व यद्दृच्छसंबंधाच्या अभावामुळें प्रतिमुद्राप्रमाणें बिंबाचीहि तत्वाची अ-
नुपपत्ति आहे; व तसें असतां बिंबसन्निधीने लब्धपरिणति आदर्श बिंबाच्या अपाय असतांही तसाच
राहील. असें तर मानतां येणार नाहीं कीं – संवेष्टित कट, निमित्ताने त्याचा प्रसारण परिणाम प्राप्त

॥ विवरण ॥

नाहीं असे
उत्पत्तीच्या उपायाचा अभाव आहे, असा भाव. पण ही मुद्राने चिन्हित प्रतिमुद्रा आहे? परिणाम नव्हे? त्यावर सांगतात -
'विरुद्ध परिणामत्वामुळे'. मग परिणाम असो? त्यावर नाहीं असें सांगतात- 'व तसें असतां' पण सदा पुरवदिसतें न?
असें नाहीं कारण दर्पणाला बघून निरीक्षण केलें असतां पूर्वी सन्मुख दिसत नाहीं. पण निमित्तकारणाच्या अपाय अ-
सतांही कार्य नाहीं असें होतें. जसा वैशेषिकादिकांच्या अपेक्षाबुद्धीच्या नाश झाला असतांही द्वित्वादिकांचा विनाश होतो.
व हस्तसंयोगाचा अपाय असतां कटविवरणाचा अपाय होतो? त्यावर नाहीं असें सांगतात- 'असें तर मानतां येणार'.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण ही' लौकिक प्रतिमुद्रेशी वैलक्षण्यामुळे याला प्रतिमुद्रात्व नाहीं असें सांगतात- 'त्यावर नाहीं असें सांगतात- असमाविरुद्ध'. जशी
परिणामाची मुद्रा असते तशी परिणामाची प्रतिमुद्रा असते. असें तर वैपरीत्य आहे, असा अर्थ. सर्वथा प्रतिबिंब राहील हें इष्ट आहे?
अशी शंका घेतो- 'पण सदा'. जेव्हां दर्पण पहातो तेव्हां प्रतिबिंब ही दिसते असा अर्थ. सदा दर्शन असिद्ध आहे असें सांगतात-
'असें नाहीं कारण'. पण निमित्ताच्या अपाय असतां नैमित्तिकाचा अपाय अन्यत्र दिसत असल्यामुळे बिंबाच्या अपाय असतां प्रतिबिं-
बाची निवृत्ति संभवते. त्यामुळे त्याच्या उपलब्धीचा संभव कसा? अशी शंका घेतो- 'पण निमित्त'. अपेक्षाबुद्धीला निमित्त करून
उत्पन्न झालेल्या द्वित्वादिकांच्या अपेक्षाबुद्धीचा विनाश झाला असतां नाश वैशेषिक मानतात. व तसें असतां दर्पणांत अभिव्य-
क्त प्रतिबिंबाच्या बिंबाची निवृत्ति झाली असतां नाश युक्त आहे. असा अर्थ. 'संवेष्टित कट' येथे 'संवेष्टित होतो' या आणीने प्रसरण
निरासविनाशि आहे. नउत्तरांत तु मन्दाकारणाने तें अर्थान्तर आहे असा विभाग आहे. व 'हस्तसंयोग' हें दृष्टपक्षांतील दृष्टीकरण
आहे. पण निमित्ताचा अपाय असतां नैमित्तिकाचा अपाय होतो? अशी आशंका असतां संवेष्टनाच्या उत्पत्तिकारिता निमित्तसा-
रुणा
पेक्ष नें अनुपपन्न आहे. कारण शंकेचा परिहार होत नाहीं? अशी आशंका असतां प्रसारणाच्या विरुद्ध संवेष्टन संस्काराने तीची

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

झाला असतां तें निमित्त नाहीसें झाले असतो जसा दाक्षणीन्यसंवेष्टित होतो तसें येथेंही होईल.

कारण चिरकाळ संवेष्टनानें केवळ संस्कार येथें पुनः संवेष्टनाला निमित्त आहे. तसेंच संस्काराच्या २२।१०
च्या निमित्ता-
क्षय होई पर्यंत प्रसारणाच्या अनुवृत्ति असतांनाही पुनः संवेष्टन होईल. याप्रमाणें चिरकाळ जलक असे.

॥ विवरण ॥

कारण सर्वत्र जसा अग्निसंयुक्त द्रुत ताम्रादिकांत तसा पुष्कळ कारणानें विरुद्ध कार्याचा उदय झाल्यामुळेंच पूर्व कार्याचा विनाश होतो. वैशेषिकांना सरतो (पूर्व कार्य विनाश) प्राप्त होतात आहे. कारण त्यांच्या द्वित्वादिकांना वस्तुसहभावित्व आहे असा भाव. पण संस्कारजन्य कार्यान्तराच्या उदयामुळें पूर्व कार्याचा विनाश होतो, निमित्त कारणाच्या अपायामुळे नाहीं हें कशावरून? त्यावर सांगतात- 'तसेंच' निमित्ताच्या अपायमात्रानें जर निवरणाचा अपाय होतो. तर संस्काराच्या सम्भव असतांही संवेष्टित होईल असा भाव? म्हणजे येथें ही पूर्व संस्थानाच्या चिरकाळ संस्थान संस्कारवशामुळे विरुद्ध कार्याचा.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

निवृत्ति सांगितली असल्यामुळे त्याचा अनुरूपत्व नाहीं असा परिहार करितात- 'कारण सर्वत्र' पुष्कळ कारणाने विरुद्ध कार्याचा उदय झाला असतां पूर्व कार्याचा विनाश होतो असा संबंध) पण अग्निसंयोगापासून उत्पन्न झाले ल्या द्रवभावाचा अग्नीच्या नाशानंतर असतां अभाव दृष्ट आहे अशी आशंका असतां तेथें ही त्याच्या विरुद्ध काठिन्याच्या उदयामुळे त्याचा निरास होतो असें सांगतात- 'जसा अग्नि' अपेक्षाबु-द्धीच्या नाश झाला असतां द्वित्वादिकांचा नाश होतो असें जें सांगितले त्यावर सांगतात- 'वैशेषिकांना तर' द्वित्वादिकांचा वस्तु-सहभावित्व असतां अपेक्षाबुद्धीच्या अनुविधायित्व असणार नाहीं? अशीही शंका घेतां येणार नाहीं कारण वस्तुसहभावित्व असतांही अपेक्षाबुद्धि अनुविधायित्वा प्रमाणें त्याची उपपत्ति होते. पण वस्तुद्वित्वानें आक्रांत असतां विशेषामुळे तेथें द्वित्वाची अनुपपत्ति आहे? अशीही शंका घेतां येणार नाहीं. कारण हें स्वतंत्र प्रमाणें त्याचा संभव आहे असा भाव. तेथें नैर्णयिक हेतूच्या अभावाची शंका घेतो 'पण संस्कार' पण संस्काराच्या अभावें असतां संवेष्टन असो तथापि विरुद्ध कार्याचा उदय झाला असतां पूर्व कार्याचा विनाश
कार्यान्तराने पु
असो? अशी आशंका असतां सांगतात- 'निमित्ताच्या' (त्या अर्थी होत नाहीं त्या अर्थी विरुद्ध सं... निवरणाचा उपाय होतो असा
भाव) प्रकृतांतही प्रतिबिंबाच्या विपरीत कार्यानें त्याचा विनाश असो अशी शंका घेतो- 'म्हणजे येथेंही' असतांना संस्थान पूर्वे सं-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

तेव्हा बिंबनिमित्ताने त्याच्या आकाराने परिणत झालेला आदर्शी त्याचा अपाय झाला असताही आ-
परन्तु तसा उपलब्ध होत नाही
सुष्यपर्यंत तसाच स्थित होईल, 'जोपुनः', कमलमुकुलाच्या विकास परिणामाला हेतु दीर्घ-
काळ अनुवृत्तही सूर्यतेज निवृत्त झाले असतां त्याच काळी त्याचा पुनः मुकुलीभाव होतो. तो.

॥ विवरण ॥

उदय झाला असता प्रतिबिंबाच्या अपाय होतो? असें असेल तर नाही, कारण इतका दर्पणमात्रांत चिरकाळ अव-
स्थित मुकुलपरिणामाचा संस्कार असतांही बिंबापायमात्राने प्रतिबिंबाची निवृत्ती दिसते असें सांगतात- 'या
प्रमाणे'. पण चिरकाळ अवस्थित विकास परिणामाच्या संस्काराच्या प्रत्यय असतांही सूर्यकिरण नाहीसे झाले असतां
जसा कमळाच्या विकासाचा नाश होतो. तसा बिंबाच्या अपाय झाला असतां चिरकाळ अवस्थित प्रतिबिंबाच्या
अपाय होईल? यावर नाही असें सांगतात- 'जोपुनः'. पण निमित्तकारणाच्या अपायानंतर येथेही निश्चित आहे. तो

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्थान झाल्याचा अर्थ आहे. काय सर्वत्र निरुपद्रव कार्यामुळे प्रतिबिंबाची निवृत्ति होते? किंवा क्वचित् असा विकल्प करून स्पष्ट-
त्वाला निमित्त निमित्तास- 'नदीकारण' ह्या समासविशेषणाने समस्त संस्काराच्या अभाव विवक्षित आहे. दुसऱ्या पक्षींही प्रति
बिंबाच्या निवृत्तीच्या निमित्ताच्या (समस्तकारणाच्या कारणीभूत) अभाव असल्यामुळे त्याची उपलब्धि होईल असा अर्थ. नि
मित्ताचा अपाय असतां नैमित्तिकाच्या अपायाकरितां दुसऱ्या दृष्टान्ताची शंका घेतो- 'पण चिरकाळ' पण येथेही मुकुलाच्या
संस्कारामुळे मुकुलत्वाला उदय झाला असतो. विकासाच्या अपाय होतो. किरणाच्या अपायमात्राने नाही म्हणून दृष्टान्त विषम आहे?
अशी आशंका असतां सांगतो- 'चिरकाळ' वसंतकाळी नादेयमाळा रात्रीपेक्षा दीर्घकाळ असत्यामुळे विकास संस्काराचे
चिरकाळ अस्तित्व जाणावे. दृष्टान्ताच्या असंमतीने उत्तर सांगतात- 'यावर नाही' निर्णायक कारणाच्या अभावाच्या अ-
भिप्रायाने शंका घेतो- 'पण (निमित्त)'. निमित्तकारणानेही तसें मानले असता वैपरीत्य कां असणार नाही
असें सांगतो- 'निमित्तकारणाचे' निमित्ताच्या अपायामुळे नैमित्तिकाचा अपाय असतां दुसऱ्या कारणांनीही मुकु-
लन उपलब्ध होईल. पण तसें होत नाही असें सांगतात-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पृथ्वीच्या कमळमुकुळाला हेतु, (अंश्या) पार्थिव व जलावयव त्यांचा संनिवेश आहे. कारण त्यांच्या उपरम झा
ल्या असतां जीर्णाच्या पुनः मुकुलता उपलब्ध होत नाही. आदर्शांत तर तसा पूर्वरूपपरिणामाला

॥ विवरण ॥

पार्थिवादि अवयवजन्य मुकुळता नाही. त्यावर सांगतात- 'कारणत्वांच्या', मग आदर्शांतही मुखाच्या विपरीत कार्य-
परिणामाला हेतु कल्पित करावा? यावर नाही असें सांगतात- 'आदर्शांत तर'. कारण शिलींच्या कर्माच्या अपेक्षेनें
आदर्शतलाचा जन्म होतो असा भाव. पुनः बिंबाचे संनिधान असतांही दर्पण द्रव्याचा मुखाकार करण्यास हात-
चे दादि बहुप्रयत्न दिसतो. तसें स्पर्शविषयाच्या अभावही आहे (म्हणून नाही प्रतिबिंब परिणाम नव्हे) अवय-
वांचें व्यवधान असता त्याला वास्तुत्वही येणार नाही. असाहीयेथें विशेष जाणावा. येथे प्रयोग असा- दर्पणा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'त्यावर सांगतात' मग मुखाच्या विपरीत कार्यान्तर दिसत असल्यामुळे त्याच्याविषयीं उत्पत्तीकरिता कारणान्तराची कल्पना
करावी अशी शंका घेतो- 'मग आदर्शांतही'. ते कार्यान्तर अन्यथा उपपन्न आहे असें सांगतात- 'यावर नाही', दर्पण सदा
समतल असते. मुखाकार प्रतिभास तर दुसऱ्या रीतीने होतो असा समाधानाचा अभिसंधि. पूर्वरूप परिणाम ज्याचा
झाला आहे अशा हेतुमुळे आदर्शाच्या सद्भाव असल्यामुळे त्याच्या हेतूचा अपजनक काय? अशी आशंका असतां सांगतात- 'कारण
शिलींच्या' प्रतिबिंबाच्या दर्पणपरिणामत्वाच्या अभावाविषयी दुसरा हेतु सांगतात- 'पुनः बिंबाचे' (दूर) म्हणून स्पर्श दर्पण
परिणाम त्याचा अंगीकार असतो प्रतिबिंबालाही स्पर्श प्रत्यक्षत्व येईल परंतु तसें नाही असें सांगतात- 'तसें स्पर्श' काष्ठ अव
यवांच्या व्यवहितत्वामुळे स्पर्श प्रत्यक्षत्व नाही अशी आशंका असतां सांगतात- 'अवयवांचें' दर्पणावयवांना स्व-
च्छत्व असल्यामुळे नयनरश्मि प्रतिबंधकत्व नाही कारण स्फटिकांतरितांचीही उपलब्धि होते? अशी आशंका असतां
(दर्पणगति)
दर्पणादिकांत मुख सत्ता नाही कोणत्याने (त्यात) वास्तु येईल अशा आशयाने सांगतात- 'येथें प्रयोग असा'. दर्पणस्थ मुखरूप-
संस्थान दर्पणादिकांच्या संसर्गितेने उत्पत्तीला अयोग्य आहे. त्याच्या उत्पत्तीला कारण शून्यत्व असल्यामुळे, जेजे उत्पत्ति-
कारणरहित असते ते ते उत्पत्तीला अयोग्य असते जसें शशविषाण, म्हणून येथल्या साध्याला असंभावित

॥ व्याख्यान ॥

हेतु नाहीं. पणतरी व स्वतन्त्र नसे. तेंच ते इतर सहनवेळ जात नाहीं कारण मिथ्यारूप असा-
ही शुक्तिरजतांच्या सत्य रजताशी एकरूपतेनें अवभासहि दिसतो? असें नाहीं. तयत्तरबाधदि.

॥ विवरण ॥

दिक्कांत पुरव व्यवहारांतर नाहीं त्याच्या जन्माचा कारण शून्यत्व असल्यामुळे शशमस्तकशृंगाप्रमाणें. मग शुक्तिका-
रजताप्रमाणें मिथ्या त्याची उपपत्ति होत असल्यामुळे पुरुषाशी एकत्व नाहीं? अशी शंका घेतो- 'पणतरी' पण
प्रत्यभिज्ञा त्या भागानें एकत्व कळतें? त्यावर नाहीं असें सांगतो 'कारणमिथ्यारूप'. 'भासे रजत' अशी मिथ्यारूपसां-
तही प्रत्यभिज्ञा दिसते असा अर्थ. उत्तर सांगतात- 'असें नसे.' तेथें हें रजत नव्हे असें बाधस्वरूपच बा-
धित केलें जातें. 'येथें रजत नसो परंतु तें हें रजत' असें देशाभावाच्या बाधानें सत्यरजताशी एकतेनें प्रत्यभिज्ञान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विषयत्वानें अप्रामाण्य असल्यामुळे [illegible] त्यांनी सिद्धि होते असा अर्थ. परस्पर
असता आहे
प्रतियोगींत अन्यतरांत्या निषेध झाला असतां अन्यतरत्व अवस्थान होते. अशा न्यायावरून भेदाचा निषेध अर्थसिद्ध
असल्यामुळे 'तें येथें' हें सहन केलें जात नाहीं' हें अयुक्त आहे. अशी आशंका असतां मिथ्यात्वाचाही संभव असल्या-
मुळे भेद सिद्ध होत नाहीं असें सांगतो- 'मग शुक्तिका' एकत्वाकरितां प्रमाण असतांही एकत्व नाहीं हें व्याहत आहे. अशी
शंका घेतात- 'पण प्रत्यभिज्ञा त्या' प्रत्यभिज्ञेची अन्यथा उपपत्ति होत असल्यामुळे असें नाहीं असें सांगतो - 'त्यावर नाहीं'
'एकरूपतेने अवभास' येथें समान स्वभावभास मात्र सांगितला अशी शंका येईल त्यावर सांगतो - 'भासे हें' रजतसंसर्गाचा
बाध
आहे रजताचा नाहीं म्हणून (व्याख्यानांतील) उत्तरवाक्य सत्व आहे? त्यावर सांगतात- 'उत्तर सांगतात' उत्तराचा
प्रकार सांगतात- 'तेथें' 'जे याकाळपर्यंत रजत कळलें होतें तें रजत नव्हे' असें रजतस्वरूपच निषेध्यमान दिसते असा अर्थ
'जें तें रजत तें हें नव्हे' अशा संसर्ग बाधाची आशंका असतां सांगतात- 'येथें रजत' संसर्गमात्राचा बाध असतां देशान्तरीं सत्
रजत' अशी प्रत्यभिज्ञा होईल. परंतु तशी उपलब्धि होत नाही म्हणून संसर्गीचाही बाध आहे असा अर्थ. 'येथें तो बाध दिसत नाहीं'
येथें बाध्याचा अभाव सांगितला तो कसा? कारण 'येथें पुरुष नाहीं' असा बाध दिसतो? अशी आशंका असतां स्वरूपाच्या बाधा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

मतभमल्यामुळे मिथ्याभाव आहे. येथें तो बाध दिसत नाहीं. जे पुनः दर्पण दूर गेलें असतां प्रतिबिंब दिसत नाही तो बाध नव्हे कारण दर्पणांतही तसा प्रसंग येईल.

॥ विवरण ॥

होत नाही म्हणून आधिष्ठानें त्या बाध्यामुळे रजतातील प्रत्यभिज्ञा विभ्रम आहे असा अर्थ. येथें तर हें मुख नव्हे असें स्वरूपानें बाधित केलें जात नाहीं. परंतु येथें मुख नाहीं माझें च हे मुख असी प्रत्यभिज्ञा होते. तीतर बाधित केली जात नाहीं. व्यत्यय तरतां असतां तर येथें मुख नाहीं असा बाध होणार नाही. असा अर्थ. पण स्वमुखावयवांना अचाक्षुषत्व असल्यामुळे प्रत्यक्ष प्रत्यभिज्ञा कशी नाही. कांहीं अवयवांच्या दर्शनावरूनही लोकाप्रमाणें अवयवीच्या चाक्षुषत्वाची उपपत्ति होते.

पण 'तत्त्वमसि' वाक्य 'त्वं' पदार्थाच्या बाधाला निमित्त आहे. कारण संसारीच्या विनाशावरून मोक्षाची

॥ विवरणव्याख्यान ॥

या प्रमाणें सांगितला (संसर्गाचा नाही) असें सांगतात 'येथें तर' रजताच्या प्रत्यभिज्ञेहून वैलक्षण्य सांगतात 'तीतर' सांगितले-ला अर्थाचा व्यतिरेक मुखानें उपपादन करितात 'व्यत्ययान्तरत्व' ग्रीवास्थ मुखाहून दर्पणस्थ मुखाचा अन्यत्व असतां दर्पणांत मुख नाही असा संसर्गाचा निषेध होणार नाही असा अर्थ. मुखाच्या प्रत्यभिज्ञेवर आक्षेप घेतो 'पण स्वमुखावयवांना' पूर्वानुभव संस्कार सहित इंद्रियार्थ संप्रयोगाला प्रत्यभिज्ञा कारणत्व असल्यामुळे येथें तर नेत्राचा मुखावयवाशी संसर्ग नसल्यामुळे प्रत्यक्ष प्रत्यभिज्ञा कशी? असा अर्थ. कारण सकळ अवयवांना अचाक्षुषत्व आहे! कित्येक कांहीं अवयवांची पाहिला पहिजे नाहीं असें सांगतात 'कांही कांहीं' दुसऱ्या पक्षाला दृष्टांत करितात 'लोकाप्रमाणें' त्यासही लक्षण कांही अवयवांच्या दर्शनावरून अवयवी पुरुषाला चाक्षुषत्व आहे. जसें घराला, आंतील अवयव दिसत नसतांही चाक्षुषत्व आहे तसें असा अर्थ

पूर्वी प्रतिबिंबाचा बाध होत नाही असें सांगितले असतां पुढें येथें पूर्वपक्षांत त्वंपदार्थ बाधाचें समर्थन केलें जाते. परंतु ते उपपन्न होत नाही. कारण 'तत्त्वमसि' वाक्याला त्याचे बाधकत्व नाहीं. येथें जीवात्म्याचा बाध सांगितला जातो! असेंही म्हणता येणार नाहीं. कारण वाक्याला अभेद बोधकत्व आहे! असें आशंका असतां त्याविषयी सांगतो 'पण तत्त्वमसि' बाधाच्या निमित्ताविषयीं हेतु सांगतो 'कारण' 'मोक्षाची' ब्रह्मभावाची. किंबहुना त्याच्या अभेदाच्या असंभवामुळे बा-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(जीवाचें) व्याख्यान ॥

पण 'तत्त्वमसि' वाक्यावरून बाध दिसतो ? असें नाहीं तेथें तत्त्वं अशी बिंबस्थानीय ब्रह्मस्वरूपता प्रतिबिंबस्थानीय जीवाला उपदेशिली जाते. अन्यथा 'तत्त्वमसि' (= तें तूं आहेस) असें असणार नाहीं. परंतु 'अतत्त्वमसि (= तूं नाहीस)' असें होईल. 'रजत नाहीं' याप्रमाणें. पुनः 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥'

॥ विवरण ॥

अनुपपत्ति आहे. म्हणून हा दृष्टान्त ठरणें घडत नाहीं ? अशी शंका येते – 'पण तत्त्वमसि' 'सोऽयं देवदत्तः' या वाक्याप्रमाणें हें तादात्म्यपर आहे. पदार्थांच्या बाधपर नाहीं असा परिहार करितात – 'असें नाहीं' 'पुनः' इत्यादि वाक्य स्पष्टार्थ आहे. 'न वारिस्थं' अशा रीतीनें येथें आदित्याच्या वारिस्थतेचा आश्रय केला जातो. येथें अख्यानि-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

रूपाला त्याचे बाधकत्व निरसित केलें असतां 'ब्रह्मरूपता' बोधित केली जाते असें कसें सांगितलें जातें ? अशी आशंका असतां सांगतात – 'सोऽहं' त्यावेळचे देशादि वैशिष्ट्याच्या परित्यागानें जसें 'सोऽहं' इत्यादि वाक्याला देवदत्ताच्या स्वरूपपरत्व आहे; त्याप्रमाणें वाक्यांशाच्या परित्यागानें चित्तादात्म्यपरत्वामुळें याला ही बाधकत्व नाहीं असा अर्थ. पण तादात्म्यपरत्व कशावरून ? त्यावर सांगतात – 'पदार्थांच्या' सामानाधिकरण्याच्या विरोधामुळें याला बाधपरत्व नाहीं. 'जो तूं संसारी तें ब्रह्म आहे' असें वाक्यांत सामानाधिकरण्य आहे ? असेंही म्हणतां येणार नाहीं कारण 'जो हा स्थाणू तो पुरुष' येथें स्थाणुपुरुषाला अन्योन्यात्मकतेच्या अयोग्यतेमुळें सामानाधिकरण्य भाव ऐक्यावबोधकत्व नसतो. येथें तरकाल्पनिक विरुद्धांशाच्या परित्यागानें चिदेकरूप वस्तु आदित्य संभवतें असें ह्यामुळें बाधविषयत्व नाहीं असा अर्थ. पण 'नेक्षेत' येथें बिंबप्रतिबिंबांचें ऐक्य निर्दिष्ट केलें जात नाहीं कारण उगवणाऱ्या आदित्यरूपादिकाच्या ईक्षणादिकाचा प्रतिषेध केला असतां अशी आशंका असतां सांगतात – 'न वारिस्थं' 'आदित्यं वारिस्थं नेक्षेत' येथें गगनवर्ति आदित्याचा वारिस्थ प्रतिबिंबाला संनिकर्ष असल्यामुळें त्यांचें ऐक्य आहे असा अर्थ. पण 'जो तर येथें' येथें दर्पणगतदेवानें प्रतिबिंबब्रह्म (प्रतिबिंबाचें ग्रहण) नाहीं ? असें सांगितलें तें अनुभवविरुद्ध आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात – येथें अख्यानि-

व्याख्यान

असा शास्त्रीयही व्यवहार प्रतिबिंबाचे बिंबाशी पारमार्थिकच एकरूपत्व दाखवितो. आंतरमा-
नत्वकीं – समोर जाण्यास प्रवृत्त झालेल्या नयनरश्मींकडून भिन्नदेशस्थ बिंबाचे ग्रहण केलें जात
होऊन प्रत्यङ्मुख असा
नाहीं; परंतु दर्पणानें परत केल्यामुळे परावृत्त झालेल्या त्यांचेकडून स्वदेशस्थच बिंब ग्रहण
केलें जाते. त्याचे अनुभवच निराकरण करितो. म्हणून भाष्यही अधिक प्रयत्न करीत नाहीं.
ग्रीवापरिच्छिन्न एक एकस्वभाव भिन्नदेशद्वयीं सर्वस्वरूपाने भासणारे दोन्ही ठिकाणी पाह-

॥ विवरण ॥

वादी - बिंबाहून अन्यत्वाने दर्पणगत प्रतिबिंब नामक आत्मा जर नाहीं, परंतु बिंबच दर्पणाहून अपृथक् मुखा-
कृतिनें होते असें म्हणतात त्यांचा अनुवाद करितात - 'जोत्तर' स्पष्ट आपल्याकडे मुख असल्याप्रमाणें (भासणाऱ्या,
दर्पणाच्या आंत प्रविष्ट असल्यासारख्या दुसऱ्या पुरुषाप्रमाणे आपल्यास निरीक्षण करणाऱ्यासारख्या, या
अशा प्रकारच्या दिसणाऱ्या मुखाळा, तें अस्तित्व नाहीं असें बोलणारा आहेस काय? असें म्हणतात - 'त्याचें
अनुभवच' पण अतिद्व्याच्या एकेकाळी संपूर्णरूपाने देशद्वयवर्तित्व लोकांत कोठेंही दृष्ट नाहीं अशी शंका घेतो - 'पण'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'वादी' अविविक्त ज्ञानवादि वाचामुळे संसर्ग प्रत्ययाच्या अभावाची सिद्धि होते असा अर्थ. प्रतिभासाची गति सांगतो - 'पु-
रंतु' ग्रीवास्थत्वाने अग्रहणामुळे तसा प्रतिभास होतो असें सांगतो - 'बिंबच' अनुभवाशी विरुद्ध आहे असें व्याख्यानांत
सांगितले. त्याविषयीं अनुभव दाखवितात - 'स्पष्ट आपल्याकडे'. 'ग्रीवापरिच्छिन्न' येथें असंभावित विषयत्वाने अभेद-
प्रत्ययाचा प्रामाण्याची अनुपपत्ति आहे असें सांगितले. तें अनुपपन्न आहे कारण क्रमाने एकाचा देशद्वयवर्तिता संभवते.
अशी शंका प्रसंगी सांगतो - 'पण भूत' एकाचा एककाळी संपूर्ण स्वरूपानें देशद्वयवर्तित्व जातींत दृष्ट आहे. त्याची
व्यावृत्ति करितो - 'द्रव्याचा'. गगनाच्या व्यावृत्तीकरितां 'मूर्त' असें म्हटले. वंशादिकांचा अवयवशः देशद्वयवर्तित्व दृष्ट
आहे. त्याकरितां सांगतो - 'संपूर्ण'. क्रमवर्तित्वाची व्यावृत्ति करितात - 'एकेकाळी'. कारण येथें बिंब व प्रतिबिंबांत
भिन्नत्व व भिन्नदेशत्व साधण्याची इच्छा आहे किंवा प्रतिभासाची गति विचारली जाते? असा विकल्प करून पहिल्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

मार्थिक कसें होईल? आहो भेदावभास पारमार्थिक म्हणत नाही. परंतु एकत्व म्हणतो. भेद तर मायाविजृम्भित आहे. मायेंत तर असंभवनीय नामक कांही नाही कारण ती असंभवनीयभासविण्यांत चतुर आहे.

॥ विवरण ॥

परिच्छिन्न एक? एक एकदेशास्थत मुख आहे भ्रमामुळे भिन्नव भिन्नदेशास्थ भासते असें सांगतात- 'आहो' म्हणजे एकांत एकदेशवस्तूंत भेद भिन्नदेशत्व लक्षणवस्तु कायशी आहे? त्यावर सांगतात- 'भेदतर?' पण मायेने-ही प्रमाणविरुद्ध कसें भासेल? त्यावर सांगतात- 'मायेंत तर?' पण भेदावभास अविद्याविजृम्भित कसा? कारण ज्या अर्थी वर निरूपाला प्राप्त आहे त्याही स्पष्ट अवभासमान होत. जळांत खाली विस्तारित प्रतीत होतो. तेथें तर अज्ञान नसते. सांगतो- अध्यासहेतु अज्ञान विषयाला आवरक नाही. असें पूर्वी सांगितलेच. त्यांत सो-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

च निरास करितात- 'एक?' कारण भ्रान्तिज्ञ प्रत्यक्षज्ञान होत असल्यामुळे दुसऱ्याला दूषित करितात- 'भ्रमामुळे?' भेदतर मायेने व्यवस्थित होय असें सांगतात- 'पुन: हो?' पण माया विरुद्ध असल्याला धरविणास समर्थ नाही. अन्यथा मुक्तांनाही बंधन करील अशी शंका घेतो- 'पण मायेने हो?' मुक्तांत अविद्येचा अभाव असल्यामुळे अविद्यानिमित्त बंधाचा संभव नाही. अविद्या असतांना तर अकल्पितही संभावित केल्या जाते. जसें सूर्य किरणाच्या ठिकाणी मृगजळाच्या लहरी. त्याप्रमाणे अशा आशयाने सांगतात- 'त्यावर सांगतात?' पण भेदावभासाला अविद्यानिमित्तत्व नाही. कारण तिचा अभाव असतांही त्याला भाव असतो अशी शंका घेतो- 'पण भेदावभास?' विकल्पाला संभव असतो तर नसल्यामुळे असें नाही असें सांगतात- 'सांगतो?' काय विषयस्वरूप अज्ञानाच्या अभाव विवक्षित आहे किंवा अज्ञानाचा? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात- 'अध्यासहेतु?' स्वत: आवृतरूप न व्हावे असल्यामुळे अनात्म्याला आवरक असणे नाही. असें प्रमाणाने काढल्यामुळे येथें सांगितले असल्यामुळे दुसऱ्याला दूषित करितात- 'त्यांत?' अज्ञानाच्या अभावसंबन्ध बाहेर कारण

आत्मसंबंधि असे ध्याने कळते असें सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

पाधिक भ्रमांत उपाधीच्य आत्मसंबंधी अविद्यापरिणामाविषयी पुष्कळ कारण आहे. तसे अधिष्ठानाचें याथार्थ्य ज्ञान सोपाधिक भ्रमांत अध्यासाच्या विरोधी नसते. परंतु निरुपाधिक भ्रमांत असते असें जाणावें.

पण अहं कर्ता इत्यादि अध्यासाला सोपाधिक भ्रमत्व असतां, तत्वज्ञानानें अध्यासाची निवृत्ति होणार नाहीं. परंतु

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'आत्मसंबंधी' जिच्या सत्यपरिणाम प्रसंगाचे निवारण करितात - 'औपाधिक' अन्तःकरणादि उपाधिच्या योगानें उपाधीगत अविद्या संबंधकत्व आहे. दोष दूषित चित्तानें संपृक्त हें अंशाप्रमाणें असा अर्थ. पण अधिष्ठानाच्या याथार्थ्य ज्ञानाला अध्यासविरोधित्व असल्यामुळे तें असता हे अध्यास कसा? मग काय सर्वत्र तत्वज्ञानाला अध्यासविरोधित्व आहे किंवा क्वचित्? दोन्ही पक्ष नाही कारण तत्वज्ञान असतां ही सोपाधिक भ्रम दिसतो असें सांगतात - 'तसें अधिष्ठानाचें' मग कोठें ज्ञानाला अध्यासविरोधित्व आहे? असें विचारले असतां दुसऱ्या पक्षाच्या अंगीकाराने उत्तर सांगतात - 'परंतु' येथें हें अभिप्रेत आहे - ऊर्ध्वाग्र वृक्षाच्या अज्ञानाला भ्रमहेतुत्व आश्रयिले जात नाही. परंतु ऊर्ध्वाग्र वृक्षाच्या व जलप्रतिबिंबित वृक्षाच्या ऐक्याविच्छिन्न आत्मा तो ला (अज्ञानाला) भ्रमहेतुत्व आहे. त्यामुळे त्यांच्या ऐक्याने अवच्छिन्न आत्म्याच्या अपरोक्षज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे अज्ञानाची अनिवृत्ति आहे. त्याच्या अभाव हो जल लक्षण प्रतिबिंबाच्या उपाधीच्या प्रतिबंधामुळे आहे. तेथें प्रतिबंधाची निवृत्ति झाली असतां अपरोक्षज्ञानाने अज्ञानादिकाची निवृत्ति होते.

पण तत्वज्ञान असतां अध्यास निवृत्त होत नाही ही शंका उत्पन्न होत नाही कारण "सविता एको द्रष्टा" [छां.७।३।३२] "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" [बृ.१।४।१०] इत्यादि श्रुति तत्वज्ञान असतां पुन्हा तेच श्रवण होते? अशी आशंका असतां सांगतो - 'पण येथें' कारण तत्वज्ञान असतांही अध्यासाची अनुवृत्ति दिसते असें येथें जाणावें. मग त्याची निवृत्ति कशी? असें विचारले असतां उपाधीच्या निवृत्तीने औपाधिकाची निवृत्ति होते व उपाधिनिवृत्ति कर्माधीन असल्यामुळे तत्वज्ञानाचें वैयर्थ्य आहे? अशा आशयाने सांगतो - 'परंतु' पण तत्वज्ञानाच्या वैयर्थ्याची शंका घेत असतां लौकिक प्रतिबिंबाचे उदाहरण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पण प्रतिबिंबाची बिंबाशी एकता कळली असतांही त्याच्यातील भेदादि मिथ्यावभास असतो. तसा जीवाची ब्रह्माशी एकता कळली तरी भेदादि मिथ्यावभास निवृत्त होण्यास योग्य नाही.? सांगतो- देवदत्ताच्या अचेतनांशास च प्रतिबिंबत्व असल्यामुळे सचेतनांशास च प्रतिबिंबत्व असतांही प्रतिबिंब हेतूच्या श्यामादि धर्माप्रमाणे त्याला जाड्यानेही आक्रम्यत्व असल्यामुळे ते प्रतिबिंब अचेतनत्वामुळे

उपाधि भ्रमनिवृत्तीने होईल? अशी शंका घेतो- 'पण प्रतिबिंबाची.' शंकित दोषाच्या परिहार करण्याकरितां प्रथम दुसऱ्या शंकेची निवृत्त करितात- 'कोणत्या?' 'जीव जर प्रतिबिंब आहे तर बिंबात्मतेला जाणण्याकरितां समर्थ नाही त्याला प्रतिबिंबत्व असल्यामुळे जळ पात्रगत देवदत्ताच्या प्रतिबिंबाप्रमाणे' या शंकेचा नियम करितात- 'देवदत्ताच्या' अचेतनत्व प्रयुक्त येथे अनवगति आहे. प्रतिबिंबत्व प्रयुक्त नाही कारण घटादि कांततेस दिसते असा भाव. पण शरीरच अचेतन आहे असे लोकायत (= चार्वाक) म्हणतो त्यावर सांगतात- 'सचेतनांशास च प्रतिबिंबत्व असतांही' दर्पणाच्या जाड्यामुळे प्रतिबिं-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जीवात्मे ज्ञातृत्व अनुपपन्न होऊन कसे जाते? अशी आशंका असतां सांगतात- 'शंकित दोषाच्या' पण दुसरी शंका कळली असतांही ची निवृत्ति केल्याशिवाय तीच शंका कशी? असे विचारतो- 'कोणत्या?' तिला सांगतात- 'जीव जर' जीवाला तत्त्वज्ञानाची अनुपपत्ति असल्यामुळे त्याने अविद्येची निवृत्ति कशी? असा हेतूचा अर्थ. प्रतिबिंबत्व अज्ञानाला प्रधान करून नाही असे सांगतात- 'अचेतनत्व' 'मायोक्त्या' तेथे अचेतनत्व व प्रतिबिंबत्व असतां अचेतनत्वाला प्रयोजकत्व कसे निश्चित केले जाते? त्यावर सांगतात- 'अचेतनत्व' शरीराच्या चेतनत्वाने त्याच्या प्रतिबिंबालाही चेतनत्व असल्यामुळे अचेतनाला प्रयोजकत्व कसे? असे विचारतो- 'पण शरीरस्य' शरीराला चेतनत्व अंगीकार करून दूषण सांगतात- 'त्यावर सांगतात' पण चेतनाच्या प्रतिबिंबाला अंगीकार असतांही व्याख्यानांत 'जाड्याने आक्रम्यत्व असल्यामुळे' असे जसे ठरते त्यावर सांगतात- 'दर्पणाच्या' जसे बिंबाला स्वच्छत्व असतांही उपाधि दोषामुळे प्रतिबिंबात अन्यथात्व येते. या प्रमाणे बिंबाला चेतनत्व असतांही उपाधि दोषामुळे प्रतिबिंबाला जडत्व आहे असा अर्थ. प्रतिबिंबाला चेतनत्व आणि दृष्ट आहे. असे सांगतात ———

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

२३।१३

बिंबाशी आपली एकरूपता जाणत नाही. तसाच अनुभव येतो कीं बिंबाच्या चेष्टेवाचून प्रतिबिंब चेष्टा करीत नाही. वज्याबात् आपतन्त किंवा परम भ्रान्ती इत्पन्न झाली ती त्याच्यातील सम्यक ज्ञानानें

॥ विवरण ॥

धाकुळे बिंबस्वभाव जाड्यामुळे असा अर्थ. देवदत्ताच्या प्रतिबिंबाच्या अचेतनत्वाविषयीं दुसरा हेतु सांगतात – 'तमात्य' त्या-लाही चेतनत्व असतां कदाचित् स्वातंत्र्यामुळे बिंबाच्या चेष्टेवाचूनही प्रतिबिंब चेष्टा करील असा भाव. पण बिंब देवदत्ताला च भ्रमनिवर्तक तत्वज्ञानाप्रयत्न इष्ट आहे याप्रमाणे बिंबत्वामुळे व स्वाभाव भ्रमानेरासी तत्वज्ञानाप्रयत्न शाहेंबी नाही असें सांगतात – 'वज्याबात्' बिंबत्वकृत तत्वज्ञानाप्रयत्न नाही. परंतु भ्रान्तत्वकृत आहे. तेही अज्ञत्वकृत आहे. तेही

~~जीवितत्वेनैवोक्त आहे~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'बिंबस्वभावजाड्यामुळे' स्पष्टीकरणानें शरीराला अचेतनत्व असल्यामुळे प्रतिबिंबालाही अचेतनत्व आहे असा अर्थ. प्रतिबिंबाला बिंब स्वरू-पतेच्या ज्ञानाच्या अज्ञानाविषयीं अनुभवाचा उपन्यास 'तसाच अनुभव आहे की' यांत्यांत आला असतो परंतु तो उपपन्न होत नाही कारण हा अनुभवत्याला असाधक आहे अशी आशंका असतां तापुढें सांगतात – 'देवदत्ताच्या' प्रतिबिंबाला बिंबाधीन चेष्टत्व पाहाने अचेतनत्व कसें कारण चेतनाचाही अन्याधीन व्यापार दिसतो त्यावर सांगतात – 'त्यालाही चेतनत्व' नियमानें अन्या-धीन चेष्टत्व अचेतनत्वाला प्रयोजक आहे चेतनत्व असतां तर कदाचित् स्वतःही चेष्टा करील असा अर्थ. पण लौकिक प्रतिबिं-बाच्या अज्ञत्व समर्थनाचा प्रस्तुतत्व असल्यामुळे 'ज्याडात्म आपतन्त' याने परगत ज्ञानानें परगत भ्रांतीच्या आनिवासाचे अभिधान असं-गत आहे अशी आशंका असतां व्याख्यानानें निर्णय शंका सांगतात – 'पण बिंब' पण व्याख्यानांत बिंबाच्या तत्वज्ञानाप्रयत्नाच्या प्रभावाविषयी हेतूचा उपन्यास नाही त्यावर सांगतात – 'बिंबत्वकृत' पण भ्रान्तत्व जर तत्वज्ञाना प्रयोजक आहे तर तेंही तें येथें न आहे त्यावर सांगतात – 'तेही अज्ञत्वकृत' ज्याडात्म अज्ञान असतें त्याला भ्रान्तत्व असतें तर त्याचा हेतु अज्ञाना प्रयत्नही तें येथें च कल्पिलें जातें त्यावर सांगतात – 'तेही जीवत्व' सर्वज्ञत्वादि रूपानें अज्ञानाप्रयत्न विरुद्ध असल्यामुळे त्याच्या विपरीत जीवाला अ-ज्ञत्व आहे असा अर्थ. हें व्याख्यानांतील व्याख्यानकरून सांगितलें. वस्तुतः तर भिन्नत्व तेंच अज्ञान आहे. असा आशय. ब्रह्म भेदानें असून जीव तर त्याच्या विपरीत आहे असा अंगीकार केला तर अज्ञत्व ~~नसल्याचें~~ कारण ~~[illegible]~~ शब्द नाही कारण ब्रह्म नाही सर्वज्ञत्वाच्या अभाव आहे अशी शंका नष्ट होते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निवृत्त होते. जों तर देवदत्त 23195 प्रतिबिंबाचें आपल्याहून अभिन्नत्व जाणतो तों त्याच्यातील दोषानें

॥ विवरण ॥

जीवत्व निमित्तक आहे असा भाव. पण ब्रह्म आपली जीवलक्षण प्रतिबिंबात्मता जाणते? किंवा नाही? जर नाही तर सर्वज्ञ-
त्वाची हानि होते? जर जाणते तर ब्रह्म स्वतः तच संसार प्राप्त होईल. नाही असे त्यावर सांगतात 'जों तर देवदत्त' देवदत्त तर आपल्याला, ६५१८
जलपात्रांत अल्पत्वादि गुण जाणत असूनही तत्व ज्ञानानें प्रतिबिंबगत दोषत्वामुळें शोक करीत नाही. त्याप्रमाणें ब्रह्मही प्रति-
बिंबरूपा स्वात्मा जीवांत संसार पहात असूनही तत्व ज्ञानित्वामुळें शोक करीत नाही. तत्वज्ञान व संसरण तर स्वच्छत्व
श्यामत्वादिकाप्रमाणें इतरेतरांत स्थित होत नाही असा भाव. पण एकत्वें ज्ञान असलें तरी तेथें देह विभ्रम निवृत्त होत नाही? खरें.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येतो 'पण ब्रह्म' इत्यादि पक्षी कल्पावा सर्वज्ञत्वाचा असंभव असल्यामुळें अज्ञत्व तेथें दोषावें शक्य आहे. परिशेषपक्षीं स्वतःत संसार दोषी
त्यानें प्राप्त होईल ब्रह्माला तत्वाचें अज्ञत्वचि इष्ट असा आशय. पहिल्या पक्षाचा आश्रय करून त्यानें प्रयुक्त दोषाचा अभाव सांगतात 'त्यावर
नाहीं'? पण 'जों तर देवदत्त' येथें बिंबाला प्रतिबिंबात्मतेचें ज्ञान असलें तरी दोषाचा संस्पर्श होत नाहीं असें सांगितलें तें अनुपपन्न आहे
२२०/७
कारण प्रतिबिंबस्वरूपता जाणतो व त्याच्यातील दोषानें लिप्त होत नाही हें व्याहत आहे? त्यावर सांगतात 'देवदत्त तर' पण ब्रह्माला
तत्वज्ञानित्वानें संसारित्व नाही तर त्याच्या अभेदामुळें जीवालाही तत्वज्ञानित्वानें संसरणाच्या अभावाचा प्रसंग येतो. विपर्ययांत ब्रह्मा-
लाही संसरण दिसेल? अशी आशंका असतां सांगतात 'तत्वज्ञान व संसरण तर' बिंब व प्रतिबिंबांत अभेद असतांही स्वच्छत्व-
दिकांचा जसा उपाधिभेदामुळें संकर होत नाही. त्याप्रमाणें संसरणादिकांचाही होत नाही. असा अर्थ. जीवाला प्रतिबिंबत्व असतांही
तत्वज्ञानाचा संभवत असल्यामुळें व बिंबाला त्याचा असंभव असल्यामुळें जीवाला तत्वज्ञानानें संसार निवृत्ति श्रुतिप्रमाण सिद्ध होते. असें
सांगितलें. तेथें श्रुतीला न्यायाच्या विरोधाची आशंका घेतो 'पण एकत्वें' विगतस्कोममानस (एकात्मतेचें ज्ञान) भेदभ्रमाला
निवर्तक नाहीं त्याला परोक्ष ज्ञानत्व असल्यामुळें बिंब व प्रतिबिंबांच्या ऐक्यज्ञानाप्रमाणें असा अर्थ. लोकांत तत्वज्ञानानें भेद-
अ
भ्रमाच्या निवृत्तीचा अंगीकार करीत नाही 'खरें आहे' या दृष्टान्तानें व लोकांतही भेदाची अनिवृत्ति आहे असें तर म्हणतां येणार
नाहीं असें सांगतात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्पर्शाला प्राप्त होत नाहीं. ज्ञानमात्रामुळें प्रतिबिंबाची निवृत्तिही होत नाहीं. कारण त्याला हेतु अशा दर्पणादिकाला पारमार्थिकत्व आहे. जीवः पुनः प्रतिबिंबकल्प चिद्रूप आपणा सर्वांस २३।१८

॥ विवरण ॥

आहे. ते बिंब किंवा प्रतिबिंब म्हणत नाहीं. परंतु उपाधीच्या अज्ञानाने जन्यत्वामुळें ज्ञानानें अनिवर्त्यत्व म्हणत आहे असें सांगतात – 'ज्ञानमात्रामुळे' पण तसें जीवाला ही उपाधीच्या अज्ञानानें आक्रान्तत्व संभवत असल्यामुळे भ्रान्ति, सम्यक् ज्ञाना अयत्व नाहीं व तदाश्रयत्व असल्या प्रतिबिंबता असणार नाहीं. यावर नाहीं असें सांगतात – 'जीवः पुनः' ६५।१८ प्रतिबिंब

कारण "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" [कठ: २।५।९] "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्" [ब्रह्मबिंदु १२] "अत एव-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'तें बिंब किंवा प्रतिबिंब' एकमेकांपासून असल्या भेदभ्रमाचे अनिवर्तन बिंब किंवा प्रतिबिंब निमित्तक नाही असा अर्थ. त्या बिंबयींहेतु निमित्ताला असलें सांगतात – 'परंतु उपाधीच्या' बिंबादि भेदभ्रमाला दर्पणादि उपाधि जनितत्व असल्यामुळें व त्या उपाधीला अज्ञान मूलत्व असल्यामुळें बिंबभेदभ्रमाला ज्ञान निवर्त्यत्व नाहीं. त्यामुळे भेदभ्रम निवर्तकत्वाविषयीं अयोग्यत्व उपाधि आहे. असा अभिप्राय सांगतात – 'उपाधीच्या' याला (अज्ञानमूलत्वाभावात्) साधन व्यापकत्व त्यात नाहीं कारण सत्याधीनत्व अहंकारादिकाला अज्ञान मूलत्व आहे. त्यामुळे ज्ञानाने अज्ञान निवृत्तीने औपाधिक भ्रमाची निवृत्ति संभवते. असा अभिप्राय. पण जीवात (प्रतिबिंबत्वाने) भ्रान्त्यादिकांना असंभव असल्यामुळे (शास्त्रप्रोक्त) त्याची निवृत्ति दुरापास्त आहे. या शंकेवर बोलतो – 'पण तसें जीवाला ही' विपक्षांत बाधक सांगतो – 'व तदाश्रयत्व' दोन्हीही प्रमाण विरुद्ध आहेत असें सांगतात – 'यावर नाहीं' जीवाच्या प्रतिबिंबत्वाविषयीं प्रमाण सांगतात – 'रूपम्' 'रूपं रूपं प्रतिरूपः' जें दिसतें तें रूप शरीरादि अंतःकरणापर्यंत त्यांत प्रतिरूप म्हणजे प्रतिबिंब बनून राहता झाला. याविषयी श्रुति पुढे स्मृतिही आहे असें सांगतात – 'एकधा' स्वतः एकरूपत्वानें व्यवस्थित असतांही उपाधीच्या भेदामुळे जलपात्रभेदानें ज्याप्रमाणे चंद्र त्याप्रमाणे नाना असल्यासारखा दिसतो. असा अर्थ. श्रुतिस्मृति तात्पर्याला जाणणारे सूत्रकार व्यासही याच प्रमाणें सूत्र रचते झाले असें सांगतात – 'अत एव' आत्मा निर्विशेष आहे म्हणून सूर्यकादि उपमा उपाधीमुळे आहे. "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना"

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण॥

चोपमासूर्यकादिवत् [ब्र.सू. ३।२।५।१८] अशारीतीनें श्रुतिस्मृतिसूत्रांनीं जीवाच्या प्रतिबिंबत्वाचा स्वीकार केला आहे. सूर्याप्रमाणें अमूर्त असलेल्या आकाशाच्या जळांत प्रतिबिंबाप्रमाणें अमूर्त ब्रह्माच्याही प्रतिबिंबाचा संभव आहे. जानुमात्र प्रमाण असलेल्या जळांत दूरविस्तार आकाश दिसतें. म्हणून जळांत आकाशाचें अभ्रादि प्रतिबिंबयुक्त दिसतें असें म्हणणें अशक्य आहे. म्हणून त्याचें प्रतिबिंबत्व व चिद्रूपत्व शास्त्रावरून कळणारें व प्रत्यक्षावरून कळणारें, निराकरण करणें शक्य नाहीं असा भाव.

पण घटाकाशाप्रमाणें उपाधीनें अवच्छिन्न जीव कां असणार नाहीं? नाहीं कारण तसें असतां सामान्यविशेषांच्या योगानें उपाधीकडून अंतःकरणवर्ति ब्रह्माला सर्व स्वरूपानें जीवभावानें अवच्छिन्नत्व असल्यामुळें अनवच्छिन्न ब्रह्म.

॥ विवरणव्याख्यान॥

इत्यादि म्हणजे घेतले असा अर्थ. पण मूर्त वदनादिकांचें प्रतिबिंब दिसत असल्यामुळें ते बरें होवो. अमूर्तत्व असल्यामुळें त्याला प्रतिबिंबभाव नाहीं. न त्यामुळें श्रुत्यादिकांना अन्यार्थत्व आहे? अशी शंका असतां सांगतात- 'अमूर्तही'. आकाश आकाशातें दिसतें? त्यावर सांगतात- 'साभ्र'. साभ्र नक्षत्र आकाशाचा जळांत उपाय असल्यामुळें तें प्रतिबिंब आहे असा अर्थ. पण ते अभ्रादिकांचें प्रतिबिंब आहे गगनाचें नाहीं? त्यावर सांगतात- 'जानुमात्र' अशारीतीनें जीवाच्या प्रतिबिंबत्वाचा अभाव झाल्याने चिद्रूपत्वानें त्याचें भ्रान्त्यादिकांच्या आश्रयत्वाचें समर्थन करीतात- 'चिद्रूपत्व' "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" [बृ. ४।३।९] इत्यादि आगम 'शास्त्र' शब्दाचा अर्थ आहे. 'गंधाचें अवघ्राण करीतो' अशारीतीनें गंधाच्या घ्राणविषयक अनुभव 'प्रत्यक्ष' शब्दाचा अर्थ आहे.

पण 'प्रतिबिंबकल्प' अशा विशेषणाच्यानिर्देशामुळें जीवाचें अवच्छेदत्व दूषित होतें तें कशामुळें? अशी शंका घेता- 'पण घटाकाशाप्रमाणें'? सर्वगत गगनाला घटाचा अवच्छेद असता जसा घटाकाश त्याचा व्यपदेश होतो. तसा उपाधीनें अवच्छिन्न असलेल्या जीवत्वव्यपदेश आहे असा अर्थ. दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाच्या वैषम्यानें उत्तर सांगतात- 'नाहीं कारण'. 'सामान्यविशेषांच्या योगानें'- अनुवृत्त व्यावृत्त लक्षण रूपानें व्यवस्थित असा भूतेंद्रिय लक्षण उपाधींच्या योगानें जीवभावानें ब्रह्माला सर्व स्वरूपानें अवच्छिन्नत्व असल्यामुळें अशी योजना. 'लोहस्येव'च्या-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

अंगाच्या बाहेरच अवस्थान प्रसंगयेतो. तेथें सर्वगतत्व सर्वनियंतृत्वादि ब्रह्माचा येत नाही. कारण अनवच्छिन्न प्रदेशांत अनवच्छिन्नात्म्याहि द्विगुणीकृत वृत्तीचा प्रयोग आहे. पण एकरूपापेक्षेने तें सर्व आहे बहिःस्थित ब्रह्माचें सेवन नाहीं असें समजतां येत नाहीं. कारण 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' [बृ. ३।७।२२] इत्यादिकांत जीवरूपातील ब्रह्माचें जीवसंनिधानानें विकारान्तरांत अवस्थान श्रुत आहे. प्रतिबिंबपक्षांतर जलगत सावकाश आकाश अन्तःस्थ प्रतिबिंबाकाशादि संत असल्यामुळें ऐकीकडील दोनदा वृत्तीची उपपत्ति होते त्यामुळें जीवावच्छेदांत ब्रह्माचेंही नियंतृत्वादिरूपानें अवस्थान उपपन्न होतें. म्हणून प्रतिबिंबपक्षच श्रेयस्कर आहे.

मिथ्याज्ञान व तत्वज्ञानाश्रयत्वही तेथें प्रत्यक्ष आहे असें सांगतात-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यांचा स्वीकार केला असतां दोष सांगतात- 'तेथें' पण सर्वगतत्वादिकांच्या अनुपपत्तीनें अंतरही अवस्थान आश्रयिलें जातें? असें ही म्हणतां येणार नाहीं असें सांगतात- 'कारण अनवच्छिन्न' सर्वगत ब्रह्माची उपाधीच्या अवच्छेदाकरितां त्यांत प्रथम एक वृत्ति. पुनः त्या अन्तःकरणाच्या अवच्छिन्नातही नियंतृत्वादि सिद्ध्यर्थ दुसरी वृत्ति आश्रयणीय आहे. परंतु ही तेथें उपलब्ध नाही. म्हणून द्विगुणीकृत्य वृत्तीची अनुपपत्ति आहे. कारण गगनाच्या तर वृत्तीच्या अवच्छिन्नात अंगीकार नाही म्हणून वैषम्य आहे असा भाव. गगनाप्रमाणेच अनवच्छिन्नाची अवच्छिन्नांत वृत्ति ग्रहण केली जात नाही. व सर्वगतत्वादिकांचीही अनुपपत्ति नाही. कारण त्यांना निर्मात्र विषयत्व आहे? अशी शंका येतो- 'पण एकरूपापेक्षेनें'? जगतजन्मादि कारण ब्रह्म आहे व त्याचाच नियंतृत्वादिकांचें श्रवण असल्यामुळें असें नाही असें सांगतात- 'नाहीं का वण'? पण अंतःकरणांत प्रतिबिंबित जीवात्म्यानियंतृत्वानें ब्रह्माचें तेथें अवस्थान असल्यामुळें प्राप्त झालेल्या द्विगुणीकृत्य वृत्तीची अनुपपत्ति दुसऱ्या मतांतही समान आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'प्रतिबिंबपक्षांतर'

पण जी वाक्यनिरूपण असतां श्रवणादि विधीचें वैयर्थ्य येतें कारण ब्रह्माचें चैतन्य स्वतःच स्वप्रकाश आहे? अशी आशंका असतां विपर्यय व त्याच्या हेतुच्या निवर्तक वृत्तीच्या उत्पादनार्थ श्रवणादिकांचें व्याख्यान आहे असें सांगतात- 'मिथ्याज्ञान' 'आपके रूप मानतो' असंरूप अज्ञानाचा प्रयोग असल्यामुळें कर्तृत्वादिज्ञान भ्रामक ज्ञान आहे. अशी शंका येईल त्यावर सांगतात

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

२३।१८ २३।१८
प्रत्यक्ष आहे. तो अंतःकरणजाड्याने अस्फुट दिसत नाही. तोंतर अहंकर्तृत्व आपले रूप मानतो.
निर्विकल्प ब्रह्माशी आपली एकरूपता जाणीत नाही. म्हणून त्या रूपाचे ज्ञान असतां मिथ्या-
त्याची निवृत्ति सुलभ आहे.

॥ विवरण ॥ (हेच 'जाणत नाही' याचें अनुवाद)

तोंतर अहंकर्तृत्व उपाधि स्वरूपही भ्रान्तीनेंच भासते असा अर्थ. म्हणून तत्त्वज्ञानाने उपाधीच्या निवृत्तीपुढे भेदाची
निवृत्ति होते असें सांगतात- म्हणून

पण अज्ञान जीवाच्या अवच्छेदक उपाधि आहे असें पूर्वी सांगितले. तर जीवाला अहंकारोपाधि ता कशी सांगितली जाते.
होत नाही. कारण चैतन्याला अवच्छेदक विकल्पाच्या तारतम्याने व्यवहार विकल्पाचे तारतम्य आहे. तें
असें- निर्विकल्पक चैतन्यमात्रैकरस अविद्येच्या संबंधामुळे सुषुप्त होतं थोड्या विकल्प व्यवहाराचे आश्रय होते. तदनंतर

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'उपाधिस्वरूपही' असंग उदासीन स्वभावाने स्वतः कर्तृत्वादिकांचा असंभव असल्यामुळे भ्रान्तीनें ते भासणे आहे असा अर्थ.
पण उपाधीच्या निवृत्तीने मिथ्याभूताची निवृत्ति व्हावी पाहिजे. त्या रूपाचे ज्ञान असतां हें काय म्हटले जाते? अशी आशंका
असतां तत्त्वज्ञानाने उपाधीच्या निवृत्तीविषयी यत्न करून सांगितले आहे असें सांगतात- म्हणून तत्त्वज्ञानाने

अहंकाराला उपाधित्व असतां पूर्वापरविरोध येतो? अशी शंका घेतो- 'पण अज्ञान' अज्ञानोपहितावान् हु सन्या
उपाधीचे वर्णन असल्यामुळे विरोधाची शंका नाही असें सांगतात- 'हा दोष' पण एकाउपाधीने अपेक्षितार्थाची सिद्धि होत असतां
दुसऱ्या उपाधीने काय उपयोग? अशी आशंका असतां सांगतात 'कारण चैतन्याला' तारतम्याचा स्पष्ट करितात- 'तें असें'
पण आत्म्याला निर्विशेषत्व कसें? कारण त्याचा चैतन्य लक्षण संबंध विशेषाचा सद्भाव आहे? अशी आशंका असतां संबंध असिद्ध
आहे असें सांगतात- 'चैतन्यमात्र' चैतन्य स्वभाव असतांही धर्मान्तराच्या शंकेचा निरास करितात- 'एकरस' 'अनन्तरो
ऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन:' (बृ. ४।५।१३) अशा श्रुतीपासून आर्थाची सिद्धि होते असा अर्थ. 'तदनंतर' स्वभावाला
उपस्थापक कर्माची अभिव्यक्ति झाली असतां असा अर्थ. वासना निवचन व्यवहार-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।। विवरण ।।

अज्ञानोपादान अंतःकरणाच्या अवच्छेदामुळे तेंच स्वप्नांत स्थूलतर व्यवहाराचे आलंबन होतें. पुनः अंतःकरणानें संसृष्ट स्थूल शरीराच्या उपरागामुळें जागरणांत स्थूलतम होतें. उपाधिभेदामुळे जीवभेद प्रसंगही येत नाहीं कारण पूर्वपूर्व उपाधीनें अवच्छिन्नालाच उत्तरोत्तरानें अवच्छेद होतो व निरपेक्ष उपाधींच्या भेद असतांतर जीवभेद होतो.

पण स्थूल शरीराचा उपादान अशा भूतांच्या सूक्ष्मरूपानें सहित अशा कि ऽ शरीरांच्या संस्कारानें उपरक्त अज्ञान सुषुप्तींत जीवाला अवच्छेद करण्यास योग्य आहे कारण तेथें भ्रान्तीचा अभाव आहे. व विभागाला तल्लक्षणत्व आहे; पण भ्रान्ति-ज्ञानाची अपेक्षा न करितांच अर्थगतत्व विभाग कल्पिल्या जातो? असें असेल तर तर तेथें विभागाला कार्यत्व असतां सुषुप्ति-

।। विवरणव्याख्यान ।।

'स्थूलतर' शब्दाचा अर्थ आहे- जाग्रद्बोधाला हेतुभूत स्थापक कर्मे अभिव्यक्त झाली असतां, दुसऱ्या उपाधींच्या उपरागामुळें दुसरा व्यवहार होतो असें सांगतात- 'पुनः अंतःकरणानें'. पण उपाधींच्या भेदानें उपहित जीवाचा भेद होत असल्यामुळें स्वप्नादि-कांत अनुभूताचें जागरणांत अनुसंधान होणार नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात- 'उपाधिभेदामुळें'. काय दुसऱ्या उपाधीनें अप्राप्त भेदाला दुसऱ्या उपाधीच्या कल्पनेनें जीवभेद मानतोस? किंवा प्राप्त भेदाला? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं दूषित करितात- 'कारण पूर्वपूर्व'. अज्ञानानें अवच्छिन्न अंतःकरणादि दुसऱ्या उपाधीचें वर्जन असल्यामुळें जीवभेदाचा प्रसंग नाहीं असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षीचा निरास करितात- 'व निरपेक्ष उपाधींच्या'. दुसऱ्या उपाधीनें प्राप्त भेदाच्या अनपेक्षेनें उपाधिनिरूपण भेद असतां जीवभेदाची आपत्ति येते. परंतु येथें तसें [illegible] जात नसे असा भाव.

अज्ञानाच्या अवच्छेदकत्वाविषयीं आक्षेप घेतो- 'पण स्थूलशरीराचा'. स्थूल शरीराचा उपादान असे जे पंचीकृत पंच (महा)भूत त्यांचें जे सूक्ष्मरूप- अपंचीकृत भूतलक्षण त्यानें सहित असा अर्थ. पण भ्रान्ति नसते त्यावर सांगतो- 'व विभागाला'. विभागाला (जीवाला) भ्रान्तीच्या आधीनत्व असल्यामुळें व भ्रान्तीचा सुषुप्तींत अभाव असल्यामुळें तेथें जीव असणार नाहीं असा अर्थ. भ्रान्तिलक्षणत्व असिद्ध आहे असें सांगतात- 'पण भ्रान्ति'. 'अर्थगतत्व' येथील 'च' काराचे व्यावर्त्य सांगतात- 'भ्रान्तिज्ञानाची'. भेदाला अविद्या-कार्यत्व नाहीं परंतु अविद्यातंत्रत्व आहे व त्यामुळें भ्रान्तीचा अभाव असतांही भेदाची उपपत्ति होते. आत्मा गुडादिकांमध्यें आदिमध्यें [illegible] जाणणारा पूर्ववादी बोलतो- 'तेथें विभागाला'. 'कार्य विभागाला कार्यत्व आहे? किंवा अकार्यत्व'? पहिल्या पक्षीं सुषुप्त्यादिकांत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

प्रकाशादिकांत त्याचा अभाव आहे म्हणून ब्रह्मांतच अविद्यादिकांचे सांकर्य येईल. व विभागाला अकार्यत्व असतां अनादि त्यामुळे अविद्यानिवर्तितत्व येणार नाही? सांगतो - ब्रह्मांत अविद्यादिकांच्या सांकर्याच्या परिहाराकरितां शुद्धत्वादिकांतही जीव ब्रह्मविभाग अहेच असें कल्पिले जातें. पण मग अर्थगतच विभाग आहे विभ्रमगत नाही. खरें आहे. शुद्धत्वादि गत विभागाहून अन्यत्र जीव ब्रह्मविभाग विभ्रममात्रत्वेनें अविद्योपादान म्हटल्या जातो. मग (शुद्धतेंत) अर्थगत विभाग आहे. अविद्योपादान नाही. कारण त्याला अनादित्व आहे व अविभ्रमत्व आहे? खरें तथापि अनादित्व असतांही विभाग अविद्यातंत्र आहे असें आम्ही म्हणतो. जसा आत्मा व अविद्येचा संबंध अविद्यातंत्र आहे. अविद्योपादान नाही. कारण संबंध-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याला (कार्यत्वा) अभाव असल्यामुळे जीवाचा अभाव येतो. म्हणून ब्रह्मांत अविद्यादिक येतात. अन्यथा अविद्यादिकांच्या अभावामुळे पुनरुत्थानादि येणार नाही. अशा अर्थी दुसऱ्या पक्षांचा निरास करितो - 'व विभागाला' 'अनादित्व' प्रागभावशून्यत्व. त्यामुळे विभागाला जें अविद्यानिवर्तितत्व 'अनादिअविद्येनें अवच्छिन्न' या उदाहरणांत सांगितलें तें सिद्ध होत नाही असा अर्थ. विकल्पाला अ-हंकारांत न सल्यामुळे असें नाही असें सांगतो - 'सांगतो'. अज्ञान अवच्छेदक नाही असें म्हणण्याचा काय अभिप्राय? काय शुद्धतेंत अवच्छेदत्व नाही? किंवा तो अर्थगत आहे? पहिल्या पक्षाचा निरास करितात - 'ब्रह्मांत' दुसऱ्या पक्षाचा अ-नुवाद करितो 'पण मग' अर्थगत = प्रत्यक् ब्रह्मगत? अशी शंका येईल त्याकरितां सांगतो 'विभ्रमगत नाही' भ्रांत्यात्मक नाही असा अर्थ. विभ्रमगतत्वाच्या अभावाचा अंगीकार करितात - 'खरें आहे' मग अविद्याकार्यत्व कसें सांगितलें? अशी आशंका असतां सांगतात - 'शुद्धत्वादिगत' 'जीव ब्रह्मविभाग' शब्दानें 'मी ईश्वराहून भिन्न आहे' इत्यादि स्वरूपानें स्पष्ट व्यवहारिक प्रमाणभेद सांगितला जातो. मग शुद्धत्वादिगत भेदाचे अविद्योपादानत्वाभावामुळे त्याची निवृत्ति असतांही अवस्थान होईल? अशी शंका येतो. 'मग अर्थगत' त्याला अविद्येचें अनुपादानत्व अंगीकार करितात - 'खरें' मग अविद्येचा अभाव असतांही त्याचें अवस्थान होईल? अशी आशंका असतां अविद्यातंत्रत्वामुळे तिची निवृत्ति असतां त्याची निवृत्ति युक्त आहे असें सांगतात - 'तथापि' पण त्याला अविद्येचें अकार्यत्व असतां अविद्यातंत्रत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात 'जसा' दृष्टान्ताच्या असंगतीची आशंका असतां सांगतात. 'कारणसंबंध' संबंधाला अज्ञानकार्यत्व असतां त्याच्यापूर्वी अज्ञानाला स्वातंत्र्य राहील परंतु ते जडत्वामुळे उपपन्न होत नाही.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

जननान्तरापूर्वी अज्ञानाच्या स्वातंत्र्याचे अवस्थानाची अनुपपत्ति आहे. अनादित्वामुळेही आत्मा व अविद्येच्या संबंधाला अविद्योपाधिकता नाही.

पण जीवब्रह्मांच्या विभाग अविद्यातंत्र कसा असणार? सांगतो - अनादि अविद्याविशिष्ट चैतन्य अनादि जीवभावाने काल्पनिक अनादि भेदाचे आश्रय आहे. स्वरूपाने नाही. कारण त्याला एकत्व आहे. म्हणून विशेष्याश्रय विभाग स्वरूपाशीही उपरज्यमान, विशेषण असा अविद्येच्या तंत्राने असलेला, विशिष्ट आहे म्हणून अविद्याकृत विभाग म्हटला जातो.

॥ विवरणव्याख्या ॥

असा अर्थ. यापुढे कारणामुळे संबंधाला अविद्याकारित्व नाही असे सांगतात - 'अनादित्वामुळेही' प्रागभावाला कार्यत्व दृष्ट आहे. इतर प्रागभाववान् आहे. कारण अज्ञानाच्या अनादित्वाने संबंधालाही अनादित्व आहे असा अर्थ (तसेच आचार्यांचे कथन आहे - "जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥" असे.)

दुसऱ्या प्रकाराने अविद्यातंत्रत्वाविषयी आक्षेप घेतो 'पण जीव' कारण भेदाचा धर्मी प्रतियोगी तंत्रत्व आहे. असा अर्थ. विकल्पाच्या असहत्वामुळे असे सांगतात 'सांगतो' काय जीव ब्रह्म शब्दांच्या योगाने विशिष्ट चैतन्य विवक्षित आहे. किंवा चिन्मात्र असा विकल्प करून पहिल्याच्या अनुवाद करितात - 'अनादि' चैतन्य जीवभावाने भेदाच्या आश्रय आहे. असा संबंध. पण जीवभावाच्या आगंतुकत्वामुळे त्याला अनादि भेदाचे आश्रयत्व कसे? त्यावर सांगतात 'अनादि जीव' अकृताभ्यागमादि प्रसंगामुळे जीवभावाला आगंतुकत्व नाही असा अर्थ. पण असंगादि रूप चैतन्याला जीवभाव कसा? त्यावर सांगतात 'अविद्याविशिष्ट' मिथ्याज्ञानाचा अनादिकृत करितात 'अनादि' पण भेदाला परमार्थत्व असतां त्याला जीवाश्रयत्व नाही. अशी आशंका असतां हेतूची अपेक्षा आहे असे सांगतात 'काल्पनिक' अंतःकरणविशिष्टाश्रयत्व शंकेचा निरास करितात - 'अनादि भेदाचे' भेदाला सादित्व असतां अकृताभ्यागमादि प्रसंग येतो असा अर्थ. चिन्मात्र या दुसऱ्या पक्षाच्या निरास करितात - 'स्वरूपाने नाही' म्हणून परिशेषपक्ष अवशेष राहतो असे सांगतात 'म्हणून' चिन्मात्र तंत्रत्वाच्या अभावामुळे विभाग विशिष्टाश्रय आहे असा संबंध. पण विशिष्टनिष्ठ भेदाचा तेथून स्वरूपाच्या अनुषंगामुळे अविद्यानिवृत्ति झाली असतां निवृत्ति कशी? त्यावर सांगतात 'स्वरूपाशीही' स्वरूपात उपरज्यमानही विभाग अविद्याकृत म्हटला जातो असा संबंध. 'अविद्याकृत' शब्दाने अविद्यातंत्रत्व विवक्षित आहे त्या विषयी हेतु सांगतात - 'विशेषण असा' पण विभागाला अविद्यातंत्रत्व असल्यामुळे घटादिकाप्रमाणे कार्यत्व आहे. अकार्यत्व असतां ज्ञाननिवर्त्यत्व असणार नाही. त्याला

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

अविद्यातंत्रां नाहि अविद्यासंबंधाप्रमाणे अनिर्वचनीयत्व व अनादित्व विरुद्ध येत नाही. लोकांतही दर्पण घटादि विशिष्ट मुख व आकाश असतां मिथ्या भेदावभास होतो स्वरूपाने नाही. म्हणून उपाधिसंयुक्ता भेदाचा बोलली जाते. म्हणून अनादि अविद्या प्रतिबिंबकृत विभाग अशा जीवाला त्या अविद्येपासून उत्पन्न झालेल्या अहंकारादि विशेषणांत स्थूल प्रतिबिंबाच्या अपेक्षेने सर्वांना उपाधित्व विरुद्ध येत नाही.

येथें भास्करवादी प्रतिबिंबाला अवस्तुत्व मानले असल्यामुळे जीव प्रतिबिंब नाही असो जल्पना करितो. तेथें मुख व चित् स्वरूपांना प्रतिबिंबांना अवस्तुत्व आपादता येणार नाही. भेदविपर्यासादिकांना अवस्तुत्व मानले असले तरी मुख व चित् स्वरूपांत कोणताच कमी झाले येत नाही. प्रतिबिंबातील मुख व चित् स्वरूपांनाही मिथ्यांशाच्या पर्युदासाने (= त्यागाने) बिंबात्मता आम्ही प्रमाणाने मानतो. तसेच मिथ्यांशाला बंधमोक्ष नाहीत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अविद्येहून अधिकत्व असून अनादित्व असल्यामुळे आत्माप्रमाणे अशी आशंका असतां दोन्ही ठिकाणी व्यभिचार सांगतात- 'अविद्यातंत्रां नाहि' ज्ञाननिवर्त्यत्व अनिर्वचनीय शब्दाचा अर्थ आहे. उपहित संबंधाला स्वरूपमात्राने (~~भेदाशी~~) असंबंधाविषयी दृष्टांत सांगतात- 'लोकांतही' एकाच पदार्थाने विच्छेदाला दुसऱ्याच्या उपाधीशी संबंधाच्या भ्रम येतो याचा उपसंहार करितात 'म्हणून'

भास्कराच्या मताचा अनुवाद करितात- 'येथें' जीवालाही अवस्तुत्व असतां बंधमोक्ष झाले त्याचा अनन्वय (प्रतिबिंबाच्या) प्राप्त होईल. म्हणून वस्तुत्व इष्ट आहे. म्हणून जीवाला प्रतिबिंबत्व नाही. भावार्थ. काय स्वरूपमात्राला अवस्तुत्व आहे किंवा उपाधिविशिष्टाला? पहिल्या पक्षी अवस्तुत्वाची असिद्धि आहे असे सांगतात 'तथें', दुसऱ्या पक्षाचा अंगीकार करितात- 'भेदविपर्यासादिकांना'. स्वरूपमात्राच्या सत्याविषयी हेतु सांगतात 'मुख व चित्स्वरूपांनाही'. येथें हें मुख अशा प्रत्यभिज्ञेने (प्रतिबिंबातील) मुखाला बिंबात्मता आहे "अयमात्मा ब्रह्म" [मां. २ बृ. २।५।१९] या वाक्याच्या करून जीवात्म्याला ब्रह्मात्मत्व आहे. असा अर्थ. पण विरोधामुळे एकत्व ज्ञान युक्त नाही अशी आशंका असतां सांगतात 'मिथ्यांशाच्या' चित्स्वरूपांतर्गत अंश असल्यामुळे विशिष्टांत बंधाचा अन्वय सांगितला पाहिजे. व तसें असतां त्याला मोक्षान्वयित्व होईल. परंतु तें उपपन्न होत नाही कारण विघ्यांशाची तेथें निवृत्ति होते. म्हणून बंधमोक्षांना हें अधिकरण आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'तसेंच'. ज्यामुळे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पण तेथें बिंबमाला प्राग्ग्रहणात्मकाच्या बिंबमालोहेतु दर्पणजपाकुसुमादि परमार्थ वस्तु संं.

॥ विवरण ॥

परंतु स्वरूपाकार आहेत. स्वरूपगतत्व्याही सांकर्याच्या परिहाराकरितां उपाधिभेद दाखविला. म्हणून पर सिद्धान्ताच्या अ-ज्ञानाने विवक्षित हा, अव स्थूल मानले असल्यामुळे असा, सर्वसंकर वाद्याच्या विभ्रम आहे.

अहंकारोपाधि निमित्तक जीवब्रह्म विभाग आहे व अनात्माध्यास आहे असे दृष्टान्तद्वयाने सिद्ध आहे. तेथें वेदान्त विहित रज्जुसर्प उदाहरणाने काय? अशी आशंका असतां त्याचे प्रयोजन दुसऱ्या शंकेची निवृत्ति आहे असें सांगतात पण तेथें? निरुपाधिक अध्यासाने परिनिष्पन्न अहंकारोपाधिक कर्तृत्वादि अध्यास आहे असें सांगण्या-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पुढील अनन्वयित्वामुळे असा अर्थ. पण सिद्धांशाप्रमाणे चैतन्यांत ही बंधमोक्ष अनुपपन्न आहेत? अशी आशंका असता सांगतात परंतु? केवळाचा बंधमोक्ष असिद्ध असल्याने त्या उपाधीच्या द्वारा बंधांत अन्वय होत असल्यामुळे मुक्तीची उपपत्ति होत असा अर्थ. स्वरूपगतत्वाने सांकर्याच्या प्रलापही अयुक्त आहे असें सांगतात- स्वरूपगतत्वाही? परमताच्या निरासाचा उपसंहार करितात- म्हणून? स्फटिकादि कान्हा दृष्टान्ताने अपेक्षितार्थ सिद्धि होत असतां रज्जुसर्पाचे उदाहरण वृथा आहे? अशी आशंका असतां शंके-तील्या निराकरणपरत्वाने व्याख्यानांत त्याचे अर्थवत्व सांगितले. तेथें रज्जुसर्प उदाहरणाचे वैयर्थ्य अशी अशी आशंका असतां संकीर्तनपुरःसर तात्पर्य सांगतात- अहंकारोपाधि निमित्तक? दर्पण दृष्टान्ताने जीवब्रह्म विभागाचा औपाधिक कार्य सिद्ध होते. स्फटिक दृष्टान्ताने कर्तृत्वादि कार्याचे मिथ्यात्व सिद्ध होते असा विभाग आहे. वेदान्तविहित? याने विशेषण करून वैयर्थ्य अर्थ गाने निरास केला जातो. पण वेदान्तविहित उदाहरणाचे समर्थन येथें अप्रस्तुत आहे? अशी आशंका असता स्फटिक-लौहित्यादि प्रतिभासांत उपाधि प्रमाणे येथे उपाधीच्या अभाव असल्यामुळे प्रमाण्या संभव नाही? अशी आशंका असतां निरुपाधिक रज्जुसर्पाच्या उदाहरणाचे समर्थन युक्त आहे असा भाव. पण जपाकुसुमोपाधि निमित्तक लौहित्याप्रमाणे कर्तृत्वादि सही उपाधि निमित्तक आहे असें सांगितले. येथें तर रज्जुसर्प दृष्टान्ताने निरुपाधिकत्व सांगितले जाते? अशा विरोधाचे आशंका असतां- तात्पर्य सांगतात्- निरुपाधिक? येथें अहंकाराचा निरुपाधिक अध्यास परिनिष्पन्नत्व सांगितले जाते. पूर्वी.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सिद्ध असते. तशी येथें कोणी सर्वत्र सिद्ध असंमात विभ्रमाच्या विलास आहे असा अभिमान धा-
रण करणाऱ्यास नाही? अशी शंका येऊं नये म्हणून रज्जुसर्पाचे उदाहरण दिलें जातें. पण तें येथें जरी
सांप्रत सर्प असन्निहित आहे. तथापि पूर्वी सिद्ध झाळेला त्याचा अनुभवसंस्कार आहेच. ? खरें.

॥ विवरण ॥

जेव्हां असा अर्थ. पण सर्वत्र अधिष्ठान व अध्यस्यमानाहून व्यतिरिक्त (सत्य) उपाधि निमित्तकत्व अध्यास असतो. निरुपा-
धिक असतो? अशी शंका घेत - 'पण तें येथें ही? पूर्वानुभव संस्कारमात्र उपाधि मात्र येथें ही आहे. स्वतंत्र उपाधीच
निराकरण केल्या जातो. असा परिहार करितात - 'खरें येथें ही? पूर्वानुभव संस्कारजन्य भावाचा हेतु आहे. पूर्वभ्रमसं-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कर्तृत्वादि आहे त्याच उपाधीनें औपाधिकत्व सांगितलें म्हणून अविशेष आहे. असा अर्थ. पण सर्प भ्रांत संस्कार उपाधि
आहे येथें तर तसा नाहीं. असे वैषम्य 'पण तें येथें ही? या व्याख्यानांत सांगितलें तें अनुपपन्न आहे कारण प्रकृतांत ही संस्कार
उपाधीचा संभव आहे? अशी आशंका असतां साहचर्य सांगतो - 'पण सर्वत्र' = सर्पभ्रमादिकांत. आत्मव्यतिरिक्त सर्वांच्या अ-
ध्यस्यमानाचें येथें अंतर्भाव असल्यामुळे अधिष्ठान व अध्यस्यमानाहून व्यतिरिक्त (सत्य) उपाधीचें निमित्तत्व ग्रहण करा-
व्याची अनुपपन्न आहे असा अर्थ. पण आधिष्ठानाकडे ही निमित्तत्व असल्यामुळे अवधारणाची अनुपपत्ति आहे? अशी आ-
शंका असतां सांगतो - 'निरुपाधिक? पण निरुपाधिक अध्यासाविषयी रज्जुसर्पाचें उदाहरण सांगून त्याळ औपाधिकत्व
सांगणाऱ्या अन्य ग्रंथावर कसा असणार? अशी आशंका असतां साहचर्य सांगतात - 'पूर्वानुभवसंस्कारमात्र'. 'उपाधिमात्र'
येथील मात्र शब्दाचा अर्थ सांगतात - 'स्वतंत्र' अध्यस्यमान धर्मी शीसमज अशा लौहित्य धर्माच्या आश्रय संस्कारव्यति-
रिक्त उपाधी स्फटिकाप्रमाणे येथें उपाधि नाहीं म्हणून व्याघात नाहीं असा अर्थ. तथापि तेथें प्रमाणानुभव संस्काराला उपाधि
त्व आहे येथें तर तशा प्रकारचा उपाधि नाहीं. असें वैषम्य आहे. अशा शंकेचें निराकरण करण्याकरितां 'पूर्वानुभवसंस्कारमात्र'
हें विशेषण आहे. दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिकांत सर्व सामान्याची अपेक्षा असल्यामुळे संस्कारमात्र विवक्षित आहे. असा अर्थ. पण सं-
स्काराला ही अध्यस्तत्व असल्यामुळे अध्यासाचें निमित्तत्व नाहीं कारण अन्योन्याश्रय प्रसंग येतो? असें ही सांगतां येणार नाहीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येथेही बीजांकुराप्रमाणे अहंकारवृत्ति व तिच्या संस्कार यांच्या अनादि कार्यकारणभाव पुढें सांगावया-चा असल्यामुळे संस्कारांविषयी भ्रमाला हेतु आहे.

॥ विवरण ॥

कारण ही असा नियम नाहीं. असा भाव.

पण आत्म्यांत सोपाधिक व निरुपाधिक अध्यास उदाहरण म्हणून सिद्ध असल्यामुळे वेदान्ताविषयींल यथा-र्थाम उदाहरणाची कांही कल्पना नाहीं? अशी आशंका असतां दुसऱ्या शंकेच्या निराकरणाने असंगत्वाची सिद्धि प्रदर्शन

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कारण प्राक्तन अहंकारानुभव संस्कारापासून सांप्रतकालीन भ्रमोद्भव संभवतो. तरी दुसऱ्या संस्कारापासून स्मरणाचे बोध नाहीं अशा आशयाने 'पूर्व' असे म्हटले. पण प्रमाणानुभव संस्काराचा भ्रमहेतुत्व प्रसिद्ध असल्यामुळे तशा प्रकारचा संस्कार इष्ट आहे. इतरथा भ्रमाचा अनुद्भव प्राप्त होतो? अशी आशंका असतां सांगतात- 'पूर्वभ्रमसंस्कार नाहीं' प्रतीति अनुभव असल्याचा अर्थ आहे. प्रमाण संस्कारांना केवळ व्यतिरेकरहितत्वामुळे अप्रयोजकत्व आहे असा अर्थ.

दोन प्रकारच्या अध्यास उदाहरणाने सिद्ध होत असल्यामुळे उत्तर भाष्याचे स्पष्टीकरण करावे. येथें असं-गत्व प्रतिपादक 'तेथ जरी' इत्यादि ग्रंथाशी काय कृत्य? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'पण आत्म्यांत' सोपाधिक अ-ध्यासाची दर्पण व स्फटिक उदाहरणद्वारा सिद्धि होते. निरुपाधिक अध्यासाची रज्जुसर्प उदाहरणाने होते. अशा विभाग-पण यथाक्रमाने उदाहरण वेदान्तविहित असले तरी येथें त्याचे स्थैर्य वत्व भाषण उचित नाहीं? कारण येथे त्याचा उपक्रम नाहीं. अशी आशंका असतां सांगतात- 'दुसऱ्या शंकेच्या' आत्म्याचा असंगित्वबोध असतां कर्तृत्वादिकांचे अध्यस्तत्व सिद्ध होते परंतु प्रमाणाभावामुळे त्याची सिद्धि नाहीं. 'असंगः' [बृ ४।३।१५] इत्यादि वाक्यही प्रमाण नाहीं. कारण असंगत्वाच्या संभाव-नेला हेतु अशा दृष्टान्ताचा अभाव आहे. स्फटिकादिकांनाही दृष्टान्तत्व नाहीं कारण त्यांनाही संगित्व आहे. अशा प्रकारच्या शंकेच्या निरासद्वारा घटाकाशोदाहरणाने श्रुतीने प्रदर्शित असंगिता संभावित केली असतां-कर्तृत्वादिकांच्या अध्यस्तत्वाची सिद्धि होते. असा अभिप्राय. 'अनिर्वचनीयतेनेच तादात्म्याचा योग्य हो' अशा प्रत्ययाची शंका येईल. त्याकरितां सांगतात-

टिप्पणी

१. 'केवलव्यतिरेकी'- ज्या हेतु विषयी व्यतिरेक व्याप्ति असते तो केवल व्यतिरेकी असावा यदि अन्वय दृष्टान्त नसतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

तेथें जरी अनिर्वचनीयतेनेंच- सावयवत्वानें अरुणादिकांशी तादात्म्याला अयोग्य ही स्फटिका-
दिकांच्या- अतादात्म्यावभास सिद्ध आहे. तथापि तेव्हां स्फटिकांतील प्रतिबिंब स्फटिकाशी सं-
गी असल्यासारखें भासते. रज्जूंत तर सर्पबुद्धीच होते. रज्जूशी त्याचें ऐक्य किंवा अनेकत्व भा-
सत नाही. शेवटी त्यानें "असङ्गो नहि सज्जते" (बृ ३।९।२६) "असंगो ह्ययं पुरुषः" [बृ ४।३।१५]
इत्यादि श्रुतींनी समर्पित आत्म्याची असंगता स्पष्ट दाखविली नाही. म्हणून त्याकरिता घटाकाशोदाहरण
आहे. तेथें तर घटादिकांच्या परामर्शाकल्पनेवाचून भेदरूप, कार्य, समाख्या व्यपगतादि संभवत नाहीत.

॥ विवरण ॥

आहे असें सांगतात- 'तेथें जरी' गुणगुणित्वानें अरुणादिकांशी तादात्म्याला योग्य ही स्फटिकादिकांचा अनिर्वचनीय-
तेनेंच अरुणादिकांशी अतादात्म्यावभास सिद्ध आहे असा अन्वय. 'सावयवत्वानें' यानें धर्मी मात्र सांगितलें. तरी
'रक्तस्फटिक' अशा प्रतिभासावरून स्फटिकाचें लालीशीं तादात्म्य भासतें असा 'तथापि तेव्हा स्फटिकांतील' याचा
अर्थ. पण घटाकाशोदाहरणानें आत्म्याच्या असंगत्वाची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतात- 'तेथें तर' भेदरूप आणि
समाख्या. याचा हा अर्थ- घटाकाशाच्या कुडाकाशाहून भेद, अल्पत्वादि परिमाण विशेषरूप, अन्नघृतादि पदा-
र्थांच्या स्थितीकरिता अवकाश देणें इत्यादि कार्य. घटाकाश इत्यादि संज्ञा समाख्या- असा. पण उदाहरणांनीच आ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'गुणगुणित्वानें' पण घटाकाश दृष्टान्तानेंही असंगित्वाची सिद्धि होत नाही. कारण घटादिकांचे आकाशाशी भेद कथा-
दिकांचा संबंध होतोच. अशी आशंका येते- 'पण घटाकाशोदाहरणानें' उपाधीच्या परामर्शावाचून तेथें स्वतः भेदादिकांची
प्रसिद्धि नाही. असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात' काय हें उदाहरण असंगित्वादि सिद्ध करण्याकरिता समर्थ आहेत किंवा नाहीत?
असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं दूषित करितात- 'पण उदाहरणांनीच' स्फटिक व रज्जुसर्प दृष्टान्तांनीं अविकारित्वाची
सिद्धि, दर्पणदृष्टान्तानें ऐकत्वाची, घटाकाशदृष्टान्तानें असंगित्वाची. असा विभाग. द्रुमन्यायानें दृष्टान्तांच्या वैयर्थ्या-
ची प्राप्ति होते. असा अर्थ. असंभावनाबुद्धीच्या निवर्तनानें उपयोगामुळे वैयर्थ्य नाही असें सांगतात—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

हे सर्व उदाहरणजात तर, श्रुति स्मृति न्याय व अनुभवानें सिद्धान्त्याच्या असंभावनेच्या परिहाराकरितां व बुद्धिसाम्यत्ते करितां आहे; वस्तुतः च साक्षात् सिद्धीकरितां नाहीं. (अध्यासाच्या पुढे)

म्हणून अध्यासरीतीने जरी चैतन्यैकरस, अहंप्रत्ययापासून पृथक्, अविषय असला तथापि अहंकारात व्यवहाराला योग्य असतो म्हणून गौणवृत्तीनें तो 'अस्मत्प्रत्ययविषय' म्हटला जातो.

॥ विवरण ॥

आत्म्या अविकारित्व, एकत्व, असंगत्वाची सिद्धि होत असल्यामुळे आगमाशी कृत्य नाही? त्यावर नाही असें सांगतात - 'हे सर्व उदाहरणजात' प्रमाणावाचून उदाहरणमात्रावरून अर्थाच्या सिद्धीचा असंभव असल्यामुळे प्रत्युदाहरणाचा संभव आहे असा भाव.

'अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्' हें भाष्य आत्म्यांत अध्यासाच्या उपपत्तीकरिता आहे. त्यांत अस्मत्प्रत्ययवत्याभिधानाने अध्यास दाखविला आतां विषय शब्दाचा अर्थ सांगतात - 'म्हणून' पण गौणवृत्तीने विषय शब्दाच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'त्यावर नाही असें सांगतात' त्यांना असंभावनानिवृत्तिकार्यकरणामुळे अर्थसाधकत्वच कां असणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'प्रमाणावाचून' निरपेक्ष आगम प्रमाण शब्दाचा अर्थ आहे. असंभावनेच्या निरासार्थ जे उदाहरण ते 'प्रत्युदाहरण'.

'म्हणून अध्यासरीतीने' याने विषयत्वाचे उपपादन केले जात नसल्यामुळे कारणत्वाची प्रकृताशी असंगति आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् हें भाष्य' 'अस्मत्प्रत्यय' शब्दाने अहंकार अभिप्रेत असून त्याच्या निमित्ताने कर्तृत्वादि अध्यास दाखविला असा अर्थ. आतां आत्म्यांत अनात्म्याच्या अध्यासाच्या उपपत्तीकरिता विषयशब्दाचा अर्थ सांगतात - अर्थ असा 'पण मग व्यवहारयोग्यत्व' येथे व्यवहारयोग्यतेने आत्म्याच्या विषयत्वाची सिद्धि असतां अध्यासाची सिद्धि. व अध्यासाची सिद्धि असतां अध्यस्त अहंप्रत्ययावरून त्याच्या व्यवहारयोग्यतेची सिद्धि असें इतरेतराश्रयत्व सांगितल्यास ते संभवत नाही. कारण निर्विकल्पक चैतन्यांत अज्ञानाचा अध्यास दिसतो.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

कारण प्रमेयाला व्यवहारयोग्यत्वाचा अव्यभिचार असतो. पण मग व्यवहारयोग्यत्व असतां अध्यास होणार व अध्यासाने परिनिष्पन्न अहंप्रत्ययवृत्तिवरून व्यवहारयोग्यत्व येणार असें इतरेतराश्रयत्व प्राप्त झालें? नाहि कारण अनादित्वाने त्याचा निरास केला आहे.

॥ विवरण ॥

प्रयोगांत कोणते गुणसाम्य आहे? त्यावर सांगतात- 'कारणप्रमेयाला' पण सविकल्पक अध्यासाला सविकल्पक अधिष्ठान सांगितले पाहिजे. कारण तसें दिसते. निर्विकल्पक चिन्मात्र नव्हे. तेथें अहंकारादिकांच्या अध्यासाने सविकल्प आत्म्यांत अहंकारादिकांचा अध्यास कसा? अशी शंका घेतो- 'पण मग व्यवहार' निर्विकल्पांतही सविकल्पाचा अध्यास दिसत नसल्यामुळे, किंवा अज्ञानाच्या अध्यासाने सविकल्पांत, किंवा पूर्वीच्या अहंकाराध्यासाने सविकल्पक चिदाभासांत उत्तरोत्तर अहंकाराचा अध्यास संभवतोच असें सांगतात- 'नाहि कारण'

॥ विवरणव्याख्यान ॥ जो अध्यास त्याला असा अर्थ.

अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण सविकल्पक' 'सविकल्पकाचा' परिच्छिन्नाच्या अहंकाराध्यासाने सविकल्पक (=व्यवहाराला योग्य) परिच्छिन्न किंवा चैतन्यांत अहंकाराचा अध्यास आहे? अशी आशंका असतां इतरेतराश्रयत्वामुळे तसें नाही असें सांगतो- 'तेथे अहंकारादिकांचा' पण व्यवहारयोग्यतेचें अध्यासाला आगाऊ कल्पन असल्यामुळे 'अनादित्वाने त्याचा निरास केला' असें जे म्हटले ते असंगत आहे? अशी आशंका असतां प्रथम व्याख्यानाहून निराळे व्याख्यान सांगतात 'निर्विकल्पांतही' कारण अपरिच्छिन्न अशा गगनादिकांत सविकल्प नीलकटाहादिकांचा अध्यास दिसतो असा अर्थ. सविकल्पकत्व असतांच अधिष्ठानत्व असते असा आग्रह निरर्थक अस्से तर तोहि सुसंपाद आहे असें सांगतात- 'किंवा अज्ञानाच्या' अज्ञानाच्या अध्यासाने सविकल्पांत अहंकाराचा अध्यास होतो व अज्ञानाध्यासाला अनादित्व असल्यामुळे इतरेतराश्रयत्व येत नाही. प्रकारान्तराने इतरेतराश्रयत्वाचा निरास करितात- 'किंवा पूर्वीच्या'

पण आत्म्याच्या अधिष्ठानतेच्या उपपादनानंतर आत्म्याची व्याख्या सोडून प्रतिकर्मव्यवस्थेच्या उपपादनाचा प्रसंग आल्यासारखे दिसत नाही? अशी आशंका असतां सिद्धान्तींच्या मतांत प्रमातृत्वादि व्यवस्था असंभव असल्यामुळे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

पण अधिकारी चैतन्यैकतान निष्कळंक स्वभाव आनंदस्वरूप असंग आत्म्याला प्रमातृत्व उपपन्न होत नाही कारण त्याला प्रीतिक्रिया परिणामाचा अयोग आहे. व प्रमातृहीनाला कर्तृत्व भोक्तृत्व संभवत नाहीत. म्हणून प्रमातृप्रमाणप्रमेय, कर्तृकर्मकार्य, भोक्तृभोगभोक्तव्य, संसर्गलक्षण व्यवहाराचा आत्म्यांत असंभव असल्यामुळे व अहंकाराला अचेतन असल्याने त्या सामर्थ्याचा अयोग असल्यामुळे हे जगत उच्छिन्न व्यवहार होईल असें प्राप्त झाले ? आतां जर स्वभावसिद्ध चैतन्यप्रकाशानेच विषयाला प्रकाशित करील तर अविशेषामुळे व सर्वगतत्वामुळे सर्वाला प्रकाशित करील. अशा रीतीनें अव्यवस्था प्राप्त होते. म्हणून विकार समर्थन आला आहे ?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

इत्यादिक विकाराद्य आक्षेपणीय आहेत. व त्यामुळे अध्यासाची अनुपपत्ति आहे. अशा उत्तर ग्रंथानें निवर्त्य शंकेला सांगतात - 'पण' पु-न्हा मतांत काय आत्म्याला प्रमातृत्व आहे ? किंवा अहंकाराला ? पहिल्यांत काय प्रमेयगत कर्तृत्व प्रमातृत्व आहे किंवा स्वनिष्ठ प्रमातृत्व ? पहिला पक्ष नाही असें सांगतो - 'अधिकारी' बोधाला स्वरूपामुळे साध्यत्व नाही असें सांगतो - 'चैतन्यैकतान'. प्रयोजनाच्या अभावामुळेही परिणाम नाही तो असा - काय दुःखाचा परिहार करावयाचा आहे ? किंवा सुखप्राप्ती ? नित्यदुःख स्वभावत्वामुळे पहिला पक्ष नाही असें सांगतो - 'निष्कळंक स्वभाव'. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितो - 'आनंदस्वरूप'. हेतूच्या संबंधाच्या अभावामुळेही परिणाम नाही असें सांगतो 'असंग'. अविकारी पदानें सिद्ध हेतूला स्पष्ट करितो - 'कारण त्याला प्रीतिक्रिया'. प्रमातृत्वाच्या अभाव असतां कर्तृत्वादिकांचा संभव असल्यामुळे प्रमातृत्व मानले पाहिजे ? अशी आशंका असतां कर्तृत्वादिकांचा असंभव होईल आहे. अशी आशंका असतां सांगतो 'व प्रमातृहीनाला'. ~~(व कर्तृत्वहीनाला भोक्तृत्व संभवत नाही)~~ मग कर्तृत्वादिक नसोत. अशी आशंका असतां सांगतो - 'म्हणून प्रमातृप्रमाण'. अहंकाराला प्रमातृत्व आहे या (पहिल्या कल्पातील) दुसऱ्या कल्पाचा निरास करितो 'व अहंकाराला'. आत्म्याला अपरिणामित्व असतांही स्वरूपचैतन्यामुळेच प्रमातृत्व आहे. अशी शंका घेतात - 'आतां जर'. अतिप्रसंगानें दूषित करितो - 'तर अविशेषामुळे'. चित्त्वाच्या अविशेष असतांही संबंधाच्या अभावामुळे सर्वांचे प्रकाशत्व नाही असेंही म्हणतां येणार नाही असें सांगतो - 'व सर्वगतत्वामुळे'. पूर्वपक्षाच्या उपसंहार करितो - 'म्हणून विकार समर्थन' आला आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥ ६९/१

यावर दुसरा बोलतो - (द्वैती अशा) सर्वगत आत्मवाद्यांचा हा आक्षेप संभवत नाही. कसा? जर आत्मा, विषय इंद्रिय व मन या चतुष्टयाच्या सन्निकर्षादिकाने उत्पन्न होणारे ज्ञान, क्रिया किंवा गुण असो, निरवयवांत प्रदेशाश्रयत्वाच्या अनुपपत्तीमुळे संपूर्ण आत्मसमवायीच उत्पन्न होईल. तेव्हां सर्वगताला एकाकाळी सर्व मूर्त द्रव्याच्या संयोग असण्यामुळे विज्ञानाश्रय आत्मसंयुक्त सर्व वस्तूंना भासविणारे विज्ञान होईल. कारण प्रदीपादिकातील क्रिया व प्रकाशगुणांना स्वाश्रय संयुक्त वस्तूंत अनुरूप प्रकाशादि अतिशय हेतुत्व आहे. पण अदृष्टाने कांहीच विषयांत ज्ञान नियमित होते? असे असेल तर नाही कारण जितक्या वस्तूशी संबंधित होईल तितक्या वस्तूला भासविणाऱ्या प्रदीपादिकांत अदृष्टाने वस्तु-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण कोणाच्याही मतांत व्यवहाराची उपपत्ति होत नाही? असावे तांत्रिक आक्षेप घेतो 'यावर दुसरा' काय प्रमातृत्वादि व्यवस्था संभवत नाही असा हा (द्वैती) सर्वगत आत्मवाद्यांचा आक्षेप आहे? किंवा अणुपरिमाण आत्मवाद्यांचा? किंवा देह-परिमाण आत्मवाद्यांचा? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितो - 'सर्वगत' कारण त्यांच्या मतांतही व्यवस्थेची अनुपपत्ति समान आहे. असा अर्थ. द्वैतीमतांत आत्म्याला सर्वगतत्व असतांही विकारित्वामुळे स्वसमवेत ज्ञानाने प्रमातृत्व संभवते? अशी (सर्वगतवादी) शंका घेतो - 'कसा?' काय ज्ञानाला क्रियात्व आहे? किंवा गुणत्व? दोन्ही पक्षी काय ते संपूर्ण आत्मसमवायी आहे? किंवा प्रदेश समवायी? असा विकल्प करून पहिल्याचा अनुवाद करितो - 'जर आत्मा' पक्षान्तराची निरसनाचे सांगितले त्या अर्थांतही दुसरा मां-गतो - 'निरवयवांत' त्यामुळे काय? त्यावर सांगतो - 'तेव्हां' सर्वांच्या आत्मसंयुक्तत्वाविषयी हेतु सांगतो - 'सर्वगताला' पण क्रमाने सर्वांच्या संसर्गाचा आपल्या मतांतही संभव आहे? त्यावर सांगतो - 'एकेकाळी' सर्वांना स्वाश्रया (आत्मा) शी संयुक्तत्व असतां कांहीं विज्ञानाला विषयांशी संसर्ग नाही? त्यावर सांगतो - 'कारण प्रदीपादिकांतील' याचा आदि शब्दाचा अर्थ आहे. कारण प्रदीपादिकांतील प्रकाशगुणाला व बाणांतील क्रियेला स्वाश्रयसंयुक्त वस्तूच्या प्रकाशन व भेदनलक्षण अतिशयहेतुत्व आहे; असा अर्थ. संबंधाचा अविशेष असतांही अदृष्टामुळे नियम आहे? अशी शंका घेतो 'पण अदृष्टाने' अदृष्टाहून अतिरिक्त पुरेसे कारण असतां अदृष्टाच्या अभावाने कार्याचा अभाव दिसत नसल्यामुळे असे नाही असे सांगतो 'नाही कारण' संयुक्ताचे बोधकत्व 'वस्तु सामर्थ्य' शब्दाचा अर्थ आहे. याहीकारणामुळे अदृष्टाला नियामकत्व

॥ विवरण ॥

सामर्थ्याचा अतिक्रमण करवून कोणी नियम दिसत नाही. सुख दुःखादिकांविषयी असेल त्या तृणादि उपेक्षणीय सर्व विषया-
च्या भासविण्याने ही असणार ने यमाची अनुपपत्ति आहे. पण जनक ~~[illegible]~~ वरून ज्ञान प्रकाशित करितें सर्वांचा नाही.
असें असेल तर नाही कारण चक्षुरादिकांतही प्रकाशाचा प्रसंग येतो. विषयाचा निरूप्यमाणत्व असल्यामुळे 'विषयतेने
जनक असा विशेषणाच्या अयोगव्यावृत्तिः' प्रदीपादिकांतील प्रकाश गुणाला स्वाश्रय संयुक्त अजनकविषयाचे ही ~~प्रकाशकत्व~~ प्रकाशकत्व
दिसते. विज्ञान क्रियारूप असतां हें समान आहे. कारणवाणादिकांच्या व्यापारांना अनुद्दिष्ट विषयांत स्वाश्रय याशी सं-
योग असतां अतिशय हेतुत्व दिसते. पण निरवयवत्वामुळे आत्म्याच्या सर्वांशी संयोग होत नाही. मग कितीतरी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नाही असें सांगतो- 'सुख दुःखादि' इत्यादि आदिशब्दाचा अर्थ आहे. पुण्यादुष्टकारक अदृष्टाचा सुख दुःखाचा साधन स्रक्चंदन कंटकादि-
कांचें नियामकत्व असेल तरी उपेक्षणीयाच्या ज्ञानाचे हेतुत्व त्याचा अनुपपन्न आहे. म्हणून त्याचा नियम नाही असा अर्थ. ज्याचे ज्ञाना
जनक असेल ते त्याच्याकडून भासविले जाते अशा नियमामुळे अतिप्रसंग नाही. अशी शंका घेतो- 'पण जनकत्वाच' त्याचे अतिप्रस-
गत्वानियामकता अशी आशंका असतां सर्वाचा अजनकत्व असल्यामुळे असें सांगतो- 'सर्वांचा नाही'. काय ज्ञानाचा जनक असावा भास
कत्व स्वभाव आहे किंवा विषयतेने जनकाचा भासकत्व? असा विकल्प करून पहिल्याचा अतिप्रसंगाने दूषित करितो- 'नाही कारण'
दुसऱ्याला दूषित करितो- 'विषयाचा' अजनकाचाही विषयत्व दिसत असल्यामुळे जनकत्वाच्या भासकत्वाचा अशा नियमाची अनुपपत्ति आहे
असें सांगतो- 'प्रदीपादिकांतही' ज्ञानाचा गुणत्व आहे या पक्षातील जनकाचाच ~~[illegible]~~ भासकत्वाचे निराकरण क्रियाप-
क्षांतही असे दोष दाखवितो- 'विज्ञान क्रियारूप'. ज्ञानाचा उद्दिष्ट विषयांत अतिशयाधायकत्व असल्यामुळे सर्वाला अनुद्दिष्टत्व
असल्यामुळे सर्वांचे ग्रहण नाही? अशी आशंका असतां व्याभिचाराने दूषित करितो- 'कारणवाणादिकांच्या' आत्म्याचा मनाच्या संयोगाची
अनुपपत्ति असल्यामुळे त्याच्या द्वारा सर्व तज्ज्ञानाचा सर्वांचें भासकत्व नाही? अशी शंका घेतो- 'पण निरवयवत्वामुळे' अन्याय्य
(=एकेका) वृत्ति संबंधाचा संयोगत्व असल्यामुळे व आत्म्याला निरवयवत्व असल्यामुळे संयोगाचा संभव नाही असा अर्थ मग अणु-
मात्रही असणार नाही कारण संयोगाच्या असंभवाचा अविशेष आहे असें सांगतो- 'मग कितीतरी' आत्म्याला संयोगाचा
असंभव असला तरी ज्ञानाचा स्वसंसृष्ट विषयाचे बोधित्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो ——

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

प्रकाशित होणार नाही. कारण क्रियावद्गुणाच्या - स्वाश्रयाला उल्लंघन करून - अन्यत्र संसर्गाचा अयोग असल्यामुळे सर्वां शी असंसर्ग आहे. व असंसृष्टांत अतिशयाचा अयोग आहे. आतां शरीरावच्छिन्न आत्मप्रदेशसमवायीच ज्ञान आहे संपूर्ण आत्म समवायी नाही. असें मत असेल तर मग आत्म्याला सर्वगतत्वच येत व व्यवहित विषयाचा अवभास ही होणार नाही. कारण आत्माश्रय प्रकाशाचा विषयाशी असंसर्ग आहे. व क्रियादिकाला आश्रयाचे उल्लंघन नसतें हें वर सांगितलें. आश्रय नस लेल्या आत्मप्रदेशासंबंधामुळे तर अवभास होणार नाही. कारण सर्वांच्या अवभासाचा प्रसंग येतो. पण आदित्यादिकांचे त्या त्या आत्मप्रदेशाशी असंयुक्त पुरुषान्तरांत अनर्थोत्पादकत्व दिसतें त्याप्रमाणें येथे ही अवभास होईल? यांचें सारं नाही. कारण

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'कारण क्रियावद्गुणाच्या' [struck] अभाव असतांही बोधकत्व शंकेचा निरास करितो - 'व असंसृष्टांत' कारण अतिप्रसंग येतो असा अर्थ. ज्ञान आत्म्याच्या एकदेशाशी समवायित्व असल्यामुळे सर्वांचे भासकत्व नाही? अशी शंका घेतो - 'आतां शरीरावच्छिन्न' पण निरवयव आत्म्यांत प्रदेशाचा असंभव सांगितला अर्थात् आगन्तुक असलेला औपाधिक प्रदेश सांगतो - 'शरीरावच्छिन्न' लोकांत एकदेश सर्वांत [illegible] असतां यांचा आहे त्याला दूषित करितो - 'मग आत्म्याला' दुसऱ्या पक्षी प्रदेशाला कल्पितत्व असतां त्याशी समवेत ज्ञानाला ही कल्पितत्व असल्यामुळे दृश्याच्या ज्ञानाचा ही असत्त्व प्राप्त होईल असा अर्थ. ज्ञानाला एकदेशाशी समवायित्व असतां दुसरे दूषण सांगतो - 'व व्यवहित' प्रकाशाच्या आश्रयाच्या द्वारा विषयाशी संबंध असावा पाहिजे. व आश्रयाचा तर व्यवहित विषयाशी संसर्ग नाही. असा अर्थ. पण प्रदीपाच्या विषयाशी असंसर्ग असतांही त्याच्या प्रभेचा जसें भासकत्व आहे तसें येथे ही ज्ञानाला आहे. अशी आशंका असतां प्रभेला द्रव्यत्व मानले असल्यामुळे तसें घडतें परंतु येथे ज्ञानाला द्रव्यत्व नाही असा आशय मनांत आणून सांगतो 'व क्रियादिकाला' पण आश्रय अशा आत्म्याच्या एकदेशाचा विषयाशी असंसर्ग असला तरी इतर प्रदेशाच्या विषयाशी संबंध असल्यामुळे त्याचे ज्ञान युक्त आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'आश्रय नसलेल्या' आश्रय आत्म्याला विषयाशी असंबंध असतांही त्यांतील ज्ञान विषयांत अतिशय येईल की? अशी शंका घेतो - 'पण आदित्यादिक' दृष्टान्ताच्या असामान्यतेने उत्तर सांगतो - 'यांत सार नाही' कारण लोकांतील क्रियेला आश्रयाशी संयुक्तांत अतिशयाधायकत्व दिसतें. तसें आदित्यादिकाच्या आत्म्याशीच उद्देश पुरुषाच्या आत्म्याशी संयुक्त देवतात्म्याला अनर्थोत्पादकत्व कल्पिलें जातें असा अर्थ. किंवा आदित्यादिकांचे [struck] समारा-

नवीन ... करित्या आहेत. ... पूर्ण प्रकाश आहे.

॥ विवरण ॥

दृष्टक्रियासामर्थ्याविकलत्व अदृष्टांतही दोन्ही ही आत्मप्रदेशाशी संयुक्त देवतासमाईश्वर किंवा दुसऱ्या हेतूने अनुमान केले जाते.

~~कृष्णस्य मनसा मसुन~~ आत्मसंयुक्त मनाशी संसृष्ट अशा इन्द्रियाशी संयुक्त विषयांतर दुरुपाश्रय ज्ञानापासून अतिशय उत्पन्न होत नाही. कारण सर्व विषयसंयुक्त हेतु उत्पन्न असून 'प्रकाशत' अशा व्यवहाराच्या अतिशयाचा प्रसंग येतो. तसेंच संयोगप्रवाहसदा (ज्ञानाच्या) पूर्वी नित्य असल्यामुळे ज्ञानवानाशी विषयाच्या समान संयोग प्रवाहाचा अभाव आहे. या प्रकारें अणुलिङ्गवादि ह्यापरि माण आत्मवादींतही तुल्य दोष आहे. म्हणून सर्व वादींच्याच मतांत प्रमाणादि व्यवहाराचा संभव नाही.

(सिद्धान्ती) खरें. आमच्या मतांत तर कोणत्याही रीतीने संभव आहे दाखवू. असें सांगतात–

॥ विवरणव्याख्यान ॥

धितपरमेश्वर अन्यत्र मनस्यो कारणहेतु आहे असें सांगतो– 'ईश्वर' किंवा अविचार कर्म कोणता कृतदेवता उत्पन्न करिते व ती उत्पत्ति करते असें सांगतो– 'किंवा दुसऱ्या' पण चतुष्टय संनिकर्षज ज्ञानात इंद्रियसंयुक्तांत अतिशय साधकत्व असल्यामुळे अतिप्रसंग येत नाही. अशी शंका असतां सांगतो– 'आत्मसंयुक्त' आत्म्याशी साक्षात संबंधाचा अभाव असताहि परंपरासंबंधाचा अप्रयोजक असून विषयाच्या ~~संबंधाच अभाव असतां अ~~ ज्ञानाचें उत्पादन होत असतां अतिप्रसंग येतो असें सांगतो– 'कारणसत्त्व' ज्ञानोत्पत्तीच्या आधी चतुष्टय संनिकर्षाच्या सत्वाच्या सत्ताचा अभाव असल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या ज्ञानाच्याहि विषयाशी संबंधाचा अभाव आहे म्हणून ज्ञानाचा विषयांचें साधकत्व नाही असे सांगतो– 'तसें संयोग प्रवाहाला' (ईश्वरांच्या) सर्वगत आत्मवाद्यांत विषयाच्या प्रकाशाची अव्यवस्था सांगून मतान्तरांतही अव्यवस्था सांगतो– 'मध्यमपणें' आत्म्याला अणुत्व असतां त्यामध्ये ज्ञानापासून विषय अनुमानासिद्ध व देहपरिमाणत्व असतां दुरवर्ति वस्तूच्या संनिकर्षाचा अभाव असल्यामुळे त्यांनाहि विषयाच्या भासाचा संभव नाही असा सर्व वैतण्डिक आपल्या मताचा उपसंहार करितो 'म्हणून'

द्वैतमतांत व्यवहाराच्या असंभवाचा अंगीकार करितात– 'खरें' पण अद्वैतमतांतही व्यवहाराचा असं- भव सांगितल्याची अशी आशंका असतां काय परमार्थतः असंभव आहे किंवा कल्पिततत्त्वानेही असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाचा अंगीकार करून दुसऱ्याला दूषित करितात– 'आमचे मतांत' 'कोणत्याही रीतीने' कल्पितत्वाने 'इदमंश' ज्ञानाने शाक्षाला अधिष्ठान अध्यांशग्रहण केल्या जातो? यांचें यानिरास करितात–

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

तेथें अशाप्रकारच्या अहंकर्त्तोच्या इदमंशाच्या ज्ञानशब्दित व्यापारविशेष सकर्मकत्वामुळे स्वाश्रयांत कर्मकारकाभिमुख कांही अवस्थाविशेष ठेवतो. कारणक्रियेचा स्वाश्रयांत विकार हेतुत्व आहे; तो तर प्राप्त होतो. या क्रियेनें ठेवलेल्या कर्त्यांतील विशेषाप्रमाणे कर्माशीं संबंध ज्ञात्याचा

॥ विवरण ॥

'तेथें अशाप्रकारच्या' 'इदमंशाच्या'- अंतःकरणाच्या 'व्यापार' याने परिणाम सांगितला जातो. 'प्रकाशस्वभाव सावयव अंतःकरण अदृष्ट इंद्रियादिकांनीं सहकृत ध्रुवादि विषयापर्यंत दीर्घ प्रभेच्या आकाराने परिणामाला प्राप्त होतें. कारण तेजाचें शीघ्र अतिदूरगमन दिसतें.' त्या परिणामद्वाराने कर्त्याचा कर्माशीं संबंध अवस्थाविशेष आहे असें सांगतात- 'तो तर' 'तेथें अशा प्रकारच्या' इत्यादिकांचा पदशः हा अर्थ- 'तेथें'= आत्म्याचा अस्मत्प्रत्ययविषयत्व असतां. 'अशाप्रकारच्या'= चैतन्यैकरस अशा 'अहंकर्त्तोच्या'= अहंकाराशीं ऐक्याध्यासाला प्राप्त झालेल्या आत्म्याच्या. 'इदमंशाच्या ज्ञानशब्दित व्यापारविशेष'- सत्त्वप्रधान अंतःकरणाच्या ज्ञानशब्दानें बोलला जाणारा परिणामविशेष.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'इदमंशाच्या'= अंतःकरणाच्या; 'व्यापार' शब्द परिस्पंदवाची परिणामांत सचारण असल्यामुळे व्यापाराविवक्षित अर्थ सांगतात- 'व्यापार म्हणजे' पण अंतःकरणाच्या क्षणमात्राने, एवढ्या अशा ध्रुवादि आकाराने परिणामाचे हस्ती [illegible] यावर सांगतात- 'प्रकाशस्वभाव' इत्यादि. अंतःकरण ध्रुवादि पर्यंत अविच्छिन्न प्रभेच्या आकाराने परिणामाला प्राप्त होतें असा संबंध. त्याविषयीं हेतु सांगतात 'कारण तेजाचें' इंद्राने अधिष्ठित (=पूर्व) दिशेस सहस्रांशु (सूर्य) च्या उदयमात्राने त्याच्या किरणांची ध्रुवापर्यंत व्याप्ति दिसते असा अर्थ. तेजाचे अतिदूरगमन असलें तरी अंतःकरणाला काय प्राप्त झाले? त्यावर सांगतात 'प्रकाशस्वभाव' पण प्रकाश स्वभाव असतांही आत्म्याच्या परिणामादिकत्व नाहीं? त्यावर सांगतात- 'सावयव' कदाचित् दिवसां विषयांत अंतःकरणाच्या परिणामाला कोणता हेतु? त्यावर सांगतात- 'अदृष्ट' प्रकाश आदि शब्दांचा अर्थ आहे. प्रतिपादनाचे फल सांगतात- 'त्या परिणामद्वाराने' परिणामद्वाराने जो अवस्थाविशेष तो कर्त्याचा कर्माशीं संबंध असा संबंध. किंवा व्याख्यानांत 'अवस्थाविशेष ठेवतो' असें सांगितलें तेथें कोणता अवस्थाविशेष? अशी आशंका असतां सांगतात 'त्या परिणाम-

नेत्रेंद्रियद्वारा [illegible] आहे. [illegible] प्रकाशात्मक

व्याख्यान

ज्ञेयाशी संबंध ज्ञानस्वरूप जातो. त्याने विषयविशेषाशी संबद्धन अंतःकरण आत्मचैतन्याने

॥ विवरण ॥

त्याचे प्रयोजन सांगतात – 'सकर्मकत्वामुळे' इत्यादि. हर्षादि सुखादि अवस्थे हून त्याचा विशेष सांगतात – 'कर्मकार-
आदि पूर्व' कर्मकारकाशी मुखत्व विषयी हेतु सांगतात – 'कारण क्रियेचा' स्वाश्रयांत फळाकरितां तो हेतु असल्यामुळे
आश्रयी गतिक्रियेचा कर्त्यांत ग्राम प्राप्तिरूप अतिशय जनकत्व दिसते. त्याप्रमाणे ज्ञानाकाही क्रियात्व असल्यामुळे स्वाश्र-
यांत अतिशय जनकत्व येईल की अशी आशंका असता सांगतात – 'तोतर' प्राप्ती होतो या क्रियेने केवळ फ-
ळाशी संबंध असलेल्या ग्रामसंबंधाचा जसें ग्रामत्वाचा मिलत्व आहे. तसें ज्ञानाचाही सकर्मकत्व असल्यामुळे त्याने
(=ज्ञात्याकडून त्याची ज्ञेयता)
केवळ संबंध ज्ञातृज्ञेयता लक्षण आहे – असा. पण अंतःकरणाच्या स्वपरिणाम द्वाराने विषयविशेषाशी संबंध असे-
ल्यावा तर विषयविशेषाच्या ठिकाणी तो कसा? त्यावर सांगतात – 'त्याने विषयविशेषाशी' ज्या अर्थी अंतःकरणाचा विषय-
विशेषाशी संबंध आहे त्या अर्थी विषयविशेषाशी संबद्धच अंतःकरण चैतन्याचे अवच्छेदक होते – आत्म्याला एकाता विषय-
विशेषाशी संबंधाचा प्राप्त करिते. असा अर्थ. सर्वत्र अविद्येने आवृततेने अनाभिव्यक्त स्वभाव ही चैतन्य अंतःकरण ज्याडप अ-
वस्थाविशेषाने विवर्तीला (=परिणामाला) प्राप्त होते त्याच्या आकाराने प्रगट होते. जसे चतुष्कोणादि अवस्थेच्या प्राप्ती होणाऱ्या लोह

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'ज्ञाने' तेथे अशा प्रकारच्या येथून 'ज्ञातृज्ञेयता लक्षण आहे' येथपर्यंतच्या ग्रंथाचा अर्थ स्पष्ट आहे. पण आत्म्याला विषयविशेषाशी
संबंधाच्या अभावामुळे त्याच्या अर्थी कसे? अशी शंका घेतो – 'पण अंतःकरणाचा' आत्म्याचा ही स्वीय परिणामद्वाराने विषयाशी
संबंध होतो असे सांगतात – 'त्यामुळे सांगतात' पण आत्म्याचा विषयाशी संबंधाचा संभव असतांही अनभिव्यक्त असल्यामुळे त्याला व्यवहारहेतुत्व कसे?
अशी आशंका असतां सांगतात – 'सर्वत्र' अथवा सर्वगतत्वाने स्वतःच चैतन्याचा विषयाशी संबंधाचा संभव असल्यामुळे परिण-
ामाला काय उपयोग? अशी आशंका असतां सांगतात – 'सर्वत्र' सर्वत्र विद्यमान ही अविद्येने आवृततेने अनाभिव्यक्त स्वभाव ही चैतन्य
त्यांच्या आकाराने प्रगट होते. असा अन्वय. कोणत्या आकाराने? अशी विवक्षा असतां सांगतात – 'अंतःकरण' 'अवस्थाविशेषाने'
=परिणामविशेषाने. ~~'त्याच्याकारानेच' विषयाच्या आकाराने.~~

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अवच्छेदकं होते. कर्मकारक ही प्रधान क्रियेच्या सिद्धीत स्वव्यापारांत प्रविष्ट झालेले चैतन्यावर वि-
वर्तत्वामुळे स्थान ... बक्कम प्रमात्याच्या अवस्थाविशेषाने अवच्छिन्न अपरोक्षतेशी ...

॥ विवरण ॥

विंबलेल्या ... असल्यामुळे विषयाशी संसृष्ट अंतःकरणाने अवच्छिन्न चैतन्य 'त्याच्या आकाराने ... असा प्रश्न. पण प्र-
माणरूपाने अवच्छिन्न चैतन्य विषयरूपाने जाणे; विषयादि ज्ञान चैतन्याच्या विषयाशी अवच्छेदक असा. त्यावर सांगतात - 'कर्म-
कारक ही' कर्मकारक ही अपरोक्षतेला प्रकार अभिव्यक्त करीते असा ... विषयांत अपरोक्षतेच्या ... असतां त्याची प्राप्ति-
होईल. पण तुम्ही ... त्यावर सांगतात - 'चैतन्यावर विवर्तत्वामुळे' विषयाला चैतन्यावर विवर्तत्व असल्यामुळे नये ही तर
आहे.
असे असा अर्थ. ती ... प्रकार ... हेतु सांगतात - 'स्वव्यापारांत प्रविष्ट झालेले' स्वव्यापारांत प्रविष्टान्या आगंतुक
लाविषयी हेतु सांगतात - 'प्रधान क्रियेच्या' प्रधानक्रियेच्या वृत्ति 'स्वव्यापारांत प्रविष्ट झालेले' योग परिणामाच्या संसर्गामुळे
(चैतन्याभिव्यंजकत्वरूप)
... प्रमाद्याच्या ... सांगितले जाते. अंतःकरणतर जसा स्वतंत्र तद्वी स्वसंसर्गीतही चैतन्या
... योग्यता ... असा प्रश्न. पण अवच्छेदकांच्या ... असतां ... प्रकाशाच्या ... मुळे विषयावच्छिन्न

॥ विरुद्धव्याख्यान ॥

'त्याच्या आकाराने' प्रमात्याच्या आकाराने (आत्म) चैतन्याला अंतःकरणांत अभिव्यक्त तेने तदाकारत्व (विषयाकारत्व) अ
सलेल्या (विषयावच्छिन्न चैतन्याला) असम्बद्ध विषयांत अनभिव्यक्त तेने ... असम्भवामुळे ...
... अशी शंका येते - 'पण प्रमात्रुरूपाने' 'अवच्छेद' योग अंतःकरणाप्रमाणे ... विषयाकारही चैतन्याच्या
... विरोध आहे असे सांगतात - त्यावर सांगतात 'कर्मकारक ही अपरोक्षतेला' येथून 'प्रधान क्रिया' इथे
येथपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्ट आहे. 'स्वव्यापारांत प्रविष्ट झालेले' येथे कर्मकारकाला चैतन्याचे व्यंजकत्व सांगितले. ते अप्रकाशरूप
... असम्भवनीय आहे. त्याच्याप्रमाणे ... हे कसे ... अशी आशंका असतां सांगतात - '~~स्वव्यापारांत प्रविष्ट~~
परिणामाच्या
~~झालेले~~ यानें' अंतःकरणाच्या ... असा ... त्यावर सांगतात - 'अंतःकरणतर' ज्याप्रमाणे प्रदीप
स्वतंत्र त्याप्रमाणे
~~स्वतः~~ अंधःकाराच्या संसर्गाशी विरोधी असल्याने स्वसंसर्गी विषयांतही अंधःकाराच्या संसर्गाला रोधितो, त्याप्रमाणे अंतःकरणही
असा अर्थ. अंतःकरण विषयावच्छिन्न चैतन्याचे व्यंजकत्व सांगितले. त्यावर आक्षेप येतो - 'पण अवच्छेदकांच्या'

नकेलेल्याकर्माच्या योग 'अंमादि' ... प्रकाशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

रूप- अपरोक्षतेला प्रगट करीते व त्यामुळे आत्म्याच्या अंतःकरणाच्या अवस्थाविशेषमुळे [illegible]

॥ विवरण ॥

अनुभवाच्या प्रमातृरूप अवभासाशी संसर्ग कसा? व असंसर्ग असतां 'मी हें जाणतो' असें प्रमातृ व प्रमेय यांच्या संसर्गाला आम- [illegible] संवेदन कसें? कारण अनुभवांत भेद आहे व एका संबंधावबोधांत दोन पदार्थांच्या अवभासाचा अयोग आहे? त्यावर सांगतात- 'प्रधानक्रियेने ठेवलेल्या प्रमात्याच्या अवस्थाविशेषाने अवच्छिन्न अपरोक्षतेशी एकरूप- अपरोक्षतेला' विषय-

अवच्छिन्न = अभिव्यक्त

विषयाशी संबंध. 'अवस्थाविशेष' शब्दाचा अर्थ आधी 'एकरूप' = एकाच अर्थी परिणामाच्या उभयाशी संसर्गामुळे व्यंजकाच्या अभेदाने व्यंग्यांतही अभेद आहे असा भाव. पण दोन्ही ठिकाणी चैतन्याची अभिव्यक्ति अविशेष असतां अवच्छिन्न अनुभव प्रमाता आहे? किंवा अंतःकरणावच्छिन्न? असा विशेष करणार नाही? त्यावर नाही असें सांगतात 'व त्यामुळे' कारण तर प्रमातृता असते कशी का नाही. तेथें अंतःकरणाला कर्तृत्व असल्यामुळे त्याने अवच्छिन्न प्रमाता

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अंतःकरण व [illegible] विषय [illegible] 'अवच्छेदक' शब्दाचा अर्थ आहे. जलपात्रांच्या भेदाने त्यांच्यातील प्रतिबिंब चंद्राच्या भेदामुळे जसा त्यांचा परस्पर असंसर्ग असतो, त्याप्रमाणे व्यंजकांच्या भेदामुळे व्यंग्यांतही भेद आहे म्हणून परस्परांचा संसर्ग नाही. असा अर्थ. संसर्गाचा अभाव असतां काय दोष? त्यावर सांगतो 'असंसर्गे', त्याविषयीं हेतु सांगतो 'कारण अनुभवांत' = व्यंग्य चैतन्यांत [illegible] असा अर्थ. 'संबंधावबोधांत' = 'मी हें जाणतो' या ज्ञानांत. 'दोन पदार्थांच्या' = प्रमातृ प्रमेयांच्या- अनुभवांत अभेद असिद्ध आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात प्रधानक्रियेने', '[illegible] अभिव्यक्त'. 'एकरूप' असें म्हटले (व्याख्यानात) असतां समानरूप सांगितले असें वाटल्यामुळे त्याकरितां सांगतात- 'एका' पण अवच्छेदकाच्या भेदाने अनुभवभेद सांगितला असें आशंका असतां सांगतात 'परिणामाच्या' व्यंजकाचा भेद असतां व्यंग्याचा भेद दृष्ट परंतु तसें येथें नाही कारण एकपरिणामाला प्रमातृ प्रमेयांच्या संसृष्टतेने व्यंजकत्व आहे असा अर्थ. विषयविशेषांत चैतन्याची अभिव्यक्ति मानली असतां त्याला ही प्रमातृता येईल म्हणून अभिव्यक्ति नाहीं, अशी आशंका- 'पण दोन्ही' विशेषणाचा असिद्ध आहे असें सांगतात- 'त्यावर नाही' अपेक्षित हेतु सांगतात- 'कर्तृत्वावर'

पण प्रमाता [illegible] प्राप्त [illegible] मुळे चैतन्याची एकतेने अभिव्यक्ति नाही? अशी शंका येते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

उत्पन्न झालेला विशेष प्रमाता असून विषयानुभवशब्दित विषयातील अपरोक्षकरस फल आहे. अशी फलाळ क्रियेशी एकविषयत्ता युक्त आहे असारीतीने अहंकृती स्वांशातें चैतन्य फळास

॥ विवरण ॥

आहे. असा अर्थ. पण चैतन्याला एकत्व असतां प्रमातालाच फळ आहे असे विरुद्ध प्राप्त झाले त्यावर सां-गतात- 'विषयानुभवशब्दित विषयातील अपरोक्षकरस फळ आहे'. अंतःकरणावच्छिन्नतेने प्रमाता असू-न विषयावच्छिन्नतेने फळ आहे असा भाव. अपरोक्षकरस येथें आत्मा असा शेष. 'विषयातील'- वृत्ति-संसृष्ट विषयातील. पण अंतःकरण व आत्मा यांशी समवायी अशा क्रियाफळांना भिन्नाश्रयत्व असून घटवअंतः-करणविषयतेने भिन्नविषयत्व आहे. अशारीतीने क्रिया व फळांना एकाश्रयत्व व एकविषयत्व असणे या नियमाशी विरोध येतो? यावर नाही असें सांगतात- 'अशी फळाची क्रियेशी' 'विषयता'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'पण चैतन्याला'? कर्ता व फळाचा भेद लोकांत प्रसिद्ध असल्यामुळे सात्त्विक मध्ये फळ व कर्तृत्व येते असा अर्थ. उपाधि भेदामुळे सांकर्य नाही असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात'. उपाधिभेदाला चेदाखवितात- 'अंतःकरणावच्छिन्नतेने'. अपरोक्षकरस आ-त्म्याला अजन्यत्व असल्यामुळे फलत्व कसे? अशी आशंका असतां 'विषयानुभवशब्दित' असें म्हटले. त्यांत 'विषयातील' याचा अर्थ स्पष्ट करितात- 'वृत्तिसंसृष्ट'? वृत्तिसंसृष्ट विषयांत अभिव्यक्त चैतन्याला (म्हणून जन्य चैतन्याला) विषयानुभवत्व आहे व त्यामुळे फलत्वव्यपदेश उचित आहे. पण असें असतां क्रिया व फळाला समानाश्रयत्व व विषयत्व असणे या प्रसिद्धीचा विरोध येतो! अशी शंका घेतो- 'पण अंतःकरण'. क्रियेला अंतःकरणपरिणामत्वामुळे त्याच्याशी समवायित्व असून फळालाही चैतन्यप्रति-
अशारीतीने क्रियाफळांना भिन्नाश्रयत्व आहे.
बिंबत्वामुळे बिंबभूत आत्मसमवायित्व आहे. तसें त्यांना भिन्नविषयत्व ही आहे. क्रियेला घटविषयत्व असून चैतन्याला अंतः-करणप्रतिबिंबितत्वेन त्याचे साधकत्व आहे. पण वृत्तीशी संसृष्ट विषयांत व्यक्त झालेले चैतन्य विषयविषयक आहे? अशीही शंका घेतां येणार नाही कारण निःसंशय वृत्तीला चैतन्य विषयत्व आहे. असा अर्थ. पण समानाश्रयविषयत्व प्रसिद्धीच्या विरोधाची शंका असतां समान विषयत्वाचे समाधानांत सांगितले ते काय म्हणूनी अशी आशंका असतां सांगतात- 'विषयता' विषयता हे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

व व्यापारांत प्रविष्टतेने प्रमाता आहे; म्हणून 'बुद्धिस्थमर्थं पुरुषश्चेतयते' [=बुद्धिस्थ

॥ विवरण ॥

(क्रियाफलांचे) (आश्रयत्वाने)

आश्रयाचेही उपलक्षण आहे. अंतःकरण व आत्म्याचा ऐक्याध्यासाने एकाश्रयत्व असून चैतन्याचाही घटाच्या अव-
(क्रियेशी) वि. ७७१५ स्फुरवितो.
च्छेदामुळे एकविषयता आहे. पण 'बुद्धिस्थ अर्थाला पुरुष चेतवितो' असें सांख्य म्हणतात. त्याच्या विरुद्ध आत्मा (=चैतन्य)
(=चैतन्याचे रूपाने)
चैतन्याशी उपरक्त (अर्थ) जाणविलेलो हें आहे. त्यावर सांगतात- 'व अशा रीतीने' प्रथम बुद्धिस्थ अर्थाला तिच्या
आत्म्याला प्राप्त झालेला मागाहून चेतवितो असा अर्थ.
७।१७ परिणाम
इतर सांगितलें की - असंगत ही अविद्येनी आवृत प्रकाश आत्म्याला परिच्छिन्न अंतःकरण याउपाधींत अभि-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण आश्रयविषयांच्या भेद सांगितला. त्यामुळे फलाला क्रियेशी समानाश्रयविषयत्व कसें? त्यावर सांगतात- 'अंतःकरण'
परिणामी अंतःकरणाशी ऐक्याध्यासामुळे आत्म्याला क्रियेचे आश्रयत्व असून अंतःकरणाचाही आत्म्याशी ऐक्यारोपामुळे अ-
नुभवाश्रयत्व आहे. अशा रीतीने क्रिया फलाला समानाश्रयत्व असून अंतःकरणधर्माच्या वृत्तीला साधक चैतन्याला वृत्ति-
द्वारा घट साधकत्वाने क्रियेशी एकविषयत्व आहे. असा अर्थ. पण कर्मकारकांत अभिव्यक्त चैतन्याला त्याने साधकत्व असतां सांख्य
वचनाचा विरोध येतो? अशी शंका येतां- 'पण बुद्धिस्थ' निरोधाच्या निरासाचा प्रकार सांगतात- 'प्रथम' वृत्तिद्वारा बुद्धींत
अर्थ प्रतिबिंबित होतो. म्हणून बुद्धिशी ऐक्याध्यासाला प्राप्त झालेला आत्मा वृत्ति संसृष्ट विषयचैतन्याशी अभेदाने अभिव्यक्त
झालेला अर्थाला चेतवितो असा अविरोध आहे.

पण आत्म्याची अभिव्यक्ति मानली असतां अविद्येच्या निवृत्तीमुळे संसाराचा उच्छेद होईल की व विषयविशेषाची प्रमातृता असणार नाही?
व आत्म्याची अनादि अभिव्यक्ति असतां विषयाची अभिव्यक्ति होणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'ते तु' असंगात व अविद्येनी आवृतप्र-
काशाही आत्म्याला अंतःकरण उपाधींत अभिव्यक्ती त्या अपेक्षेने विषयविशेषाप्रत प्रमातृत्व आहे. असा अन्वय. अविद्येच्या निवृत्तीने संसाराच्या उच्छेद
होतो असे हें म्हणता येणार नाही. कारण ज्याचा पूर्ण आत्माकार परिणामाला अविद्यानिवर्तकत्व असल्यामुळे व अयाकार परिणामाला परिच्छिन्न
असल्यामुळे तिचे निवर्तकत्व नाही व तेथें अभिव्यक्तत्वामुळे त्याने प्रमातृत्व आहे. अशा आशयाने सांगतात- 'परिच्छिन्न'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

अर्थाला पुरुष (स्फुरवितो) असें म्हटले जाते. तेथेंतर स्वयंज्योतिष प्रमात्याला विषयसंबंधाने उत्पन्न झालेला विशेषानुभव अपरोक्ष तेव्हां सर्व (सर्वविषयां) प्रत अविशिष्ट असताही कारकांनां मिळून प्रधान क्रियेचे साधकत्व असल्यामुळे ज्याच्या (ज्या विषयाशी) शी सह साधन असते तन्निष्ठच

॥ विवरण ॥

व्यक्तीच्या अपेक्षेने विषयविशेषा प्रत प्रमातृत्व आहे. पण ही अभिव्यक्ति कोणती? आवरणाचा अभिभवच होय. स्वरूपा-चा अतिशय नव्हे. पण सांगितलेल्या अर्थाला काय प्रमाण आहे? 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव' [बृ. १।५।३] असें सांगितले. धीशब्दवाच्या ज्ञानपरिणामवान् मन विज्ञान बुद्धि असे.

म्हणून अशा रीतीने उपाधिवशात् तेथे नियम असतांही त्याच्या अज्ञानामुळे जी शंका घेतली जाते की — चैतन्याच्या सर्व-विषयाशी अविशिष्टत्वामुळे सर्व याला एकाकाली कां असेना? त्याचा परिहार करितात 'तेथेंतर' परिणामाशी संसृष्ट कर्मो-पाधिनियमामुळे असंसृष्टांत चैतन्याची अभिव्यक्ति नाही म्हणून एका प्रमात्याला सर्व विषयांचा अवभास नाही. असा भाव.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

आत्म्याला स्वप्रकाशत्व असल्यामुळे त्याची आगंतुक अभिव्यक्ति कशी? अशी शंका घेता - 'पणही' विषयस्थ चैतन्याची आवरणाने अभिभूतत्वामुळे अभिव्यक्ति युक्त आहे असें सांगतात - 'आवरणाच्या'. अभिभवशब्दाचे प्रतिबंध विवक्षित आहे. किंवा विषयाच्छि-न्न आत्म्याच्या अज्ञानाची निवृत्ति अभिभव होय. परिणामाने व्यक्त होणाऱ्या उपाधि विषयी प्रमाण विचारतो - 'पण सांगितलेल्या'. श्रुतिप्रमाण आहे असें सांगतात - 'ह्रीर्धीर्भीः', पणयेथे लज्जादि धर्मिक मन सांगितले ज्ञानपरिणाम अंतःकरण नाही? त्यावर सांगतात - 'धीशब्दवाच्य' ज्ञानपरिणामवान् मन ते विज्ञान बुद्धि आहे असें म्हटले जाते असा अन्वय. बुद्धिव मनाचा एकत्व असल्यामुळे परिणामवती बुद्धि सिद्ध होते असा अर्थ.

विषयाची व्यवस्था सिद्ध झाली असल्यामुळे 'तेथेंतर' इत्यादि ग्रंथाचा वैयर्थ्य आहे? अशी आशंका असतां त्या ग्रंथाने निराकृत शंकेचा उपन्यास करितात - 'म्हणून अशा रीतीने'. ज्याकर्मे कारकाला प्रधानक्रिया साधनत्व असते तन्निष्ठच अनुभव असतो असें कर्में म्हटले जाते? कारण सर्व विषयांनाही चित्-संबंधानाने चिदभिव्यंजकत्व अविशेष (समान) आहे? त्यावर सांगतात - 'परिणामाशी संसृष्ट' परिणामाशी संसृष्ट जो कर्मकारक-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असतो. अन्यत्र नसतो. कर्म कारकही ज्याच्याशी सह साधन असते त्याला त्य अपरोक्ष होते. जसा ग्रामाच्या गंत्याशीच संबंध होतो.

॥ विवरण ॥

पण कर्मकारकांसही चैतन्य अभिव्यक्त होते तर सर्व प्रमात्यांच्या साधारण होऊन ते सर्वांना भासो? त्यावर नाही असें सांगतात- 'कर्मकारकही' या प्रमात्याच्या चैतन्याच्या अभिन्नतेनेच ते विषय चैतन्य अभिव्यक्त झाले. दुसऱ्या प्रमात्याच्या चैतन्याच्या अभेदाने नव्हे. म्हणून सर्वांना त्याचे अवभास्यत्व नाही. असा अर्थ.

पण स्वयंप्रकाशमानाच्या प्रदीपादिकाप्रमाणे स्वसंसर्गि अशेषवस्तु प्रकाशित्व प्राप्त असतां अहंकारोपाधि नियम कसा काढिला जातो? अंतःकरण परिणामाने संसृष्ट विषयाहून अन्यत्र चैतन्य उपरागाला प्राप्त असताही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

लक्षण उपाधि नेयंच चैतन्याच्या अभिव्यक्ती चा नियम असल्यामुळे अतिप्रसंग नाही असा भाव. प्रकारान्तराने अनियमाची शंका घेतो 'पण कर्मकारकांतही' परातीव शौत्त्याच्या सर्व साधारणत्वाप्रमाणे परंतु अभिव्यक्त चैतन्यालाही सर्व जन साधारणत्व असल्यामुळे अनियम आहे असा अर्थ. साधारण्य असिद्ध आहे. असे सांगतात- 'त्यावर नाही असे सांगतात' पण ज्या प्रमात्या सह प्रधान क्रियेचे साधन असते त्यालाच कर्मकारक अपरोक्ष होते असा नियम कसा? कारण प्रदीप प्रकाश्यावस्तु हून अतिरिक्तांनाही त्याने उक्तिकार्य दिसते? त्यावर सांगतात- 'या प्रमात्याच्या' या प्रमात्याच्या अभेदाने अभिव्यक्त विषयगत चैतन्याला त्या विषयाच्या प्रसाधकत्वाचा अंगीकार असल्यामुळे व सकल प्रमात्याच्या अभेदाने ते अभिव्यक्त नसल्यामुळे सर्वांना त्या विषयाच्या ज्ञानाचा प्रसंग नाही. असा अर्थ.

सांगितलेल्या एवढ्या आक्षेप समाधानपूर्वक स्पष्ट करण्याकरितां आक्षेपाला अवतीर्ण करितात 'पण स्वयं प्रकाशमानाचा' स्वगत नित्य प्रकाश आत्म्याला सकलाचे प्रकाशन सामर्थ्य असतांही त्याचे प्रकाशन उपलब्ध होत नसल्यामुळे उपाधीच्या स्वीकार करणे योग्य असे कर उपाधीच्या कोठे उपयोग आहे? हे ~~विव~~ चर्च्य आहे. काय विषयाच्या प्रकाशनांत? किंवा त्याच्या संबंधात? पहिल्या पक्षाच्या प्रतिक्षेप करितो- 'अंतःकरण' दुसऱ्या पक्षाच्या अनुवाद करितात

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

त्याला प्रकाशीत नाही. हें तर युक्त नाही कारण प्रकाश संसर्ग हाच प्रकाशमानत्व सांगितलें जातें. असंगितेने चैतन्या-
च्या दुसऱ्या विषयांत उपराग होत नाही? असें ह्मणणें असेल तर अंतःकरणांतही असंगितेने उपराग होणार नाही.
(सिद्धान्ती)
ह्मणून त्याच्या उपाधीनेंही किंचितही प्रकाशत्व नाही. हे असो पण अंतःकरणावच्छिन्न जीव प्रतिबिंबस्थानीय परि-
च्छिन्न आहे. ह्मणून त्याने संसृष्ट विषयाला प्रकाशीत करील. ब्रह्मात तर बिंबस्थानीय सर्वगतत्वामुळे सर्वाचा भास-
केल. ब्रह्मातील सर्वदर्शित्व तर मुखातील शुद्धते प्रमाणे जीवाप्रत जात नाही. व जीवातील किंचिज्ज्ञत्व मुखातील श्यामत्वा-
प्रमाणे ब्रह्माप्रत जात नाही. असें सर्व उपपन्न आहे? यांत सार नसे. तसें असतां विषयावच्छिन्न चैतन्याला ब्रह्म-
चैतन्यत्वेंकरून आकारावच्छिन्न जीवाच्या संबंधाच्या अभाव असल्यामुळे सर्वज्ञत्वाप्रमाणे विषयाच्या अवभास ही जीवाला
होणार नाही. पण जीवोपाधि अंतःकरणाच्या व विषयाच्या परस्पर अन्वय होत असल्यामुळे उभयावच्छिन्न ही चैतन्य अन्यो-
न्य संसृष्ट होते ह्मणून जीवाला विषयावभास युक्त आहे? हें युक्त नाही कारण तसें असतां सर्वगत ब्रह्माला नित्य-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'असंगितेने' विषयाच्या संबंधाप्रमाणे उपाधीचा संबंध ही असंगीत आहे. किंवा त्याच्या संबंध असतां विषयाच्या संबंध घडेल असें सांग-
तो 'अंतःकरणांतही' उपाधीच्या अनिरूपणामुळे आत्म्याला संसृष्ट सकलांचे भासकत्व संग्रह केलें श्रवण करून ते सहन न
करणारे सिद्धान्ती बोलतात- 'हें असो पण' काय जीवाला सकल भासकत्व प्राप्त करितांस विकल्प ब्रह्माला? अशा विकल्प-
करून पहिल्याला दूषित करितात- 'पण अंतःकरणावच्छिन्न' 'अवच्छिन्न व प्रतिबिंब स्थानीय' असें स्वरूपाला अनुसरून
इष्ट असें जाणावें दुसऱ्या पक्षीं इष्टापत्ति आहे असें सांगतात- 'ब्रह्मात तर' प्रत्यक्ष ब्रह्मातील सर्वज्ञ जीवांत येईल व जीवातील
अल्पत्व ब्रह्मांत येईल ही अशी आशंका असतां उपाधि भेदामुळे व्यवस्था आहे असें सांगतात- 'ब्रह्मातील' सर्व पूर्वपक्षी- परि-
च्छिन्नत्वामुळे जीवाला एकेकाली सकलाच्या असंसर्ग प्रभावे काहींच्या संसर्ग नाही असें असल्यामुळे कशाचेंही आभासेप्या
र नाही. असें सांगतात 'यांत सार नाही' परिच्छिन्न ही जीवाला वृत्ति द्वारा विषय चैतन्याच्या संबंधामुळे त्यांचे भासकत्व प्राप्त
होते. अशी (सिद्धान्ती) शंका घेतात- 'पण जीवोपाधि' 'परस्पर अन्वय होत असल्यामुळे' येथें वृत्तिद्वारा असा अनुषंग. अ-
तिप्रसंगाने उत्तर सांगतो- 'हें युक्त नाही' एका उपाधीच्या असंसर्गामुळे विषय चैतन्याचीं जीव चैतन्याशी अभेदाने अभि-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

संसृष्ट अंतःकरण आहे; म्हणून त्या उपाधींत जीव ब्रह्म चैतन्याच्या अभेदाच्या अभिव्यक्तीमुळे ब्रह्माचे सार्वज्ञ्य जीवाला नित्याप्रमाणे प्रकाशित होईल. आतां हें मत असेल की— सर्वगत हो (जीव) चैतन्य अविद्येनें आवृतत्वामुळे स्वतः हि तर प्रकाशत नाही. व स्वतः अप्रकाशमान चैतन्य प्रकाश प्रदीपाप्रमाणे प्रकाश्याला भासविण्यास समर्थ होत नाही. अंगुलीमात्राने आदित्याप्रमाणे परिच्छिन्न नाही अज्ञानानें सर्वगत हो चैतन्य तिरोधानाला प्राप्त होते. तेथें अंतः करणाच्या उपरागानें आवरणाच्या अभिभवामुळे तेथेंच अभिव्यक्त चैतन्य किंचित्प्रकाशशीं करिते— असें "तेही"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यांतील मानसिक असतां सर्वज्ञत्वादि लक्षण ब्रह्म व जीवाच्या एका अंतःकरणाच्या संसर्गामुळे अभेदानें अभिव्यक्ति होईल. म्हणून त्या वैज्ञत्वादिकही जीवाला प्रसक्त होईल. असा अर्थ. बुद्ध्यवच्छिन्न जीव ग्रहण केला जात नाही परंतु अविद्यावच्छिन्नच सर्वगत, व म्हणून वृत्तिद्वारा विषयाच्या संसर्गामुळे त्याचें ज्ञान घडते. असें (सिद्धान्तमत) सांगतो— 'आतां हें मत' मग सर्वज्ञ सांगितल्यामुळे को नाळ जीव पाहिजे? अशी आशंका असतां सांगतो— 'सर्वगत ही' 'स्वतः ही' यत्याचा अर्थ— चैतन्य स्वरूपानें हि प्रसिद्धीला प्राप्त होत नाही. दुसऱ्याला प्रकाशीत नाही हें काय सांगावें!— असा. अप्रकाशमानत्व असतां ही नयनाप्रमाणें तें व्यंजक आहे! अशी आशंका असतां अवयवधानानें प्रकाशकत्वामुळे तसें नाही असें सांगतो 'स्वतः अप्रकाशमान' काय अविद्या सर्वगत आहे! किंवा परिच्छिन्न? प्रमाणाभावामुळे पहिला पक्ष नाही. दुसरा होत नाही कारण परिच्छिन्नाला सर्वगत चैतन्याच्या तिरोधायकत्वाचा असंभव आहे! अशी आशंका असतां (सिद्धान्तमतें) सांगतो— 'अंगुली मात्रानें' "परिच्छिन्न नाही" येथील ही शब्दानें अज्ञानाच्या अपरिच्छेद सूचित करितात. 'कारण' "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" [श्वे. ४।१०] इत्यादि वचनावरून सकल भूतभौतिकांच्या उपादानत्वानें सर्वगत्व प्रतीत होते. असा अर्थ. मग अविद्येनें आवृतत्वामुळे किंचित ही जाणणार नाही! किंवा जाणता असतां सर्व काही ही जाणेल! अशी आशंका असतां (सिद्धान्तमत) सांगतो— 'तेथें अंतःकरणाच्या' अहंकार इंद्रियादिकांनीं संस्कृत अंतःकरण ज्याच्या आकारानें परिणाम पावलें प्राप्त होते न त्याच्या संसर्गामुळे ज्या विषयावच्छिन्नचैतन्यगत आवरणाच्या अभिभव होतो त्याला प्रकाशित होतो अन्याला नाही. असा अर्थ. मात्र पूर्वपक्षी, कार्य कारणात्मे अभिव्यंजकत्वादि समान असल्यामुळे अंतःकरणाला अज्ञानाचें साधकत्व इत्यादि सांगतो आहे असें सांगतो— 'तेही युक्त नाही?' अंतःकरणावच्छिन्नत्व किंवा अविद्यावच्छिन्नत्व असतां प्रमातृत्वादि व्यवस्था

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

युक्त नाही कारण कार्यभूत अंतःकरणाने स्वतःचे उपादान अशा अज्ञानाच्या आणि ब्रह्माच्या असंगत्व आहे. म्हणून किंचि- ज्ज्ञत्वविषयी अहंकारोपाधीचे वर्णन युक्त नाही (सिद्धान्ती) यावर सांगतो - ह्याउपाधि युक्त आहे, कारण सर्वगत ही जीवाच्या असंगित्वाने सर्वांशी असंयोग आहे व प्रकाशाला संयुक्त वस्तूचे अवभासित्व आहे. नन्तर सर्वोपादानत्वाने स्वतः शी अभिन्न अशा जगताला स्वतः प्रमाणे भासवितो. अनुपादानत्वामुळे जीवावर नाही. पण सर्व वस्तु व देशाशी अव्यवहितत्वाने सर्वगताला, विषयान्तरांत असंगित्वाने असलेल्याला अंतःकरणाशीच तरी सं- सर्गिता कशी संभवेल? सांगतो - जसे गोत्वादिक जाति विशेष आपल्या व्यक्तस्थल प्रदेशाशी सं- श्लिष्ट असतांही स्वभावविशेषामुळे अश्वादि व्यक्तीच्या असंगितेने त्यांनी अनभिव्यक्त असेही सा- स्नादिमत्पिंडाच्या संगित्वाने अभिव्यक्त होतात. किंवा जसे वायु आकाश रसगंधादि प्रदेशांत व्यापक होऊन ही दीप- प्रभा स्वभावविशेषामुळे त्यांना प्रकाशित न करितां रूप संसर्गित्वाने त्यालाच प्रकाशित करिते याप्रमाणे अन्यही

॥ विवरण व्याख्यान ॥

धरले असे सांगतात - 'यावर सांगतो' त्यांत प्रथम अविद्यावच्छिन्नत्वाला ग्रहण करून व्यवस्थेचे उपपादन करितात - 'ह्याउपाधि' पण संयोगित्वाचा अभाव असतांही एकत्र अन्वय का अथवा प्रकाश आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'व प्रकाशाला' पण असंगित्व असतांही प्रकाशाचा जसे सर्वगतिमानत्वाचे आहे त्याप्रमाणे जीवाला ही का होईल? अशी आशंका असतां वैषम्याने उत्तर सांगतात - 'नन्तर' ब्रह्माच्या अभेदामुळे जीवालाही तयारी का होईल? अशी आशंका असतां सांगतात 'अनुपादानत्वामुळे' चिन्मात्राच्या ब्रह्माशी अभेद असतांही परिच्छिन्नज्ञानशक्ति जीवाला आदानत्व नाही. त्यामुळे सकलाच्या भासकत्वाची अनुपपत्ति आहे. असा अर्थ. म्हणून अशारीतीने स्वतः विषयाशी संबंध घडण्याचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या सिद्धीकरिता उपाधि आश्रयणीय आहे. असे सांगितले. त्यावर उपाधीच्या संसर्गाप्रमाणे विषयाच्या संसर्गाही राहील. अन्यथा उपाधीच्या संसर्गाचीही अनुपपत्ति आहे. अशी शंका घेतो. 'पण सर्व' सर्वगतत्व असतांही कोणाचा कोणाशी संसर्ग होतो व कोणाशी होत नाही असे दोन्ही प्रकार दिसत असल्यामुळे विरोध नाही. असे सांगतात - 'सांगतो' सर्वगत जाति आहे या पक्षाचा आश्रय करून दृष्टान्त सांगतात - 'जसे गोत्वादिक' व्यक्तिसर्वगत असून जाति नाही या पक्षांत दृष्टान्त सांगतात 'जसे वायु आकाश रसगंधादि' ~~[illegible]~~ प्रकाशमान

॥ विवरण ॥

स्वभावविशेषामुळे अंतःकरणांत संसर्गाला प्राप्त होते अन्यत्र नाही. हें युक्त आहे. व जसें केवळ अग्नीने न दाह्य ही
तृणादि लोहपिंड समारूढ अग्नीच्या योगाने दग्ध केले जातात तसें अहंकारांत समारूढ आत्म्याकडून केवळाने अप्रकाश्य ही
विषय प्रकाशित केले जातात. म्हणून अहंकारोपाधि वर्णन युक्त आहे. अथवा सोपाधिकत्वामुळे जीव परिच्छिन्न असले-
ला सर्वांला असवीत नाही. व जीवाच्या अवच्छेदावा विपत्ति अशा अंतःकरणाच्या परिणामाच्या संसर्गाने केवळ त्या अभि-
व्यक्तित्वामुळे विषयगतच्छेदाने चैतन्याचा जीवचैतन्यता विरुद्ध येत नाही. तसें ब्रह्माकार परिणत अंतःकरणाच्या संसर्गा-
च्या अभावामुळे नित्याप्रमाणे ब्रह्माच्या प्रकाशाचा प्रसंग येत नाही. अंतःकरणाच्या स्वरूपमात्राशी संसर्गाची तर अभि-
(अंतःकरण)
व्यक्ति अंगीकृत नाही. कारण मग त्याच्या (जीवा) लोहधर्मादिकांच्याही अभिव्यक्तीचा प्रसंग येतो. जीवाकार ~~संबंध~~
वृत्ति परिणत अंतःकरणाने तर जीव अभिव्यक्त होतो. अन्यथा सुषुप्ति होणार नाही. म्हणून परिच्छिन्नत्वामुळे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अवस्थांत ही उपाधि संबंधामुळे सामर्थ्यांत दृष्टान्त सांगतात - 'वह्नेः' सर्वगत जीव आहे असें ग्रहण करून प्रतिकर्म व्यव-
स्था स्थापित केली. सांप्रत त्याला परिच्छिन्नत्व असतांही व्यवस्था घडविणें शक्य आहे असें सांगतात - 'अथवा सोपा-
धिकत्वामुळे'. अंतःकरणोपाधिकत्वामुळे असा अर्थ. अहंकारावच्छिन्न चैतन्याला विषयचैतन्याशी असंबंधामुळे विषया-
च्या ज्ञानाचा असंभव आहे असें सांगितले त्याला दूषित करितात - 'व जीवाच्या' विषय व प्रमातृचैतन्याचे एका अंतःकरण
परिणामाच्या संबंधामुळे अभेदाने स्फुरण होते. त्यामुळे विषयाचे प्रकाशन उपपन्न होते असा अर्थ. आतां प्रत्यक् व ब्र-
ह्माच्याही एका अंतःकरण संबंधामुळे ब्रह्माचेही प्रत्यक्त्वाने अभेदाने स्फुरण होईल असें जें स्वतः त्याचें सांगितले त्या-
विषयी - काय ब्रह्माकार परिणत अंतःकरणाच्या संसर्गामुळे त्याचें स्फुरण होईल किंवा अंतःकरणमात्राच्या संसर्गामुळे?
असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात - 'तसें ब्रह्माकार परिणत' दुसऱ्याला दूषित करितात - 'अंतःकरणाच्या'
अंतःकरणमात्राच्या संसर्गामुळे प्रत्यगात्म्याच्या अभेदाची प्रमाणे ब्रह्माचीही अभिव्यक्ति होणार नाही. अशी आशंका
असतां दृष्टान्ताच्या असंगतीने उत्तर सांगतात - 'जीवाकार' त्याविषयीं निर्णायक सांगतात - 'अन्यथा' कारण तेथें जी-
वाकार अहंवृत्तीचा अभाव असतां जीवाचे धारादिमत्त्व नाही असा अर्थ. बुद्ध्यवच्छिन्न जीव मापतांत प्रमातृत्वव्यवस्था उपपन्न होते असा उपसंहार
म्हणून
करितात - 'म्हणून'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

जीवाला सर्व विषयांची अवभासिता नाही. अथवा अज्ञानाने आवृत असल्याने अप्रकाशमान असते ते विशिष्ट विषयाकार न असलेल्या, अंतःकरणाच्या उपरागामुळे आवरणाचे तिरोधान झाले असतां तेथेंच अभिव्यक्त झालेला त्याने भासमान असा विषयाला भासवितो. वृश्चिक वृक्षादिकांप्रमाणे। गोमय मृदादि कारणाच्या स्वभावाचे तिरोधायकत्व दृष्ट ही आहे. अशारीतीने आत्म्यांत प्रमातृत्वादि व्यवस्था सिद्ध झाली.

७३।११
विषयाचें चैतन्यविवर्तत्व असल्यामुळे त्याच्याशी अभिन्न चैतन्य अहमेव भासाशी एकरूप

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जीवाचा सर्वगतत्व असतां विषयांशी उपरागाशिवाय उपाधि इष्ट आहे असें सांगितले. सांप्रत आवरणाच्या अभिभवाकरिता तो आहे, अशा मतान्तराचा उपन्यास करितात- 'अथवा' विषयाकाराने परिणत अंतःकरण अंतःकरण शब्दाचा अर्थ आहे. विषयाचे चित्त आवरण आवरण शब्दाचा अर्थ आहे. कार्याला कारणाचें अभिभावकत्व असें जें सांगितलें त्यावर सांगतात- 'वृश्चिक' वगैरे. आदि आदेश शब्दाचा अर्थ आहे. प्रतिकर्म व्यवस्थेचा उपसंहार करितात- 'अशारीतीने' जीवाला सर्वगतत्व असतां विषयाशी उपरागार्थ त्याने [illegible] आवरणाच्या तिरोधायकत्वाने उपाधीचा उपयोग आहे. व परिच्छिन्नत्व असतां विषयाशी संसर्गाकरिता आहे. अशी उपाधीच्या स्वीकारानें व्यवस्था मुक्त आहे असा अर्थ. 'च' शब्दाने अद्वैत मताची सिद्धी पक्ष सांगितली जाते.

२६४।२४
पण विषयांत अभिव्यक्त झालेल्या चैतन्याने त्याची प्रतीति सांगितली असल्यामुळे व विषय व संवित्त्याचा अभेद सांगितला असल्यामुळे अपसिद्धांत असा त्याची शंका. 'पण नीलादि' याप्रमाणे कशी येते? अशी आशंका असतां तापूर्वे सांगतात- 'विषयाचें चैतन्यविवर्तत्व' विषयाला चैतन्यविवर्तत्वाने त्याच्याशी अभेद असतांही आत्मा अन्य मानला असल्यामुळे अपसिद्धान्त नाही? अशी आशंका असतां सांगतात- 'अहमेव भासाशी' अहं अवभास ज्याचा आहे असा आत्मा त्याच्याशी चैतन्य अभिन्न सांगितले असा अर्थ. प्रमातृ व विषय चैतन्याची अभेदाने अभिव्यक्ति उपपादन केली असल्यामुळे शंकेला अवसर आहे. असा अर्थ. अनुभव व आवृत्त भावाने विषय व संवित्त्याचा भेद असतांही विषयाच्या चित्तशी अभेद मानला असल्यामुळे अपसिद्धान्त दुर्वार आहे. म्हणून 'असं नाही' इत्यादि ग्रंथ कसा? अशी आशंका असता काय [illegible] त्यांनी अपरिहार्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

२५१२ पण नीळादि विषयही जर अपरोक्ष स्वभाव आहे तर नीळात्मक संवित् (ज्ञान) आहे असे सांगितलें असे होते. म्हणून तोच महायानिक पक्ष समर्थित होतो? असें नाही कारण परस्पराहून भिन्न नीळ व पीत भासतात. अपरोक्षता तर तशी नाही. कारण तिच्यात विच्छेदावभास

॥ विवरण ॥

सांगितले त्यावर अपसिद्धान्त प्रसंगाची शंका घेतो - 'पण नीळादि' यत्किंचित् साम्यावरून अपसिद्धान्त असतां तर सर्वच सिद्धान्तांचा संकर होईल. येथें तर असा महान् सिद्धांतभेद आहे. क्षणिक विज्ञानाहून भेदाने अर्थक्रियासामर्थ्य सत्वशून्य विषय आहे. असे विज्ञानवादी म्हणतात. तत्वदर्शी तर अद्वितीय संवेदनाहून भेद असतांही विषयत्वे भ- ासणारी अर्थक्रियासामर्थ्य सत्व व स्थायित्व अबाधित आहे असें म्हणतात. तेथे सिद्धान्तांचा संकर कसा? असें सांगण्याकरितां संवेदनांचें ऐक्य दाखवितात - 'असें नाही' पण प्रत्यभिज्ञानावरून एकरूपता असो. घटसंवित् पटसंवित् असा भेद ही असतो? त्यावर सांगतात - 'कारण तिच्यांत' स्वरूपविषयक प्रत्यभिज्ञा परोपाधीने भासणाऱ्या विच्छेदानें

विवरण व्याख्यान

२६५१२ म्हणजे 'किंवा सामान्यांनी असाधिक त्यांच्या परिहार त्याला दूषित करतात - 'यत्किंचित्' सर्व साम्यानेंही असिद्ध आहे असे सांगतात 'येथें तर' सिद्धान्तभेद सांगतात - 'क्षणिक' पण बाधित स्थायित्व तुमचे मतात हि आहे? त्यावर विशेष सांगतात - 'अबाधित' विष-

~~(स्वरूपाहून)~~ (विरुद्ध) ~~(संवेदनाहून)~~ मी प्रासक

यांच्या संवेदन प्रातियोगिक प्रामाणिक भेदाच्या अभावें असतांही आरोपित भेद मानला असल्यामुळे ~~महासामान्य~~ कमतप्रसंग ही नाही [illegible] सारखे. गाय गाय असा एकरूपतेचा प्रतिभास असतांही गाईंत भेद तुमच्याकडून आश्रयिला जातो त्याप्रमाणे येथेही संवित् मध्ये तो आहे? अशी शंका घेतात - 'पण प्रत्यभिज्ञानावरून' खंड मुंडादि भेद प्रत्यक्षसिद्ध असल्यामुळे गाय गाय असा अनुवृत्त प्रत्ययाला जसे सामान्य विषयत्व आहे. तसे संवित् मध्येही अनुवृत्त प्रत्ययाला सामान्य विषयत्व आहे व भेद प्रत्ययाला व्यक्ति विषयत्व आहे म्हणून संवितां मध्ये ऐक्य नाही. असा अर्थ. पण विच्छेदावभास असतांही अपरोक्षता अभेदित्व ही तर आहे असे कसे म्हटले? कारण भेदावभास ला व्यक्तिभेद विषयत्व असून प्रत्यभिज्ञानाला सामान्य विषयत्व आहे? त्यावर सांगतात - 'स्वरूपविषयक' दृष्टान्तांत व्यक्ति भेदाला प्रामाणिकत्व असल्यामुळे प्रत्यभिज्ञेला सामान्य विषयत्व घटते. प्रकृतांत तर संवित् भेदाला अप्रामाणिकत्व असं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असका तरी तिचे एकरूप कळेल. म्हणून ती त्यांच्या स्वभावाची नाही. जर असेल तर त्यांच्याप्रमाणे

च तिच्यांतही भिन्नस्वभावता ही असेल. परंतु तशी असत नाही. पुनः बौध्यांकडूनही नीळात्मक (२५।७)

॥ विवरण ॥

बोधित होत नाही. असा भाव. पण कांहींमध्ये एकत्व असतांही विषयाशी तिचा अभेद कां असणार नाही? त्यावर सां-

(६३।२०) गतात- 'जर असेल तर'. 'अनुवृत्ताचा व्यावृत्ताशी अभेद नसतो अनुवृत्तत्व असल्यामुळे आकाश घटादिकांप्रमाणे' असें

अनुमान सांगितले. सांप्रत प्रत्यक्षही विषय व संवित् मध्ये भेद आहे असें सांगतात 'पुनः बौध्यांकडूनही' नीळा-

त्मक संवित् याने नीळविषयस्वरूपाचे ज्ञान होते. कारण बौध्यांकडून एकच विषय व विषयी असा दोन संवित्मा

॥ विवरण व्याख्यान ॥

त्यामुळे प्रत्यभिज्ञेचा स्वरूपविषयत्व आहे असा अर्थ. पण 'नील संवित्' पीत संवित् असा भेद प्रतीत होतो? त्यावर सांग-

तात- 'परोपाधीने' उपाधीतील भेदाविषयी न असणाऱ्या भेदत्वामुळे संवित् मध्ये स्वतः भेद नाही. परंतु उपाधीतील भेदाप्र-

माणे औपाधिक भेद आहे. म्हणून भेद प्रत्ययाला एकत्वाने बाधकपणा नाही असा अर्थ. पण ब्रह्म अनुवृत्त असून विषयांचा वृत्त

आहेत तथापि ब्रह्माहून अभिन्न आहेत असें तुमच्याकडून ग्रहण केले जाते. त्याप्रमाणे संवित् व संवेद्य विषयांत अभेद

(२६६।६) का असणार नाही? अशी शंका घेता 'पण संवेद्यामध्ये'. ब्रह्म व विषयांतही वास्तविक एकत्व अंगीकार केले जात नाही

तुमचा वास्तविक ऐक्य इष्ट आहे असें नैयमिक आहे असें अनुसंधान करून सांगतात 'त्यावर सांगतात'. म्हणजे प्रमाणाने

साधलेला अर्थात दुसऱ्या प्रमाणाच्या उपन्यासाकरिता 'पुनः बौध्यांकडूनही' अशी उक्ति युक्त आहे. परंतु पूर्वी प्रमाणा-

चा उपन्यास दिसत नाही? अशी आशंका असतां सांगतात 'अनुवृत्ताचा'. संवित् व संवेद्यांत अनुवृत्त व्यावृत्तता व अभेद

रहितताही आहे या विषयी दृष्टान्त सांगतात- 'आकाश घटादिकांप्रमाणे'. 'अनुवृत्त तत्त्वतः व्यावृत्ताहून अभेदवान् नसते अनुवृत्त

त्यामुळे आकाशाप्रमाणे' जातीत व्यभिचार नाही कारण तिला पक्षतुल्यता आहे असा अर्थ. पण नीळात्मक संवित् येथें नीळ

व संवित् यांचा अभेद सांगितला. व तसें असतां नील संवित् व अहम्‌वकासाच्ये भेदसाधन असंगत आहे? अशी आशंका असतां सांगतात-

(२६६।१८) 'नीळात्मक संवित् याने'. त्याविषयी हेतु सांगतात 'कारण बौध्यांकडून'. पण संवित् शब्दाने नीळ स्वरूपाची विवक्षा असतां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥ २५।६

(नीलविषया)
संवित् हून अन्यच्च बाहेरहून भिन्न अपरोक्ष प्रत्यगवभास स्वरूपमात्रात पर्यवसित विकल्प ग्रहणक-रूपाजातो; नील संवित (नीलविषय) प्रत्यक् हून व्यावृत्त इदंतेने (इदंत्वेन) ग्राह्यरूप प्रतीत होते ही

॥ विवरण ॥

२४७।१ ८३१२४

नव्याजातनाहीत. 'प्रत्यगवभास्' र यथे अत्संवेदनमात्र सांगितले जाते, पण अहंकाराच्या चैतन्याहून व्यावृत्त-रूप असतांही चैतन्याच्या अहं अशा आभासाप्रमाणे नील व अहंबुद्धीचे ऐक्य आहे अशी आशंका असतां 'बाहेरून भिन्न' असें म्हटले. नित्यानुभवाच्या व्यावृत्तीकरितां अपरोक्ष असें म्हटले. अन्यत्वबोधहेतु सांगतात- 'स्वरूपमात्रात'. अन्यत्वाचा केवळ भान केवळ नाही परंतु त्याचा अनुभवही आहे असें सांगतात- 'नील संवित्' प्रतीत होते'

॥ विवरणविचारम्यातर ५

नीलहून अन्य असें म्हणावयाचे ऐसे संवित् म्हणणे कायी. असें म्हणतां येणार नाही कारण संवित हून पृथक् नील-त्वाचा अभाव असतां त्याच्यासंबंधित्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे नीलाची सत्ता इष्ट आहे असें सूचित करण्याकरितां संवितत्वे ग्राह्य आहे असा अर्थ. 'प्रत्यगवभास' येथें प्रतीत्याच्या (प्रत्यगात्म्याच्या) अवभास अशा विग्रहाची शंका येईल. परंतु ती उपपन्न होत नाही कारण आभासाहून व्यतिरिक्त प्रतीत्याला त्यांनी मानले नाही. त्यावर त्याला सांगतात- 'प्रत्यगवभास' २६३।२३
आणि 'नील प्रकाशतो' हे ज्ञान अपरोक्ष आहे असें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे संवितत्वे ग्राह्यत्व असतां विषयविशेषणांचे संवेद्य-
(क्षणिकत्वामुळे)
तानुषत्वाकायत्व येईल. परंतु ते युक्त होत नाही. म्हणून ज्या नीलाशी संवित् च्या अभेद सांगितला त्यानीलाहून अहं-बुद्धिचे अन्यत्व बौद्धाकडून अंगीकारले जाते. व त्याचे ग्राह्यग्राहकता अनुभवाविरुद्ध आहे. म्हणून त्याच्या भेदाचा प्र-त्यक्ष आहे. पण आलयविज्ञान बौद्धयोगाचा भेद त्याच्याकडून अंगीकृत आहे. ~~पण आलयविज्ञान त्याने ही भेद स्व-~~
~~त्याकडून अंगीकृत असे~~ म्हणून त्याने साधनसिद्ध साधन आहे. व प्रस्तुत अननुसारी आहे. अशा प्रमांतही पडूं नये कारण (विज्ञानाचें)
आत्मत्वाने
त्यांच्याकडून मानलेल्या आलयविज्ञानाचेंच व विषयसंवित् चे अद्वैतवाद्यांकडून ऐक्य अंगीकृत आहे. सिद्धान्त
मतावलंबून करून शंका घेतो- 'पण अहंकाराच्या' उत्तर सांगतात- 'बाहेरून भिन्न असे'. प्रकाश्य व प्रकाशक अशा चैतन्य व अहंचे
पक्षवादी ऐक्य मानले नसून दुसऱ्या स्वत्वाचे ऐक्य इष्ट आहे म्हणून ते भोगता नाही असा अर्थ] पण नीलाहून अहंबुद्धीचे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

न त्यामुळे ग्राह्य ग्राहकरूप दोन वस्तु इतरेतराहून भिन्न सिद्ध होतात. असें नाहीं कारण दो-
न्हींहि स्वरूपमात्रनिष्ठ असतां त्यांच्यांत विषयविषयीभाव कसा ? म्हणून मी हें जाणतो

॥ विवरण ॥

फलित सांगतात- 'त्यामुळे'
'मी नीळ पहातो' असा विषय व संवेदनांत कर्तृकर्मत्वानें भेद प्रत्यक्ष आहे असा अर्थ. यावर विज्ञानवादी शंका घेतो
'असें नाहीं' हा भाव- संवित् हून अन्य जर नीळ आहे तर ते संवेदनांत भासणार नाहीं जर भासते तर सर्वांना भास-
णार नाही. कारण विशेष संबंधाचा अभाव आहे. नीळाला संवित् शी जनकता विशेष संबंध आहे ? असें असे-
-ल तर नाहीं कारण इन्द्रियादिहीं विषयता प्रसंग येतो. म्हणून स्वाभाविक असाधारण अभेद संबंधामुळेच
-असा. स्वरूपमात्रनिष्ठ = परस्पर असंसृष्ट स्वरूप मम
विज्ञानांत नीळ भासते. सिद्धान्ती भेदावभास हो प्रत्यक्ष असता शंकेनें कसा निराकरण केला जातो असें सांगतात- 'मी'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

भिन्न आहे असा अनुभव असल्यामुळे त्यांच्या भेदाला प्रत्यक्ष कसें ? त्यावर सांगतात- 'मी नीळ पहातो.' 'कर्मत्वानें सूचित आनु-
पपत्तीला दाखवितो- 'हा भाव.' काय संवित् शी असंबद्ध नीळ भासते किंवा संबद्ध ? असा विकल्प करून पहिल्याला
दूषित करितो- 'संवित् हून.' कारण अति प्रसंग येतो असा अर्थ. संवित् च्या नीळाकारत्वामुळे तिला त्याचे भासकत्व आहे ? अशी
तदाकारत्व
शंका घेतात- 'जर भासते.' संबंधावाचून जर भासकत्व आहे तर सर्वांचे भासकत्व कां असणार नाहीं ? असें सांगतो- 'सर्वांना.' दु-
पूर्व
सऱ्याचे निरसन करितो- 'कारण विशेष संबंधाचा.' संयोगादि संबंध तर संवित् व संवेद्याच्या भेदादिकानें निरूपण पक्षाला
अवतीर्ण होत नाहीं. असा अर्थ. जन्यजनकता संबंध आहे ? अशी शंका घेतो- 'नीळाला.' काय जनकत्व मात्र संबंध आहे
किंवा विषयत्वानें जनकत्व ? अति प्रसंगामुळे पहिला पक्ष नाहीं असें सांगतो- 'नाहीं कारण.' दुसरा पक्ष होणार नाहीं कारण भूत संबं-
धाच्या अभावामुळे विषय विषयी भावाची ही अनुपपत्ति आहे. म्हणून विषयतानें जनकतेचा असंभव आहे असा अर्थ. भेद
पक्षांत विषयविषयीत्वाच्या असंभवाच्या साधनाचें फळ सांगतो- 'म्हणून स्वाभाविक' नील व विज्ञानाचा जो हा अभेद संबंध आहे
तो दुसऱ्याला नाहीं असें सांगतो- 'असाधारण.' त्यावरच विषयत्व आहे ही युक्त आहे असें सांगतो- 'स्वाभाविक.' त्यांच्यांत जो हा ग्राह्यग्राह-
कता संबंध आहे तो दुसऱ्या पक्षांत कसा ? अशा परजनांने सिद्धान्त्यांच्या मताला अनुवादित करितात- 'सिद्धान्तीतर' 'मी हें जाणतो'

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असा त्यांच्यांत ग्राह्यग्राहकतावभास कसा ? हा ग्राह्यग्राहकतेचा अवभास नव्हे. परंतु 'मी' असे हे असे 'जाणतो' असे हे परस्परांहून भिन्न विकल्प आहेत. पण मग ते क्रमाक्रमानेही एक दुसऱ्यांस पहात नसतां त्यांच्यांत हा संबंधावबोध कसा ? 'मी' व 'हे' या वासनेने युक्त पुढील

॥ विवरण ॥

हे 'विज्ञानवादीतर' - हे तीन एकक्षण संवित् असत नाहीत. परंतु हे क्रमवर्ति तीन संवित् आहेत असा परिहार करितो - 'क्रमात्' क्रमवर्तित्व असतां अन्य संवित् काळी अन्य असणार आहे. हे तरात्रितयाचे एककालीन प्रत्यक्ष भासते. म्हणून क्रम प्रत्यक्षाशी विरुद्ध आहे असें सिद्धान्ती सांगतात - 'पण मग ते' विज्ञानवादी बोलतो - 'मी' व 'हे' या वासनेने' 'मी' असे मी कल्पनेने विशिष्ट कदाचित् विज्ञान होते व अनंतर 'हे' असे विषयाने विकल्पित विज्ञान होते ती विज्ञानें च वासना होत. कारण सजातीय ज्ञानाच्या पूर्ववृत्त सजातीय ज्ञानजन्य वासना आहे कारण त्याहून अन्य संस्कार नाहीं असें सांगितले आहे. तेथें या दोन वासनेने युक्त 'जाणतो' या क्रियाविकल्प प्रत्ययापासून कारण त्रितयाच्या अनुरोधा

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अशा ग्राह्यग्राहकतेच्या अनुभवाच्या विरोधामुळे त्यांच्यांत अभेद नाही असें सांगितले असतां अनुभवच असिद्ध आहे कारण 'मी हे जाणतो' अशा आकाराचे ज्ञान त्यांनी मानलेले आहे असें जे व्याख्यानांत सांगितले ते अनुपपन्न आहे. कारण एककालीं संवित् त्रयाची अनुपपत्ति आहे. म्हणून हे त्या प्रकारचे एक ज्ञान इष्ट आहे अशी आशंका असतां त्यावर सांगतो - 'विज्ञानवादीतर' 'तीन' = गृहीत ग्रहण - ग्राह्य लक्षण असा अर्थ ज्ञानविषय असतां संबंधाचे ज्ञान अनुपपन्न आहे असे जे (व्याख्यानांत) सांगितले ते अनुपपन्न आहे कारण संबंधाचे ज्ञानच असिद्ध आहे अशी आशंका असतां ती दूर करीत सांगतात - 'क्रमवर्तित्व असतां' 'त्रितय' येथे 'अन्योन्य संस्पर्श' असा दोष. 'अन्य संस्कार नाही असें सांगितले आहे' ? संस्कारांचा आश्रय स्थायी असें कांही नसल्यामुळे पूर्वज्ञानच संस्कार आहे असें बौद्धांचे ग्रंथांत सांगितले आहे. असा अर्थ - पूर्वी उत्पन्न झालेल्या सकल ज्ञानाला उत्तर ज्ञानाच्या वासनात्व आहे त्यामुळे उत्तर ज्ञानाचा असंताकारता येईल ? अशी आशंका येईल व म्हणून सांगतो - 'सजातीय' कारण विजातीयांना वासकता प्रसिद्ध नसे असा अर्थ. फलित सांगतो - 'तेथे' प्रक्रियेचे अनुभवांत अनाकृष्टत्व दाखवितात ——

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

"जाणतें" या प्रत्ययापासून उत्पन्न झालेला संकलनात्मक हा दुसरा प्रत्यय आहे. येथें संबंधावबोध नाही. पण "तूं असी अनुभवांत आरूढ नसलेली क्रिया कशी रचतोस?" क्षणांत नाश

॥ विवरण ॥

ने "मी हें जाणतों" असें विषयक्रियाव अहंकल्पनेनें त्रिकालिस्थ तीन आकारत्वें एक विज्ञान उत्पन्न होतें. असा अर्थ. अवरसिद्धान्ती सांगतात - पण तूं असी = संकलनात्मक. केवळ "मी" असाच किंवा "हें" असा किंवा "जाणतों" असा हे प्रत्यय दृष्ट नाहीत. परंतु प्रथमच एक प्रत्यय "मी हें जाणतों असा" कदाचित अनुभवात्मक दृष्ट आहे. म्हणून प्रतिभासा च्या अनुसारत्व "अहं" या प्रत्ययाहून भिन्न "मी क्रियासमर्थ नीळवस्तु आहे असें मानलें पाहिजे असा भाव. खरें आहे पण आम्ही अनुभवाचा आश्रय करून संवेदनाशी अभिन्न नीलवस्तु म्हणतां नाही. परंतु विज्ञानाने नीलाप्रतिभास अन्यथा उपपन्न होत नाही त्यामुळें म्हणतों. "असा" विज्ञानविषयाचा स्थायित्व असतां तर क्रियानिमित्त असाधारण संबंधाच्या, परस्पर संबंधामुळें असाधारण विषयाच्या अवभासा होईल. परंतु क्षणिकाचा आ

॥ विवरण व्याख्यान ॥

"केवळ" केवळ आत्मक प्रत्ययाचें अदर्शनच नाही. परंतु एकाकार प्रत्यय उत्पन्न होतो असे सांगतात - "परंतु प्रथमच". "कदाचित अनुभवात्मक" = कदाचित अनुभवांत आलेला आकार आहे ज्याचा. फलित सांगतात - "म्हणून प्रतिभासाच्या". "क्षणांत नाश

२२३।२५

होणाऱ्या" या ग्रंथाचें पूर्वपक्षवादी व्याख्यान करितात - "खरें आहे" अंगीकृत अंश सांगतो - "आम्ही अनुभवाच्या" प्रतिभासाची

२८०।२

अनुपपत्ति प्रतिभासमात्राला आक्षेपित करिते अभेदाला नाही. अर्थ शंकाद्योतक - "असा" तेथें सांगावयाची स्थायीचा प्रति-भास प्रतिभास कशाला आहे? किंवा क्षणिकांना? असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितो - "विज्ञानविषयाचा" क्षणिकाहून अंतर्बाह्य इंद्रियव्यापार सांगितला जातो. स्थायित्व असतां तर विषयाचा अवभास होईल. असें सांगण्याकडून क्षणिकाचे स्थायित्वाचा अभाव निर्दिष्ट आहे. त्याविषयीं हेतु स्पष्ट जाणावा. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितो - "परंतु क्षणिकाचा". क्रियानिमित्त असाधारण (= आगंतुक) संबंध होतो, क्रिया तर क्षणिक पक्षांत अनुपपन्न आहे असा अर्थ. संबंधोपाधि विभासो येतो ही सामान्य पण्डाची आहे. क्रिया निमित्त प्रतिभास होणे हें विशेषण त्यामुळें आहे. क्रियानिमित्त संबंध रूप विशेषणाचा

नैकदेशकत्वाचा ... "अहं" ... प्रमाण

॥ व्याख्यान ॥

होणाऱ्या क्रियेची अनुपपत्ति असल्यामुळे अहंकृत्यस्वभावाचे स्थायित्व असतां तर स्थायीच अशा नीलादिकांशी क्रियांनी दिसत त्यांच्यांत अंगं धरलेलें वस्तामुळे क्रियांनिमित्तानेच नीलादिकांचीही (=क्षणिकत्वही) अपरोक्षता होईल. परंतु त्यांना स्थायित्व तर नाही. १ जर असे म्हणाल तर अहंत्या संविदेला प्रतिक्षणी

॥ विवरण ॥

आंगांतुक असे त्याचा स्वभाव असतां जर स्वाभाविक अभेद संबंधही नसेल तर तेथें चैतन्यानें असें स्फुरणाऱ्या प्रतिभासच होणार नाही. म्हणून प्रतिभासाची अनुपपत्ति अभेदावाचून आहे असें विज्ञानवादी वर्णन करितो— 'म्हणजे ज्या होणाऱ्या क्रियेची अनुपपत्ति.' तेथें काय प्रत्यक्षानें विज्ञानांत क्षणिकत्व भासतें जातें. किंवा अनुमानानें १ पण प्रत्यक्षानें तें असें— वर्तमानकाळी भासणारें विज्ञान आपलें अवर्तमानाहून व्यावृत्तीही जाणवितें. जसें नीलज्ञान अनीलाहून पृथक् नील आहे असें जाणवितें त्याप्रमाणें. म्हणून वर्तमानक्षणमात्र विज्ञान प्रत्यक्ष आहे. प्रत्यक्षानें तर विज्ञानांत भेदावभास नाही असें सांगतात 'जर असें आहे तर'.

'स्वलक्षणभेदानें'— स्वतः करून [illegible] होणारा जो स्वतः तोच भेद तो स्वलक्षणभेद त्यानें असाऱ्याचे पण भेदावभास

॥ विवरणव्याख्यान ॥

क्षणिकत्व असतां असें कसें असल्यामुळे अभेद संबंध मानावा; असा समुदायार्थ. वर्णसंविदांमध्ये प्रतिक्षणी भेदाचा अनुभव येत नसल्यामुळे क्षणिकत्व नाही असें कसें म्हणता येतें (व्याख्यानांत) कारण आनुमानिक भेदसंभवच नाही अशी आशंका असतां विकल्पोत्तरानें व्याख्यान करण्याकरितां विकल्प करीतात— 'काय प्रत्यक्षानें'. व्यापक विशेषाभावाचा (संवेदनाभावाचा) क्षणिकत्वाचा व्याप्यभिन्नत्व असल्यामुळे त्याचें निराकरण केलें असतां व्यापक विशेषाभाव सिद्ध होतो आहे. अशा आशयानें क्षणिकत्वाचा विकल्प आहे असें जाणावें. क्षणिकत्वाचा [illegible] अप्रत्यक्षत्व असल्यामुळे विकल्पाचा असंभव आहे. अशी आशंका असतां प्रत्यक्षाचे सामर्थ्य नक्कीसी— 'पण प्रत्यक्षानें'. नीलाकार ज्ञानाला नीलाभावाहून व्यवच्छेदानें (निरासानें) त्याच्याहून पृथक् न संवेदन करीत क्रियेच्या व्यवच्छेदकाच्या प्रमाणें वर्तमानमात्र (आकार) ज्ञानाला अवर्तमानाहून (तेथ्या) व्यावृत्ति (निवृत्ति) ग्राहकत्वामुळे क्षणिकत्वाला प्रत्यक्षत्व आहे असा आशयानें प्रत्यक्षाच्या निराकरणपरत्वानें व्याख्यानाला प्रवृत्ति करितात— 'प्रत्यक्षानें'. पण येथें प्रत्यक्षत्व मानलें असें—

---

५ * घटकस्वरूप पदेकूळ १७९ वर आला असे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

स्वलक्षणभेदाने असले पाहिजे. ते सिद्धांत आहे किंवा नाही. हे आपल्या संविद्धानरूप-विज्ञानानें म सांगितले पाहिजे. पण अत्यन्त सादृश्यामुळे भेद भासत नाही. मग संवित

॥ विवरण ॥

असूनही अतिसादृश्यामुळे तो स्पष्ट भासत नाही अशी शंका घेतो- 'पण अत्यन्त' तुझा काय अभिप्राय? जर संवेदनाहून अभिन्न आहे व ज्ञानान्तराने गम्य आहे, सादृश्य दोषामुळे स्पष्ट भासत नाही असे आहे तर धर्मी व प्रतियोगी स-वितांना दुसऱ्या संवित्तीचे अविषयत्व असल्यामुळे त्यांच्या भेदाचे ग्रहण होणार नाही. किंवा विषयत्व अ-सतां धर्मी प्रतियोगि भेद स्वरूप त्रितय ही भेद संवेदनांत कल्पित होईल. किंवा त्याच्याहून अभिन्न होईल. पण

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यामुळे 'भेद भासत नाही' असें कसें म्हणता? अशी आशंका असतां विद्यमान ही भेद ज्याप्रमाणे (ज्याकडील भेदाप्रमाणे) उपलब्ध होत नाही अशी शंका घेतो- 'पण भेद असूनही भासत नाही' भेदाच्या अप्रतिभासाविषयी शंका घेतली असतां संवित्तच्या स्वरूपाच्या अनवभासामुळे जगताचा आंध्य प्राप्त होईल हे अनवसराने पराहत आहे. अशी आशंका असतां सांगतात- 'तुझा काय अभिप्राय?' काय भेद संविदांहून व्यतिरिक्त असून ज्ञानान्तराने गम्य आहे किंवा स्वतःच ज्ञान व त्याचे ज्ञान आहे? असा (अन्य स्वरूप असून) 'काय' शब्दाचा अर्थ. पहिल्या पक्षाचा अनुवाद करितात- 'जर संविदांहून' काय ज्ञानान्तर भेदमात्राचे ग्रहण करिते? किंवा धर्म्यादिकांनी विशेषित भेदाचे? असा विकल्प करून पहिल्या कल्पी (धर्मिप्रतियोगी वगळून) संवित्तीचा भेद सिद्ध होत नाही (इष्ट ज्ञाता) असें सांगतात- 'तर' तेव्हां त्यांच्या भेदत्वे ग्रहण होणार नाही (तोल) असा संबंध. दुसऱ्या कल्पावर दूषण देतात- 'धर्मी व प्रतियोगी' (संवित्ति) धर्मि प्रतियोगींच्या प्रतिपत्तीवाचून त्यांनी (तर) विशेषित भेद कळणे शक्य नाही. धर्मी व प्रतियोगी यांची तर प्रतिपत्ति नाही. कारण स्वप्रकाशत्वाने त्यांना दुसऱ्या संवित्तीचे अविषयत्व आहे. म्हणून धर्म्यादिविशेषित भेदाचेही ग्रहण होणे शक्य नाही. असा अर्थ. विपक्षांत बाधक सांगतात- 'किंवा विषयत्व' 'किंवा त्रितय भेद संवेदनांत कल्पित आहे' त्याला त्यांचे विषयत्व असल्यामुळे (बौद्धमताने) ज्याला विषय असतो तो त्यांत कल्पित असतो जसा घट' असा अर्थ. (भेदसंवेदनांत = भेदाला विषय करणाऱ्या संवेदनांत). धर्मी दिकांना संवित्तीहून अभिन्नत्व ही येईल. कारण विषय विषयींत अभेदाचा अंगीकार केलेला आहे. असें सांगतात- 'किंवा त्याच्याहून'

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

येही जर स्वरूप भासत नाही तर अशेष जगताला आंध्य आले. पुनः संवित्तीचे (एक) रूप भासत असतां सादृश्य कल्पना प्रमाण विरुद्ध आहे व निष्प्रमाणिक आहे. (पण) संवित्त्या (एक) रूप प्रती-

॥ विवरण ॥

संवित् स्वरूपत भेद आहे व संवेदनरूप त्याचे ज्ञान आहे. त्यावर सांगतात - 'मग संवित्तीचेही जर' पुनः ऐक्याचा प्रती-भास असतां सादृश्याची कल्पना प्रमाणविरुद्ध आहे व भिन्नांच्या ऐक्य भ्रम सादृश्यकल्पनेत प्रमाण आहे. त्याच्या अ-भावामुळे तर सादृश्याची सिद्धि होत नाही असे सांगतात - 'पुनः संवित्तीचे' रूप - एकरूप. पण ऐक्याचा भास होत असल्यामुळे सादृश्य कल्पना प्रमाणाच्या विरुद्ध नाही व भिन्नांत ऐक्य भ्रम तर सादृश्यावाचून अनुपपन्न आहे. अशा अर्थापत्तीमुळे सादृश्य कल्पना आहे म्हणून सादृश्य सिद्ध होते असे पूर्ववादी म्हणतो - '(पण) संवित्त्या (एक) रूप'. असे

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पहिल्या पक्षातील युक्त्या कल्पनांचा अनुवाद करितो - 'पण संवित्' संवित् बोध्य व भेद बोधाला एकत्व असल्यामुळे भ-यांचे ज्ञान नसतां संवित्त्या बोधही होणार नसल्यामुळे जगदांध्य प्राप्त होते असे सांगतात - 'त्यावर सांगतात' सादृश्याच्या अंगीकाराने दूषण सांगून त्यांचीच असिद्धि 'पुनः संवित्तीचे रूप' या ग्रंथाने सांगितली जाते. परंतु तेथे विद्रूपतेमुळे सादृश्याचा विरुद्ध नाहीच व सादृश्याचे अप्रामाणिकत्वही असिद्ध आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'पुनः ऐक्याच्या'
(व्याख्यानात) (त्यामुळे)
आशंकेचा परिहार करितात - 'व भिन्नांच्या ऐक्य भ्रम' पण संवित्रूप प्रतिभासाला त्यामुळे असल्याने सादृश्याला प्रामाणिकत्व सांगितले ते बरोबर
नाही कारण भ्रांतीला सादृश्याच्या दोघांचा सहकार आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'पण ऐक्याचा भासाला' पूर्वी ऐक्या-
रूप
भासाचा विरोध सांगितल्यामुळे येथे हे 'संवित्' शब्दाने संवित्त्या ऐक्याचे ग्रहण जाणावे. भ्रांति मात्राला
सादृश्याच्या दोघांच्या सहकार असला तरी भ्रान्तिविशेषाला तो आहे असे सांगतात - 'भिन्नांत ऐक्य भ्रम'. भिन्नांत ऐक्य भ्रम
भेदाच्या तिरोधानावाचून संभवत नाही व तिरोधान सादृश्यावाचून संभवत नाही. म्हणून त्याची सिद्धि होते असा अर्थ. 'कारण
इतरेतराश्रयत्व येते' येथील अपेक्षित पूर्ण करीत सांगतात - 'असे नाही' त्या मोहपक्षांत सांगितलेले इतरेतराश्रयत्व अन्याया-
रपक्षांतही समान आहे असे 'पण तेही असा' येथे सांगितले ते अनुपपन्न आहे. कारण ऐक्य प्रतिभासाला स्वतः प्रामाण्य आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

(सादृश्याला)
त्याला व्यामोहत्व असल्यामुळे प्रमाणाशी विरुद्धता नाही व अप्रामाणिकताही नाही कारण निर्बीज भ्रा-
न्तीचा असंभव आहे. असे म्हणणे असेल तर तें बरोबर नाही कारण इतरेतराश्रयत्व येते. तें असे-
(भिन्नाल एकत्वाच्या)
व्यामोहसिद्ध असतां सादृश्याची सिद्धि व प्रमाणाच्या विरोधाभावामुळे व प्रमाणाच्या सद्भावामुळे
(पक्ष)
सादृश्य सिद्ध असतां त्याच्या निमित्ताने व्यामोहाची सिद्धि. ~~(पक्ष)~~ हें असो अव्यामोह पक्षातही
हें तुल्य आहे. सादृश्य कल्पनेला अप्रामाणिकत्व सिद्ध असतां व प्रमाणाचा विरोध असतां तर ऐक्य
प्रतीतीचा अव्यामोहत्व नसला अव्यामोहत्व असतां या सादृश्यकल्पनेला निष्प्रमाणकत्व व प्रमाणाचा

॥ विवरण ॥ इतरेतराश्रयत्व.

नाही कारण ऐक्यभ्रम व सादृश्य सिद्धीला इतरेतराश्रयत्व येते असा परिहार करितात- 'नाहीं कारण' पण ऐक्य प्रतिभा-
साचे प्रामाण्य स्वतः सिद्ध होत नाही. परंतु सादृश्याच्या निर्मूलत्व व प्रमाण विरुद्धत्वाच्या अपेक्षेने होते व सादृश्याचे नि-
र्मूलत्व व प्रमाण विरुद्धत्व ऐक्य प्रतिभासाच्या प्रामाण्यापेक्षेने होते. असें तुझ्या वादीही इतरेतराश्रयत्व तुल्य आहे? अशी
(पण)
शंका घेतो- 'नाहीं असो' ऐक्य प्रतिभास सादृश्याभावाच्या अपेक्षेने नाही. परंतु स्वतः प्रमाण आहे. असा परिहार

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण ऐक्य प्रतिभासाचे' कारण ज्या वेळच्या ऐक्य प्रतिभासालाही स्वतःस्व प्राप्त होते. असा अर्थ
मग कशाने युक्त प्रामाण्य आहे? असे विचारले असतां सांगतो- 'परंतु सादृश्याच्या' सादृश्याच्या अविरुद्धत्व व समूलत्वा
(अ)
दिकाची सिद्धि होत असतां ऐक्य प्रतिभासाच्या प्रामाण्याची सिद्धि होत असल्यामुळे ते (=ऐक्य प्रतिभासाचे प्रामाण्य) त्याच्या
निर्मूलत्वादिकाच्या अपेक्षेने आहे व सादृश्याचे निर्मूलत्वादि ऐक्याच्या प्रामाणिकत्वाच्या अपेक्षेने आहे असे इतरेतराश्रयत्व असा
अर्थ. पण हें बरोबर नाहीं येथे प्रतीतीचे प्रामाण्य अनपेक्ष्य आहे असे जें सांगितले तें अयुक्त आहे. कारण हेतु विषयी अपेक्षा असते?
(हून अतिरिक्त)
अशी आशंका असतां विज्ञान सामग्रीहून दुसऱ्या अपेक्षा निरसित केली जाते असें सांगतात- 'ऐक्य प्रतिभास' विज्ञानाच्या प्रयोजकाने
(हेतूने) प्रयोजयत्व (हेतुमत्व) संभवत असतां अतिरिक्ताच्या अपेक्षेत गौरव आहे असा अर्थ. मग ज्या वेळच्या ऐक्य प्रतिभासाला
ही स्वतःस्त्व प्रसंग येतो? अशीही शंका घेता येणार नाही कारण ज्या वेळच्या भेदाग्रहाही प्रमाणाच्या विरोधाने त्याच्या स्वतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

(स्वतः आहे) (ऐकण्याच्या) (ऐक्याच्या)

विरोध हें बरोबर नाहीं कारण प्रतीतीचें प्रामाण्य स्वाभाविक (कारणनिरपेक्ष) अनपेक्ष्य आहे. उलट असें अप्र-
माणामुळे त्याच्या प्रामाण्यामुळे सादृश्य कल्पना निष्प्रामाणिक व प्रमाणविरुद्ध आहे. सादृश्य कल्पनांतर
स्वतःसिद्ध नाहीं. कीं ज्यानें तो प्रामाण्याचा धारण करील तरतीं अप्रामाण्यपूर्वकच आहे —

॥ विवरण ॥

कथितात 'हें बरोबर आहे', पण सादृश्य ही स्वतःच सिद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'सादृश्य कल्पनांतर' मग सा-
दृश्याची सिद्धि कशानें करणार? त्यावर सांगतात- 'तरतीं' ऐक्याच्या अप्रामाण्य (पश्चिल्लाम) सादृश्याला कल्पित करितो असा भाव.

पण ही प्रत्यभिज्ञा नामक कोणती कीं जिच्या सामर्थ्यावरून संनिकर्षेण एकप्रतीतीसारखी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रामाण्याची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. पण सादृश्य कल्पनेविषयीं स्वतः स्वत्व संभवत असल्यामुळे आमच्या मतांतही इतरेतराश्रयत्व येत
नाहीं असें सांगतो 'पण सादृश्य हें'. 'स्वतःच' ऐक्यप्रतिभासाच्या व्यामोहत्वाच्या अपेक्षेवाचून असा अर्थ. सादृश्य कल्पनेला
स्वाभाविकत्व असतां स्वरूपवर्ती एकादा अभाव असतां जे ऐक्यप्रतिभान होतें तें सिद्ध होतें. सादृश्य निमित्तक होईल असा परिहार
त्या अभिप्रायानें सांगतात- 'सांगतात सादृश्य', 'गोसदृशो गवयः' इत्यादिकांत ऐक्यभ्रमावाचून ही सादृश्याची सिद्धि होते अ-
सल्यामुळे त्याच्या अपेक्षेनें सादृश्य नाहीं. असें दाखवितो 'मग सादृश्याची सिद्धि'. गोगवयांत ऐक्याचें प्रतिभान न अस-
ल्यामुळे हें त्याच्या भ्रान्तीच्या अपेक्षेनें सादृश्य नाहीं. येथें तर ऐक्याच्या प्रतिभानामुळे त्याच्या भ्रान्तीवाचून सादृश्य नाहीं.
अशा आशयानें सांगतात- 'त्यावर सांगतात', 'अप्रामाण्यपूर्वकच' असें कशानें अप्रामाण्य? अशी जिज्ञासा असतां सांगतात-
'ऐक्याच्या भ्रमाच्या', ऐक्याचें अप्रामाण्य असा अर्थ.

प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षाच्या विरोधामुळे सादृश्याची असिद्धि असतां त्याच्या अभिप्रेताचें भेदाचें अज्ञान नाहीं. असें सांगि-
तलें असतां प्रत्यभिज्ञेच्या संगतीविषयीं बोलणार- 'पण ही'. प्रत्यभिज्ञेच्या निरूपणाची प्रकृताशीं संगति सांगतो
'कीं जिच्या'. काय पूर्वानुभव संस्कारापासून प्रत्यभिज्ञा उत्पन्न होते? किंवा इंद्रियसंयोगापासून? किंवा दोन्हीं-
पासून? पहिला पक्ष नाहीं. कारण संस्काराला अनुभूतमात्र ग्राहित्व असल्यामुळे या देशानें वैशिष्ट्य ग्राहित्वाचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

पूर्वानुभव संस्कारसहित सांप्रतकालीन वस्तूच्या प्रमितिकारणापासून उत्पन्न झालेले एकाचे कालद्वयसंबंध-विषयक प्रत्यक्ष ज्ञान प्रत्यभिज्ञा होय? असे म्हणणे असेल तर मग आत्म्यांत ती संभवत नाही? कशी? विज्ञान स्वभाव आत्म्याला स्थायित्व असतां स्वयंप्रकाशमानाला ज्ञानान्तराने अगम्यत्वामुळे त्यात्या विनाश·

॥ विवरण समाप्त ॥

प्रयोगआहे· दुसऱ्यापक्षही नाही कारण इंद्रियाला वर्तमानग्राहित्वाने त्या देशादि वैशिष्ट्य ग्राहि त्याला असंभव आहे·

प्रत्यभिज्ञेला (संस्कार)

मिथ्यापक्षी माधुर्यादि यापासून प्रसूतत्वामुळे अनुभवत्व व स्मरणत्व येईल व असे असल्यामुळे त्या देश काल-विशिष्ट वस्तूच्या ऐक्य लक्षण विषयाचा असंभव आहे· बोधवासत्याने व अपरोक्षत्वाने ज्ञानस्वरूपाचे निरूपण करितां येत नसल्यामुळे प्रत्यभिज्ञेचे प्रामाण्य असंभवनीय आहे असा अर्थ· येथे कारणाचे दुर्निरूपत्व असिद्ध आहे असे सांगतात- 'पूर्वानुभव' पूर्वानुभव संस्कारसहित सांप्रतकालीन प्रमितिकारण (इंद्रियसंयोग) प्रत्यभिज्ञेचे साधुत्व आहे, असा अर्थ· आतां जे म्हटले कीं- प्रत्यभिज्ञेला स्मृतित्व व अनुभूतित्व (= अनुभवत्व) येईल त्याविषयी हे सांगतात कीं- स्मृतित्वाला व्यापक असलेले संस्कारमात्र जन्यत्व निवृत्त होत असलेले स्मृतित्वाला ही ग्रहण करता येत होते· पण अनुभवत्व असतां त्या देशादि वैशिष्ट्य ग्राहित्व असणार नाही? अशी ही शंका घेतां येणार नाही कारण संस्कार सहकृत इंद्रियाला तत्ता ग्राहित्वाची उपपत्ति होते· असे जाणावे· विषयाच्या असंभवत्वाचे निरसन करितात- 'एकाचे' त्या व या देशकालाने उपलक्षित स्वरूप असलेला प्रत्यभिज्ञेचा विषय होय असा अर्थ· प्रत्यभिज्ञेचे स्वरूप सांगतात- 'प्रत्यक्षज्ञान' सांगितलेल्या प्रत्यभिज्ञेला अनात्म्याचा ग्रहण करून आत्म्यांत ती उपपन्न होत नाही असे सांगतो- 'आत्म्यांत' 'ती' अशी प्रत्यभिज्ञा अनुभवाने सिद्ध असल्यामुळे तिचा अपलापक कसा? अशी शंका घेतात 'कशी' सामग्रीच्या असंभव असल्यामुळे येथे प्रत्यभिज्ञानुभव भ्रम आहे असे सांगतो- 'विज्ञानस्वभाव' आत्म्याला स्थायित्व असतां आत्म्यांत प्रत्यभिज्ञेचे कारण संभवत नाही असा संबंध· संस्कार कारण आहे? असे म्हणणाऱ्यास विचारतो कीं- काय आगंतुक ज्ञानसंस्कार कारण आहे? किंवा स्वरूपज्ञानसंस्कार? पहिला पक्ष बरोबर नाही असे सांगतो- 'स्वयंप्रकाशमानाला' स्वयंप्रकाशत्वाचे उपपादन करितो· 'विज्ञानस्वभाव' दुसऱ्या पक्षाचे निराकरण करितो-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

संस्काराचा अभाव आहे म्हणून, व स्वरूपाच्या अविनाशामुळे हो अविनाशी ह्या संस्काराचा अभाव आहे व स्वयंप्रकाशमानाचा सांप्रतकालीन स्वरूपाहून व्यतिरिक्त प्रमाण कारणाचा अभाव आहे म्हणून प्रत्यभिज्ञेचे कारण आत्म्यात संभवत नाही. स्वरूपज्ञान तर प्रत्यभिज्ञान नव्हे कारण ते सतत प्रकाशी असल्याने प्रदीप प्रभे प्रमाणे पूर्वापर परामर्शक [illegible] आहे व तो मी या विषयाकाराचे ग्रहण केले असता तो स्वभाव मी अशा आकाराच्या भेदाने विषयांच्या भेदामुळे ज्ञानाच्या भेदाची सिद्धि होते. म्हणून आत्म्यात प्रत्यभिज्ञा नाही. म्हणून मुळीच ऐक्याच्या अभावाने स्थायित्वाची सिद्धि होते

यावर सांगितले जाते- अंतःकरण विशिष्ट आत्म्यात प्रत्यभिज्ञान आहे. असे आम्ही म्हणतो. निष्कलंक आत्मस्वरूप मात्रांत नाही कारण मोक्षावस्थेत [illegible] शास्त्रैकगम्यत्व आहे. व संसारावस्थेत अंतःकरण विशिष्ट रूपाचा अपाय होत

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'व स्वरूपाच्या' अविनाशाच्या कारणाचा अभाव सांगतो- 'व स्वयंप्रकाशमानाचा'. दुसऱ्या ज्ञानाने ज्याचे स्थायित्व सांगितले त्या प्रत्यभिज्ञानाने सिद्ध होते. आत्म्याचे स्वरूपज्ञान प्रत्यभिज्ञा आहे. त्यामुळे स्थायित्वाची सिद्धि होते ही आशंका घेऊन सांगतो - 'स्वरूपज्ञान तर'. प्रत्यभिज्ञेचा विषय ही दुर्लभ आहे असे सांगतो 'सोऽहं'. काय ज्ञानाहून व्यतिरिक्त विषयाचे ग्रहण केल्याने किंवा नाही? पहिल्या पक्षी आकाराच्या भेदाने विषयांच्या भेदामुळे ज्ञानाचा भेद होतो (व एकरूप ज्ञान व विषय सिद्ध होत नाही) दुसऱ्या पक्षी ज्ञानाहून अतिरिक्त विषयाचा अभावामुळे स्थायित्व विषयक प्रत्यभिज्ञा असणार नाही. असा अर्थ प्रत्यभिज्ञेच्या निराकरणाचा उपसंहार करितो- 'म्हणून आत्म्यात'

सिद्धांती ... हे ... असे सांगतात- 'यावर सांगितले जाते'. काय विशिष्टांत प्रत्यभिज्ञेचा विषय आहे? किंवा केवळात? असा विकल्प करून पहिला पक्ष अनुपपन्न आहे असे सांगतात- 'अंतःकरण विशिष्ट'. दुसऱ्या पक्षाचा अंगीकार करितात- 'निष्कलंक'. मग त्याचे स्थायित्व कसे? त्यावर सांगतात 'कारण मोक्षावस्थेत'. "अजो नित्यः शाश्वतः" [क० १।२।१८] इत्यादि आगमशास्त्र शब्दाचा अर्थ आहे. पण अंतःकरणाचा व संसाराचा विनाशित्व असल्यामुळे तद्विशिष्टाचा ही विनाशित्व आहे. म्हणून त्याला प्रत्यभिज्ञाविषयत्व नाही? त्यावर सांगतात- 'व संसारावस्थेत' विशिष्टाच्या अनपायाविषयी सिद्धांताचा विरोध ही नाही. कारण "तद्यावदात्मभावित्वात् संसारव्यपदेशात्" [ब्र० सू० २।३।३०] येथे ~~बाह्य... पुरुषांनी सूक्ष्म...~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

नाही. तत्राऽपि च प्रत्यभिज्ञेने स्थायित्व सांगितले जाते. तस्या अवस्थेतच विशिष्ट आत्म्याच्या अभिव्यक्तीला अंतःकरणापासून उत्पन्न झालेल्या अहं प्रत्ययाचे नित्यत्व आहे. पूर्वकालाने विशिष्ट आत्मानुभवाला निमित्त असलेल्या त्या संस्काराने सहित अंतःकरणच मांगतल्यावीन(?) आत्माभिव्यक्तीला निमित्त होत असल्याने पूर्वापरकालाने विशिष्ट आत्मविषयक प्रत्यभिज्ञानाला उत्पन्न करिते. पण पूर्वापर अभिज्ञेत अविषयतेने अभिव्यक्त आत्म्याला प्रत्यभिज्ञाविषयत्व कसे? हा दोष येत नाही. जसें स्वसंविद्रूपही स्वसंवेदनाला कालान्तरी स्वसंस्कारजनित स्मृतिविषयत्व आहे त्याप्रमाणे इथेंही अभिज्ञेत अविषयावा(?) ही प्रत्यभिज्ञा विषयत्व विरुद्ध होत नाही. पण स्वयंप्रकाशाला विषयताच अनुपपन्न आहे. असेंनाही कारण देशकाल अंतःकरण विशिष्टतेने विषयतेची उपपत्ति होते. व्यापकाला आगमानेच कल्पनाऱ्या धर्माला सांप्रत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येथें वेदान्ताचे हृदय जाणणाऱ्या वाचस्पतिमिश्रांनी सुषुप्त्यादि अवस्थेतही सूक्ष्म शरीराने सूक्ष्मरूपाने अवस्थान सांगितले आहे. अशरीरीतीने प्रत्यभिज्ञेच्या विशिष्ट विषयत्वाला उपपादन करून तिच्या सामग्रीला दाखवितात — 'तस्या अवस्थेतच' विशिष्टात्मविषयक = पूर्वापर कालाने उपलक्षित स्वरूप विषयक असतांही. पूर्वानुभव संस्काराने सहित अंतःकरणाला पूर्वोत्तरकालाने उपलक्षित आत्मविषयक प्रत्यभिज्ञाजनकत्व सांगितले. तेथें आत्म्याला अविषयत्व असल्यामुळे अंतःकरणाला तद्विषयक प्रत्यभिज्ञाजनकत्व अनुपपन्न आहे? असें सांगतो - 'पण पूर्वापर'. तेथें हें वक्तव्य आहे कीं - काय अभिज्ञेच्या विषयत्वाच्या अभावामुळे त्याला प्रत्यभिज्ञानाचे अविषयत्व आहे? किंवा स्वप्रकाशत्वामुळे? पहिला पक्ष अयुक्त आहे असें सांगतात - 'हा दोष'. कारण विशिष्ट विषयक प्रत्यभिज्ञा आहे व तेथें दोन्ही प्रकारचे ही विषयत्व उपपन्न होत असल्यामुळे. 'अविषयाचेही' येथील ही शब्दाने त्याप्रवृत्तिरूप अभिज्ञाविषयत्व आहे असें सुचवितात. दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितो - 'पण स्वयंप्रकाशाला' काय स्वयंप्रकाशत्वामुळे निरुपाधिकाला अविषयत्व म्हणतोस? किंवा सोपाधिकाला? असा विकल्प करून पहिल्याच्या अंगीकाराने दुसऱ्याला दूषित करितात - 'असें नाही कारण'. स्वरूपाने प्रमाणान्तराचे अविषयत्व असतांही विशिष्टाला त्याच्या विषयत्वाविषयीं दृष्टान्त सांगतात - 'व्यापक आगमानेच' "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [पू. मी. १।१।२] येथे धर्माला आगमानेच सदधिगम्यत्व प्रसिद्ध असतांही सुखादि लिङ्गाने फलोन्मुखत्व विशिष्ट आकाराने त्याचे अनुमान केले-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

काही फलदानाकरितां उन्मुखी आकारलक्षण धर्मविशिष्टतेने वर्तमान फलोदय किंवा दिगम्यत्व आहे त्याप्रमाणे. पण एका च आत्म्याच्या प्रत्यगिंद्रत कर्तृकर्मतेने एके काळी विरुद्ध रूपद्वयांत अन्वय कसा? पण सर्व वाद्यांना देहव्यतिरिक्ता दि अनुमानविषयतेनें त्याच्या कर्तृकर्मभाव शक्य आहे. तसें नाही कारण अनुमानांत विषयाळा कारकतेचा अभाव अ सल्यामुळे आकारमात्रतेने विषयत्व असल्यामुळे तेथें आत्म्याळा कर्तृत्वच आहे कर्मता नाही. प्रत्यक्षांत तर वि षयाळाही स्वविषय ज्ञानजनकतेने कर्मकारकत्व असल्यामुळे आत्म्याळा एका क्रियेंत एकेकाळी विरुद्ध रूपद्वया पत्ति प्राप्त होते. सांगतात – अंतःकरणविशिष्टतेनें आत्म्याळा ज्ञातृत्व असून पूर्वापरकालविशिष्टतेने ज्ञेयत्व आहे. अशारीतीनें उपाधिभेदामुळे अविरोध आहे. 'तोमी' याप्रत्यभिज्ञेचा अनुभवसिद्धत्व असल्यामुळे तर कोणाही रीतीने तेंच —

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नातेंत्याप्रमाणे येथें होजाणार असा अर्थ. दुसऱ्याप्रकारानें विषयत्वाविषयी आक्षेप घेतात – 'पण एकाच.' कर्तृत्वाळा क्रियेंत गौणत्व अ सून कर्मत्वाळा प्राधान्य आहे. गुणप्रधानभावाळा भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्व असल्यामुळे एकांत त्याचा संभव नाही असा अर्थ. गुणप्रधानभावा च्या भिन्नव्यक्तिनिष्ठत्व नियम असिद्ध आहे असे सांगतात – 'पण सर्व वाद्यांना' इत्यादि व्यतिरेक आदिशब्दाचा अर्थ आहे अनु मानविषयत्व म्हणजे काय? स्वकर्तृतेने त्याचे जनकत्व? किंवा त्याच्या (त्वविषयाच्या) आकाराने प्रदत्व? असे विकल्प करून पहिल्या पक्षीं असिद्धि सांगता – 'तसें नाही.' अविव्यदाहिकाळा अमत्व असल्यामुळे अनुमानांत विषयाळा ज्ञानजनकतेने विषयत्व नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षी विरोध नाही असें सांगतो – 'आकारमात्रतेने' = आकारवत्व मात्राने असा अर्थ. प्रत्यक्ष विषयाळा तर ज्ञान जनकतेने कर्मकारकत्वामुळे तेथें विरोध दुर्वार आहे असें सांगतो – 'प्रत्यक्षांत तर' म्हणून कर्तृकर्म विरोधामुळे आत्म्याळा विषयत्व नाही असा अर्थ. एकावस्तूंत उपाधिभेदामुळे कर्तृकर्मभाव युक्त आहे असें सांगतात – 'सांगतो' 'कालविशिष्टतेने' = त्यानें उपळक्षिततेनें असा अर्थ. पण उपाधिभेद कल्पनेने विरोधाचे निराकरण करण्यापेक्षा प्रत्यभिज्ञेचे अनंगीकरण श्रेष्ठ आहे. अशी आशंका असतां सांगतात – 'तोमी' 'तर' शब्द शंकेच्या निराकरणाकरितां आहे. 'कोणाही रीतीने' = उपाधीच्या संबंधावाचून ज्ञा तृज्ञेयभावाचा असंभव असतांही उपाधिभेदामुळे त्याचा संभव आहे. असा अर्थ. किंवा पण उपाधीमुळे विरोधाचा निरास कराव याचा असल्यास कोठेही कर्तृकर्म विरोध येणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतात – 'तोमी.' जसे येथे अनन्यथासिद्ध

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

निमित्ताची कल्पना केली पाहिजे. कारण व्यवहाराच्या अविरोधामुळे भ्रान्तित्वाच्या अयोग आहे 'सोऽपि' याआकार भेदा-
मुळे अर्थभेदाने ज्ञानभेद ही युक्त नाही. कारण विज्ञान क्षणिक आहे अशा आकारभेदाने अर्थभेदामुळे ज्ञानाक्षणिक-
त्वाच्या अभावाचा प्रसंग येतो. खरें [आहे] विज्ञानांत क्षणिकत्वादि धर्मांचा उपराग विकल्प व्यवहार मात्र आहे. वस्तुतः नाही
असे म्हणणे असेल तर तसे स्थायित्वादि व्यवहारही कालादि धर्मांपाधित्वामुळे विज्ञानांत विकल्प व्यवहार आहे तसा
अविशेष आहे.. एवढाच तर विशेष आहे कीं - काल असतांना स्थायित्वादि विकल्प प्रत्यय 'सोऽयं' इत्यादि अनुभवाने
सिद्ध व्यवहाराशी अविरोधी व अर्थक्रिया समर्थ ही असतात. तसे क्षणिकत्वादि व्यवहार नाहीत.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कल्पक आहे तसेंच त्याच्या नाही असा अर्थ. ज्याला प्रत्यभिज्ञेप्रमाणें भ्रान्तित्वाची आशंका असतां सांगतात - 'कारण व्यवहाराच्या'
भेदग्राही प्रमाणाच्या अविरोधामुळे ज्याला प्रत्यभिज्ञेत भ्रान्तित्व आहे. तसें येथें बाधक नाही असा अर्थ. आकारभेदामुळे ज्ञानभेद आहे
असें जें सांगितलें त्याचा निरास करितात - 'सोऽपीया आकारभेदामुळे' काय परमार्थतः ज्ञानाला क्षणिकत्वाचा अभाव सांगतां ? किंवा व्यव-
[मात्र शब्दाच्या अर्थाला सांगतात - 'सत्यतेने']
हार तरी. पहिल्या पक्षाचा अंगीकार करितो - 'खरें [आहे]' अंगीभूत अंशाला सांगतो - 'विज्ञानांत' धर्मांचे धर्मीहून भिन्नत्वादि रूपाने
निरूपण करितां येत नसल्यामुळे वस्तुतः ज्ञान निर्धर्मी आहे असा अर्थ. दुसरा पक्ष बरोबर नाही. कारण क्षणिकत्वाला प्रामाणिकत्व
आहे असे येथे (पूर्वपक्षांत) जाणावे. तुल्य उत्तर आहे असें सांगतात - 'तसे स्थायित्वादि' 'जन्यत्वादि' आदि शब्दाचा अर्थ
आहे. 'कालादि' येथील आदि शब्दाने अंतःकरण वृत्ति ग्रहण केली जाते. कालाला स्थायित्व धर्मित्व असल्यामुळे त्याच्या अनु-
रोधाने ज्ञानांतही स्थायित्व व्यवहार आहे. वृत्तीला जन्यादि धर्मित्व असल्यामुळे मिथ्यासंबंधामुळे ज्ञानातही तसा व्यवहार होतो. व-
स्तुतः तर ते निर्धर्मक आहे असा अर्थ. या दोन्ही मतांत अंतर काय ? त्याला सांगतात - 'एवढाच' विकल्प प्रत्यया विषयी प्रमाण
सांगतात - 'सोऽयं' इत्यादि अनुभवतः पूर्वपक्षाच्या मतांतही आहे. त्याला सांगतात - 'व्यवहाराशी अविरोधी' केवळ व्यवहा-
राच्या विरोधाचा अभावच नाही परंतु त्याला संवादही आहे असें सांगतात - 'अर्थक्रियासमर्थ'.

आत्म्याचें प्रत्यभिज्ञाविषयत्वाने स्थायित्वसाधन सबळ करून तें सहन न करणारा प्राभाकर अवर शंका

शा विवरण

येथें प्राभाकर मानतात कीं — अशा रीतीनें प्रत्यभिज्ञेत विषयत्वानें हा आत्मा सिद्ध होत नाहीं, परंतु आश्रयत्वानें. तें अयुक्त आहे. कारण पूर्वापर काल विशिष्ट आत्म्याला ग्रहण करणाऱ्या प्रत्यभिज्ञेच्या आश्रयत्वाचा अयोग असल्यामुळे त्याच्या आश्रयत्वानें स्थायित्वाच्या सिद्धीचा अभाव आहे. पण सांप्रत अनुभवाप्रमाणे पूर्वकाल विशिष्ट संवेदन स्वाश्रय अशा त्याकाळच्या आत्म्याला साधितें व स्मृति स्वाश्रयत्वानें सांप्रतकालीन आत्म्याला साधिते. अशा रीतीनें कालद्वय विशिष्ट आत्म्याची सिद्धि होईल? यांत सार नाहीं. कारण स्मृति व पूर्वानुभव अभिज्ञा प्रत्यक्ष द्वयाप्रमाणे त्याच्या कालविशिष्ट आत्म्याला साधतील. एका कालद्वयाशीं संबंध कोणीकडून सिद्ध होतो हें सांगितलें पाहिजे? पूर्वापर

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शंका घेतात असें सांगतात — 'येथें प्राभाकर' कारण आत्म्याला विषयत्व असतां अनात्मत्व प्राप्त होईल असा अर्थ. संविदच्या योगानें जो आत्मा प्रकाशित होतो ते कर्म असतें अशी व्याप्ति असल्यामुळे त्याची आश्रयतेनें सिद्धि नाहीं असें सांगतात 'तें अयुक्त आहे' आश्रयतेनें सिद्धि होत असली तरी स्थायित्व तु साध्य आहे असें सांगतात — 'कारण पूर्वापर' ज्ञानाला क्षणिकत्व असल्यामुळे त्याच्या आश्रयत्वानें एक क्षणवर्ति स्वरूप सिद्ध होईल पूर्वकाल संबंधी नाहीं कारण त्याला त्याचें आश्रयत्व नाहीं म्हणून स्थायित्वाची सिद्धि होत नाहीं असा अर्थ. प्रत्यभिज्ञेवाचूनही स्थायित्व सिद्ध होतें? अशी शंका घेतात — 'पण सांप्रत' समयमात्र ज्ञानाला निराश्रयत्वाचा अयोग असल्यामुळे त्याच्या आश्रयत्वानें त्या कालविशिष्ट रूप सिद्ध होतें. वर्तमान स्मृतीच्या आश्रयत्वानें वर्तमानरूप. अशा रीतीनें कालद्वय वैशिष्ट्याची सिद्धि होईल असा अर्थ. विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळे ही शंका बरोबर नाहीं असें सांगतात 'यांत सार नाहीं' कालद्वय विशिष्टांचें जें ऐक्य तें काय स्मृतीनें सिद्ध होतें? किंवा पूर्वानुभवानें? किंवा दुसरीकडून? असा विकल्प करून पहिल्या दोन्ही पक्षांचा निरास करितात — 'कारण स्मृति' स्मृतीला वर्तमानकालीन आत्मसाधनानें उपक्षय होत असल्यामुळे व पूर्वानुभवाचा तत्कालीन आत्मसाधनानें, म्हणून विवक्षिताची सिद्धि होत नाहीं. असा अर्थ. तिसरा पक्षही नाहीं कारण त्याला उत्पन्न प्रत्ययाचें निरूपण करितां येत नाहीं. असा आक्षेप घेतात. 'कोणीकडून' या आक्षेपाचें आर्षीं मानून शंका घेतात — 'पूर्वापर संवित् द्वयत्व' पूर्वानुभव व स्मृति पूर्वापर संवित् द्वय शब्दानें घ्यावयाचें आहे. काय सर्वत्र संवित् द्वयत्व एकाच्या कालद्वय संबंधाला साधक आहे? किंवा आत्म्यांत? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाला अपसिद्धान्तानें दूषित करितात —

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ विवरण ॥

संवित् द्वयच साध्यतील असें म्हणणे असेल तर नाही कारण यद्यपि इत्यादिकांत अभिज्ञाद्वयाहून निराळी प्रत्यभिज्ञा ग्रहण केली आहे
पुनः स्वतःच संवित् द्वय साधीत नाही. कारण एकैक संवित्‌ला कालद्वयवत् आत्माश्रयत्वाचा अभाव आहे. वगैरेवरून पूर्वापर
संवित् द्वयही कालद्वय संबंधवान् आत्म्याला साधीत नाही कारण दुसऱ्या दुसऱ्या संवित्‌ला दुसऱ्या दुसऱ्या संवित् विशिष्ट आ-
त्माश्रयत्वाचा अभाव आहे. पण संवित् द्वयच पूर्वापर संवित् द्वयाला आश्रय अशा आत्म्याच्या एकत्वविषयक दुसऱ्या संवित्‌ला
उत्पन्न करिते? मग आत्मविषयक प्रत्यभिज्ञान सिद्ध झाले? पुनः 'मी अनुभव घेतला' अशा रीतीने आश्रयविशिष्ट पूर्व संवित्
च्या अनुस्मृतीला स्वानुभव सिद्धत्व असल्यामुळे स्मरण करणारे सांप्रतकाळी पूर्वानुभूत आत्म्याची सिद्धि होते. पूर्व संवेदनाच्या
आश्रयतेने नव्हे. कारण अविद्यमान अशा त्याला सांप्रत आश्रयत्वाची असाधकता आहे. स्वयंप्रकाशमानत्व संवेदन आ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'नहि कारण यद्यपि इत्यादिकांत' दुसऱ्या पक्षांतही हें विकल्पनीय आहे की — ~~संविद्द्वय~~ संवेदनद्वय एकैक ~~संवित् द्वय~~ साधते? किंवा मिळून? किंवा दुस-
ऱ्या संवित्‌च्या उत्पादनाने? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाला दूषित करितात — 'पुनः स्वतःच', एकैक असामर्थ्य दुसऱ्याला दूषित करितात
'वगैरेवरून' स्मृति समयी पूर्वानुभवाचा अभाव असल्यामुळे व त्याच्या समयी स्मृतीचा अभाव असल्यामुळे त्यांच्याकडून मिळून दुस-
ऱ्या दुसऱ्या संवित् विशिष्ट आश्रयतेने आत्म्याच्या स्थायित्वाची सिद्धि होत नाही असा अर्थ. तिसऱ्याने उत्थापन करितो — 'पण
संवित् द्वयच' या कल्पांत आमच्या इष्टाची सिद्धि होते असें सांगतात — 'मग आत्मविषयक' याही कारणामुळे आत्म्याचे विष-
यत्व ग्रहण केले पाहिजे असें सांगतात — 'पुनः मी' 'पूर्वानुभूत' = पूर्वी संवेदनाच्या आश्रयतेने अनुभूत. त्याविशिष्ट स्मरणाच्या
अनुपपत्तीनें विशिष्ट आत्म्याला स्मर्यमाणत्व नाही. कारण संवित् मात्राला स्मर्यमाणत्व आहे व त्याच्या आश्रयत्वाने आत्म्याची प्रसिद्धि
होत असते? अशी आशंका असतां सांगतात — 'पूर्वसंवेदनाच्या' पण पूर्वानुभवाला सांप्रत अविद्यमानत्व असतांही प्रकाशमानत्व मा-
त्राने साधकत्व आहे. जसे वहुळ मेघानुमित वृष्टीला वर्तमानकाळी सत्तेचा अभाव असतांही शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्तीला हे-
तुत्व दिसते. अशी आशंका असतां सांगतात — 'स्वयंप्रकाशमानत्व' अविद्यमानही वृष्ट्यादिकाला ज्ञानद्वारा साधकत्व आहे. सं-
वेदन तर स्वतः प्रकाशमान असतां अन्याला भासते व स्वतः प्रकाशमानत्व स्वसत्तेंत असते. म्हणून अप्रतीत अशा अविद्यमानाला

॥ व्याख्यान ॥

पण अंती क्षय दिसत असल्यामुळे आरंभी क्षयाचे अनुमान होते. म्हणून भिन्नत्वामुळे सादृश्या

॥ विवरण ॥

ल्याश्रमाचा साध्यते स्मृति विषयतेन परप्रकाश्य नव्हे. अन्यथा दुसरीकडून सिद्ध होणाऱ्या धर्मादिकांनाही स्वाश्रय आत्म्या-

च्या साधकत्वाचा प्रसंग येतो. म्हणून आत्म्यांत प्रत्यभिज्ञानसिद्ध स्थिरते.

मग अनुमानावरून क्षणिकत्व असो. म्हणून परपक्षातले साधते - 'पण अंती' इत्यादि विना-

शाच्या पूर्वीक्षेवरच्या क्षणविशिष्ट सत्व अंत शब्दाने सांगितले जाते. त्याच्या स्वसत्ताक्षणाहून उत्तरक्षणी विनाशद्वारे

अश्मसत्वे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आश्रयाचे साधकत्व नाही. अवर्तमान असा स्मर्यमाण प्रदीपाश्रयत्वाने तर संदेहाचे प्रसिद्धिद्वार नाही असा अर्थ. प्रकाशत्व

मात्राने आश्रयाचे साधकत्व असतां तर अतिप्रसक्ति सांगतात - 'अन्यथा' प्रत्यभिज्ञेच्या समर्थनाचा उपसंहार करितात - 'म्हणून' कारण

वविषयादिकांच्या अनुपपत्तीचा अभाव म्हणून शब्दाचा अर्थ. अशारीतीने प्रत्यभिज्ञेच्या विरोधामुळे सादृश्य कल्पनेचा असंभव

असल्यामुळे सादृश्याने प्रतिबद्ध संवित्तच्या भेद ज्ञान नाही. व स्वलक्षण भेदाच्या अदर्शनामुळे प्रत्यक्षाने क्षणिकत्वाला साक्षात क-

रण्याकरितां समर्थ नाही. असा (भागीळ संदर्भाचा) अर्थ.

क्षणिकत्वाच्या प्रत्यक्षत्वाच्या निरासकेला असतां त्याचे आनुमानिकत्व सांगितले पाहिजे. 'क्षयाचे अनुमान होते'

असे काय त्याने जाते आरंभी क्षयाचे अनुमान त्याचे अनुमान होय? अशीही शंका घेतां येणार नाही. कारण संवित्

च्या रूपाला क्षयाला आहे. म्हणून अंती क्षय दिसत असल्यामुळे मागच्या अनुपपत्ति आहे. अशी आशंका अ-

सतांना त्याचे सांगतो - 'मग' इत्यादिकांत क्षणिकत्वाला साधित करून त्या दृष्टान्तानेच संवित्तत्वी क्षणिकत्वाला असा

अनुसंधानाने इत्यादिकांचे क्षणिकत्वसाधले जाते असा अर्थ. अंतवक्षय शब्दांना पर्याय त्वाने वैयर्थ्य आहे अशी आकांक्षा

असतां सांगतात 'क्षयाचे' ज्याक्षणी विनाश प्रसिद्ध आहे त्याहून अव्यवहित पूर्वक्षणावच्छेदेन जें सत्व तें अंतशब्दाने ग्रहण

केलें जाते. व त्याचा सत्ताक्षणामध्यें अंतिम शब्दवाच्यत्व घ्यावे असें जाणावे. पण अंत शब्दाने सत्ताक्षणाची विवक्षा असतां अं-

तीक्षय दिसत असल्यामुळे असें सांगितलेले अयुक्त आहे. त्यावर सांगतो - 'त्याच्या स्वसत्ता' सत्ताक्षणाच्या धर्मीनें

॥ टीप ॥

२ हेतुमेरा विलक्षण पृष्ठ २६७ पं. ७ वरील.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

ची कल्पना आहे. मग आरंभी सत्ता दिसत असल्यामुळे अंतीं ही तिचें अनुमान कां केलें जात नाहीं?

॥ विवरण ॥

आहे. तसेंच अंत्यक्षणावच्छिन्न घटसत्त्वाहून पूर्वपूर्व क्षणावच्छिन्न घटसत्त्व 'आरंभी' शब्दानें सांगितलें जातात. 'तद्ध्वंस स्वसत्ताक्षणाहून उत्तरक्षणीं विनाशानें व्याप्त आहे, घटसत्त्व असल्यामुळें, अंत्यक्षणावच्छिन्न घटसत्त्वा प्रमाणे' असें येथें अनुमान जाणावें. वस्तुतः सत्ता या अनंतर विनाश होत असल्यामुळें क्षणिकत्वाची सिद्धि होते म्हणून आणि कांत ऐक्य सादृश्यात्याचें विवेचन नसणें आहे असा भाव. यावर प्रतिअनुमान सांगतात — 'मग आरंभी'. आरंभ शब्दानें सत्तावच्छेदक क्षण सांगितले जातात — 'अंत' शब्दानें विनाशावच्छेदकत्वानें अभिमत क्षण सा-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्तावच्छेदक क्षणाहून अव्यवहित उत्तरकालीं विनाश दिसत असल्यामुळें असा अर्थ. 'स्वसत्ताक्षणाहून उत्तरक्षणीं विनाशादिम त्त्व असल्यामुळें' असें सांगून आरंभी क्षयाचें अनुमान होतें असें सांगितलें असतां अंतिमक्षणाला आदि शब्दानें ग्रहण केलें असें शंका येते. वस्तुविरोधामुळें तें उपपन्न होत नाहीं अशी आशंका असतां सांगतो 'तसेंच अंत्य'. त्याला आदिक्षणत्व असो, यापेक्षां क्षयाचें अनुमान व्हावें हे आहे? अशी आशंका असतां अनुमान सांगतो — 'तद्ध्वंस'. विनाशानें व्याप्त आहे असें सांगितलें असतां सिद्धसाध्यता येते कारण तो अव्यवहित विनाशानें व्याप्त मानलेला आहे? त्यावर सांगतो — 'उत्तरक्षणीं'. येथें अव्यवहित असें विशेषण जाणावें. त्यापेक्षां क्षणिकत्वाची सिद्धि कशी? त्यावर सांगतो — 'वस्तुतः'. स्वसत्ताक्षणाहून अव्यवहित उत्तरकालीं विनाशीत्व क्षणिकत्व होय असें मानलें असल्यामुळें क्षणिकत्वाची सिद्धि होते असा अर्थ. पण भिन्नत्वामुळें सादृश्याची कल्पना आहे? असें का? कारण भिन्नही घटपट्यांत सादृश्य उपलब्ध होत नाहीं अशी आशंका असतां भिन्नत्व असतां ऐक्यानें प्रतीय मानत्व सादृश्याला कल्पक आहे असें सांगतो 'म्हणून क्षणिकांत' म्हणून तें सादृश्याला कल्पक आहे असा अर्थ. अंतीं (शेवटच्या सत्ताक्षणीं) सत्त्वाचें अनुमान अनिष्ट नाहीं? अशी आशंका असतां सांगतात 'त्यावर प्रतिअनुमान'. पण पूर्वी व्याख्यांत आरंभ व अंत शब्दार्थांच्या अंगीकार असतां त्याच्या सत्त्वाचें अनुमान प्रतिअनुमान कसें? अशी आशंका असतां, आरंभ शब्दाचा अर्थ पूर्वीं प्रमाणें असून अंत शब्दाचा अर्थ अन्य आहे असें सांगतात 'आरंभशब्दानें' असा अर्थ सांगून समुदायार्थ सांगतात ~~असें~~

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

क्षयानुभवाच्या विरोधामुळे असें अस्से कतर येथेंही सद्रूप (प्रत्यभिज्ञारूप) ~~सद्रूप (एकत्वरूप)~~ सत्वानुभवाचा विरोध आहे व दोन्ही अनुभवांत कोणी विशेष नाही.

॥ विवरण ॥

मिळेजातात. तेथें सर्व संत्यक्षणाधरसत्तेनें व्याप्त आहेस असें साधवे जाते. त्यांना कावत्व असल्यामुळे धरसत्तावच्छेदकत्वाप्रमाणें असे प्रति अनुमान आहे. पण अंती सत्तेचें अनुमान क्षयानुभवाशी विरुद्ध आहे. अशी शंका घेता- 'क्षयानुभवाच्या'. मग अंत्यक्षणाहून पूर्वक्षणावच्छिन्न धरसत्वांना पुढील क्षणी क्षयाचें अनुमान प्रत्यभिज्ञेशी विरुद्ध आहे असा परिहार करितात- 'येथेंही'. पण क्षयानुभव अधिक असल्यामुळे तो अनुमानाला बाधित करितें प्रत्यभिज्ञा नाही. कारण ती अनुमानाहून दुर्बळ आहे. अवर नाही असें सांगतात- 'व दोन्ही अनुभवांत'.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'येथें'. 'क्षयानुभवाच्या विरोधामुळे' यानें पूर्वोक्तांत हेतु सांगितला असें भासते परंतु वैयधिकरण्यामुळे तें उपपन्न होत नाही. अशी आशंका असतां सांगतात- 'पण अंती'. पण सत्ताविनाश दिसत असल्यामुळें त्याच्या विरुद्ध सत्वानुभव सांगितला जातो. अशी शंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'मग'. क्षयाचा अनुभव जसा सत्तेच्या अनुमानाला बाधित करितो तसा प्रत्यभिज्ञेचा अनुभव क्षणिकत्वाच्या अनुमानाला बाधक आहे. असें सांगितले त्यावर विशेषाची शंका करितो- 'पण क्षयानुभव'. अधिक एक देशकालावच्छिन्न अर्थाचें बोधकतेनें लौकर उत्पत्ति होत असल्यामुळे व अनुमानाची व्याप्ति दर्शन व्याप्तिस्मरणादिद्वारानें विलंबानें उत्पत्ति होत असल्यामुळे अधिक अनुमानाचें बाधकत्व घडते. प्रत्यभिज्ञेला त्याचा देशकालाच्या प्रतिपत्तिपूर्वक उत्पद्यमानत्व असल्यामुळे व क्षयानुमानाला अविलंबत्वानें उत्पत्तिकत्व असल्यामुळे विशेषाची बाधकता नाही. अभिप्राय. प्रत्यभिज्ञेला बाध्यत्व व अनुमानाला बाधकत्व ज्याप्रमाणें इष्ट आहे तसेंच असतां प्रकृतांतही त्याप्रमाणें बरोबर केलें प्रत्यभिज्ञेला बाधकत्व नाही असा आशय मनें सांगतो- 'कारण ती'. क्षयानुभवाचाही धर्मिप्रतियोगीच्या प्रतिपत्तिसापेक्षतेनें विलंबानें उत्पत्तिकत्व असल्यामुळे प्रत्यभिज्ञानुभवाशी त्याचा अविशेष आहे, असा परिहार करितात- 'अवर नाही'. ज्याप्रमाणें प्रत्यभिज्ञेला बाध्यत्व शंका असतां अभिज्ञात्व अविशेषामुळे दोन्ही सादृश्याप्रमाणें क्षयानुभवाला बाध्यत्व शंका दुर्वार आहे असें तात्पर्य.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

आतां असे म्हणणे असेल कीं — जो स्थिरत्वाने अभिमत असमुच्चय तो कांहीं अर्थक्रिया (व्यवहार) करितो किंवा नाहीं? जर करीत नसेल तर असल्लक्षण प्राप्तीमुळे परमार्थवस्तु असणार नाही. जर करीत असेल तर स्थायी असणार नाही. कारण स्थायीला अर्थक्रिये (व्यवहारा) चा अयोग आहे. कसा अयोग? असा अयोग — काय तो तेव्हा करीत असतां क्रमाने करितो? किंवा योग-

॥ विवरण ॥

'सर्वभाव क्षणिक आहेत त्याला अर्थक्रियाकारित्व असल्यामुळे जे क्षणिक नसते ते अर्थक्रियाकारी नसते जसें मशाचे शिंग' असें दुसरें अनुमान दाखविण्याकरितां स्थायीला अर्थक्रियेची अनुपपत्ति सांगतो- 'जो स्थिरत्वानें अभिमत' पण स्थिराला त्या निमित्ताच्या संयोगामुळे अन्यथाभूताला क्रियापूर्वक कार्याचा उत्पादन करण्याचे सामर्थ्य असते. क्षणिकाला नाहीं असा सिद्धान्ती आक्षेप घेतात - 'कसा अयोग', 'असा अयोग' इत्यादि परिहार आहे. 'क्रमानें' - अनेक कार्ये सारखी एकामागून एक असा अर्थ. एक किंवा अनेक कार्ये एकदा करून उपरमाला प्राप्त होतो

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण 'जो स्थिरत्वानें अभिमत' येथें स्थायीला अर्थक्रियाकारित्वाचा निरास केला एवढ्यानेंच क्षणिकता सिद्ध होत नाहीं कारण अर्थक्रियाकारित्वाला क्षणिकत्वाच्या व्याप्तीचा अभाव आहे? अशी आशंका असतां सांगतो 'सर्वभाव' 'अर्थक्रियेची अनुपपत्ति' - (जें क्षणिक नसतें तें अर्थक्रियाकारी नसतें असें) व्यतिरेक व्याप्ति 'कसा अयोग' या आक्षेपरूपी अर्थ सांगतात - 'पण स्थिराला काय' क्षणिकपक्षांत अर्थक्रिया ही संभवत नाही असें सांगतात - 'क्षणिकाला नाहीं' क्षणिकाला सहकारी संबंध्यानंतर कालीं क्रियेनंतर अनंतर कार्य आधारीतीने अनेक क्षण स्थायित्वाचा अभाव असल्यामुळे अर्थक्रियाहेतुत्व नाही. असा अर्थ. विपर्ययांत (= क्षणिकपक्षांत) पर्यवसायित्वाचा अभाव असल्यामुळे परिहाराला आभासत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'असा अयोग इत्यादि' अंकुरोत्पत्तीच्या पूर्वक्षणाला अव्यवहित समर्थक्षणत्व असल्यामुळे त्याला क्रमाची अपेक्षा नसल्यामुळे विपर्ययांत पर्यवसायित्व आहे असा अर्थ. पण तेव्हा एकवचन प्रयोगामुळे अर्थक्रियेला एकत्व आहे त्यामुळे क्रम व यौगपद्य विकल्पांचा असंभव आहे अशी आशंका असतां सांगतो - 'क्रमानें' जातिरूपानें एकवचन प्रयोग आहे असा अर्थ. विच्छेद करून करण्याच्या आशंकेला व्यावृत्त करितो - 'सारखी' एकदा करून पुनः एकदा करितो असें यौगपद्य शब्दानें सांगितले जातें. अशी आशंका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

गपद्याने। क्रमानेतर नाही कारण पूर्वोत्तर कालीं त्यादविशेषाच्या अभाव असतांही पूर्वकालीन उत्तरकाल भाविनीहि क्रिया कांकरणार नाही? यौगपद्यानेही नाही. कारण यावज्जीव कृत्य एकाच क्षणांत केल्यामुळे उत्तरकाली त्याच्या विरहहोत असल्यामुळे असत्त्व क्षणाची प्राप्ति होते म्हणून अर्थक्रियाकारित्वामुळे स्थायी नाही. त्याने प्रतिक्षणी भिन्न असा अहंबुद्धिनेंच स्थायी बुद्धि

॥ विवरण ॥

काय? असें विचारतो - 'किंवा यौगपद्याने?' क्रमपक्षाला दूषित करितो - 'क्रमानेतर?' अनेक कार्यें करण्यास जर समर्थ आहे तर पुष्कळ कारणाच्या अभाव असल्यामुळे व एकाला अनेक कार्यें दिसतात म्हणून एकदांच करील असा भाव. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितो - 'यौगपद्यानेंही नाही?' कारण सत्वाचें अर्थक्रियाकारित्व लक्षण आहे असा भाव. म्हणून एकदा करण्यापासून कालान्तरी पुनः कर्तृत्वाच्या निमित्ताचा अभाव असल्यामुळे व अकर्तृत्व असतां असत्वा-मुळे एकदांच सत्व आहे, असा उपसंहार करितो - 'म्हणून अर्थक्रिया' सिद्ध नाहीतर एकदाच कार्य करून क्षणिक भूत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

येईल व तसें असतां असत्वाची प्रसक्ति होणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतो 'एक किंवा अनेक' जसें एक कार्य एकदा करून उपरमाला प्राप्त होतो तसें अनेक ही असा अर्थ. पण काला न्तरतां अर्थ नाही कारण क्रियाजननसामर्थ्याच्या पूर्वक्षणी अभाव आहे. तसें कार्य करणें कसें अशी आशंका असतां सामर्थ्य व असामर्थ्य लक्षण विरुद्ध धर्मांचा एकांत असंभव असल्यामुळे दु-सऱ्या कालीं अर्थक्रियासामर्थ्य तसेंच ग्रहण केलें पाहिजे. वस्तुमुळे अतिप्रसक्ति आहे असें सांगतो - 'अनेक कार्यें कु-र्वाणस्य' पण एकाला युगपत् बहु कार्यें करत दिसत असल्यामुळे एकाक्षणी बहु कार्यें करत कसें? अशी ही शंका येणार नाही असें सांगतो - 'व एकाला' भूमज्जावादि अनेककार्यकारित्व एकाव होत दिसत एकाकाली दिसत असल्यामुळे असा अर्थ. अर्थक्रियेच्या अभाव असतांही सत्व कां असणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतो - 'कारणसत्वाचें' पण सर्वांचे एकदांच करणे शक्य असतांही पुनः करण कां असणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतो - 'म्हणून एकदा' अनिष्पन्नतर नि-ष्पादनीय असते. यावज्जीव कृत्याचा तर एकदांच एका क्षणांत केले असल्यामुळे पुनः करण नाही. असा अर्थ. 'असा उप-संहार' = अशा अनुसंधानाने उपसंहार करितो असा अर्थ. स्थायीवादि मतांत ही अर्थक्रियेचा संभव असल्यामुळे तिचें निराकरण कसें?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

सादृश्याच्या निबंधनीस आहे? त्यावर सांगतो:– पण कोणती ही अर्थक्रिया की जिच्या अ-
भावामुळे असत्त्वक्षण [illegible] प्राप्ति होते? स्वविषयक ज्ञानाचे जनन असल्यास मग सर्वच सं-
विदांना स्वसंविदित रूपत्वाने स्वविषयक ज्ञानाच्या अजननामुळे असत्त्वक्षणत्व प्राप्त झाले.
(तिला)
पुरुषान्तर संतानातही त्याचे (स्वविषयक ज्ञानाचे) जनन नाही. कारण पुरुषान्तर संवित्-

॥ विवरण ॥

ही स्थायीला असत्त्वप्राप्ति नाही म्हणून सत्त्वाला अर्थक्रियाकारित्व लक्षणाचा अभाव आहे असे उपपादन करीता-
त– 'पण कोणती?' काय स्वविषयक ज्ञानजनन अर्थक्रिया होय? किंवा दुसऱ्या क्षणाचे उत्पादन? असा कोणती
शब्दाचा अर्थ. त्यावर पूर्ववादी सांगतो– 'स्वविषयकज्ञानजनन', बाह्यार्थांना अशाप्रकारचे सत् युक्त आहे
युक्त
विज्ञानांना तर स्वविषयक ज्ञानाचे अजनकत्व असल्यामुळे हे सत्व लक्षण नाही. अशा रीतीने दूषित करीत
तात– 'मग सर्वच संविदांना' पण एक संतान ज्ञानांना अन्योन्य विषय विषयितेचा अभाव असला ही पुरुषान्तर
ज्ञानाला विषय केले पुरुषान्तर ज्ञानजनक आहे, अशा संविदांना अर्थक्रियेचा लाभ होतो. खरे नाही असे सांगतात–
'पुरुषान्तर संतानातही' कारण पुरुषान्तर ज्ञानामध्ये पुरुषान्तर ज्ञानाला अप्रत्यक्षत्व असल्यामुळे अनुमेयत्व

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी शंका असतां तात्पर्य सांगतात– 'मिथ्यान्तीतर', पहिल्या पक्षाचे उत्थापन करितो असे सांगतात– 'खर पूर्ववादी', संविद् मध्ये
अर्थक्रिया लक्षणाचे निरसन कशामुळे? अशी आशंका असतां सांगतात– 'बाह्यार्थांना', काय संवित्ला स्वसंतानांत ज्ञानाचे जनन आहे?
किंवा दुसऱ्या संतानांत? पहिला पक्ष नाही कारण तिला स्वप्रकाशत्वामुळे स्वविषयक ज्ञानजनकत्वाचा असंभव आहे. दुसऱ्या
पक्षाचा अनुवाद करितो– 'पण एक संतान' विषयत्व असतां स्वप्रकाशत्वाचा भंगही होत नाही कारण स्वतःचे ज्ञान स्वप्रकाश आहे असे
मानलेले आहे असा अर्थ. काय पुरुषान्तर संतान शब्दाने अन्य संतान विवक्षित आहे? किंवा इतर? असा विकल्प करून पहिला पक्ष
अयुक्त आहे असे सांगतात– 'खरे नाही', तेथेही काय त्याला स्वविषयक प्रत्यक्ष ज्ञानाचे जनकत्व आहे? किंवा अनुमान ज्ञानाचे जनकत्व?
असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितात– 'कारण पुरुषान्तर संवित् (= ज्ञानाला) अतीन्द्रियकत्व आहे' असे व्याख्यानांत सांगितले-
ते अप्रसिद्ध आहे कारण स्वतःच्या ज्ञानाला अपरोक्षत्व आहे. मग आशंका असतां सांगतात– 'कारण पुरुषान्तर ज्ञानामध्ये'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ भाष्याचे उत्थापन पृष्ठ २८८ पंक्ती ३२ असे.

॥ व्याख्यान ॥

(पुरुषान्तराचे)
ते अनैन्द्रियकत्व आहे. अनुमानांतही नाही कारण त्याचा (=अनुमान ज्ञानाचा) अर्थजन्य
त्वाचा अभाव आहे. सर्वज्ञांतही सर्व संवेदनजात साक्षात स्वसंवित्(ला) उत्पन्न करीत नाही.

॥ विवरण ॥

आहे असा भाव. 'अनैन्द्रियकत्व' वगैरे पूर्वी 'पुरुषान्तराचे' असा शेष. मग अनुमान ज्ञानाच्या विषयत्वामुळे संताना-
न्तरज्ञानाला संतानान्तर ज्ञान जनक आहे? यावर नाही असे सांगतात. 'अनुमानांतही' प्रत्यक्ष ज्ञानच अर्थजन्य
आहे. अनुमानादि नव्हे असे तुझे मत आहे असा अर्थ. पण सर्व संवेदनजात सर्वज्ञाच्या ज्ञानाला विषयतेने जनक होते
कारण त्याला सर्व विषयांचे प्रत्यक्षत्व आहे? यावर सांगतात 'सर्वज्ञांतही' 'साक्षात्' = विज्ञानोपप्लवाशी सह किंवा अव्य
वधानाने = सर्वज्ञ ज्ञानाशी उपरक्तत्वाने त्याच्या अभेदाने असा अर्थ. त्याविषयी हेतुला सांगतात—

॥ विवरणव्याख्यान ॥

२८३।२३
मग त्याची प्रसिद्धि कशी? अशी आशंका असता चेष्टादि लिंगाने असे सांगतात- 'अनुमेयत्व आहे' पुरुषान्तराच्या अनुवाद करीत- करून
मग 'अनुमान ज्ञानाच्या' हेतूच्या असिद्धीची आशंका असता सांगतात- 'प्रत्यक्षज्ञानच' 'आदि' शब्दाने आगमादि ज्ञानांचे ग्रह-
ण आहे कारण सर्व संवेदनाचा जनकत्व अस्पष्ट आहे असा अर्थ. येथे युक्ती ही विचारांमध्ये कारणते पुरुषाकडून अंगीकृत आहे
असे सांगतात- 'असे तुझे मत आहे' संमोहसं ज्ञानाहून उत्तर संतानांचे उत्पादन करतो. 'पण सर्व संवेदनजात' पण पुरु-
षान्तरांत पुरुषान्तर ज्ञानाला स्वविषयक प्रत्यक्ष ज्ञान जनकत्वाचा निरास असल्यामुळे कल्पान्तराचे उत्पादन करतो? त्यावर
सांगतात- 'कारण त्याला' ईश्वराला आपल्याहून विलक्षणत्व असल्यामुळे सर्व अपरोक्ष आहे असा अर्थ. सर्वांना ईश्वराच्या प्रत्यक्षत्वाने
२८३।१२
साक्षात् संवित् जनकत्व असल्यामुळे 'साक्षात्' हे विशेषण व्यर्थ आहे? अशी आशंका असता सांगतात- 'साक्षात्' काय उपप्लुत ज्ञानाने त्याचा
विषय आहे? किंवा ज्ञानमात्राने? असा विकल्प करून पहिल्याच्या निरासाकरिता 'साक्षात्' विशेषणाचे उपादान युक्त आहे असा अर्थ. दुस-
-ऱ्याचा सांगतात- 'किंवा अव्यवधानाने' व्यवधानाचा स्पष्ट करीतात- 'सर्वज्ञ' उपरक्तत्व- संबंधमात्र अशा अर्थाच्या निरा-
साकरिता सांगतात- 'त्याच्या अभेदाने' वाक्यांत विशेषण व्यर्थ आहे? अशी शंका घेता येणार नाही कारण त्यांच्यांत अभेद आहे? किंवा भेद?
२८३।१५
असा विकल्प करून पहिल्याचा निरासाकरिता आहे असा अर्थ. पण 'संवित्संसर्गी सत्व' = संवित्संसर्गी समान स्वभावत्व, त्यावर इष्ट
त्व असल्यामुळे हेतूला असाधारणत्व आहे? अशी आशंका असता सांगतात- 'त्याविषयी हेतुला' हेतुत्वाला स्पष्ट करीतात-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रथमवर्णक

७८

॥ व्याख्यान ॥

स्मरणसंसारसंविदांशी एकरूपत्वाच्या प्रसंगमेतो· तद्रूपत्व नसतां तर त्रैरूप्यमतांचा प्रयोग आहे·

(interlinear: त्यांच्याशी एकरूपत्व — त्यांच्या विषयत्वाचा)

॥ विवरण ॥

'स्मरणसंसारसंविदांशी' संवित् व विषयांच्या अभेद मानला असल्यामुळे सोपप्लव सांसारिक ज्ञानांनी सर्वज्ञज्ञान दूषित होईल असा भाव· पण ते सर्व उपप्लवांनी उपरक्त असले तरी तत्वज्ञानाने बाधित झाल्यामुळे दोषाला धारण करीत नाही· मग ते ज्ञानांतर सोपप्लवांना बाध करीत नाही· कारण प्रतिबिंबाच्या एकाक्षणांत अनुपपत्ति आहे दुसऱ्या ज्ञानाच्यातर पूर्व ज्ञानातील उपप्लव विषय नाही· तर ज्ञानाने त्यांच्या अनुवादाने बाध होईल· न विषयत्व असतां बाध करणार नाही उपप्लवांच्या अभेद होईल· मग उपप्लवावांचून सर्वज्ञ ज्ञानांत विज्ञाने उपरागाला प्राप्त होतात· यावर नाही असें सांगतात- 'तद्रूपत्व नसतां तर'

(interlinear: उपप्लवांनी मुक्त)

॥ विवरणव्याख्या ॥

'संवित् व विषयांच्या' एकरूपत्व= अभिन्नत्व व त्यामुळे हेतुत्व युक्त आहे असा अर्थ· 'दूषित होईल'= त्यामुळे त्याज्य होईल असा अर्थ· पण जसे ब्रह्म अभिन्न असूनही आपल्याहून अभिन्न जीवांना पसरत नाही असूनही त्याच्या ब्रह्मत्व असल्यामुळे त्यांच्या दोषाने दूषित होत नाही त्याप्रमाणे येथेही जाणावे· अशी शंका घेतो- 'पण ते सर्व' काय ज्या ज्ञानांत उपप्लव आहे ते त्याला बाधित करीते· किंवा दुसरे असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करीतात- 'मग ते ज्ञानांतर' काय ज्या क्षणीं उपप्लवांची प्रसक्ति आहे त्या क्षणी बाध होतो· किंवा दुसऱ्या क्षणी· पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात- 'कारण प्रतिबिंबाच्या' प्रांशाचा बाध करणारे एकाक्षणी तरले असणार नाहीत असा अर्थ· दुसऱ्या पक्षीं क्षणिकत्वाची हानि होईल असा अर्थ· (किंवा दुसरे·) दुसऱ्या पक्षीही पूर्व ज्ञानातील उपप्लव काय त्याचा विषय आहे किंवा नाही· पहिला पक्ष बरोबर नाही असें सांगतात- 'दुसऱ्या ज्ञानाच्या' पूर्वज्ञानाच्या ग्रहणावांचून तरल्यातील उपप्लव ग्रहण करणे शक्य नाही· तर ग्रहणाला योग्य नाही· कारण एक संततीत असलेल्यांनाच विषयविषयिभाव मानलेला आहे असा अर्थ· दुसऱ्या पक्षाच्या निरास करीतात- 'तर ज्ञानाने' उपप्लवांचे ज्ञान असतां त्यांच्या अनुवादाने बाध युक्त होतो· अन्यथा नाही· विषयत्वाची अनुपपत्ति आहे असा अर्थ· विषयत्वाचा अंगीकार करून दूषण सांगतात- 'न विषयत्व' विषय व विषयीत अभेद मानला असल्यामुळे उपप्लवाला ज्ञानाच्या अभिन्नत्वाने बाधत नाही· कारण ज्ञानाच्याही बाध प्राप्त होतो असा अर्थ· सर्वज्ञज्ञानाने विज्ञानमात्र विषय केले जाते· अशा दुसऱ्या कल्पनेने उत्पादन करीतो· 'मग उपप्लवावांचून' त्याचा निरास करीतात- 'यावर नाही' 'तद्रूपत्वाचा प्रयोग आहे' येथे काय ज्ञानमात्राला विषयत्वाच्या

(interlinear: (उपप्लवाला))

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६१।२६५ २६५।२३

॥ व्याख्यान ॥

पण क्षणान्तराला उत्पन्न करणे अर्थक्रिया आहे? मग शेवटीं क्षणाला असत्त्व क्षणत्व प्रसंग येतो.

॥ विवरण ॥

मग सर्वज्ञाला लौकिकोपप्लवांचा अनवभास असल्यामुळे उपदेशाचा असंभव येतो असा भाव. पण स्वविषयक ज्ञान जनन अर्थक्रिया नव्हे. परंतु सजातीय दुसऱ्या क्षणाचें उत्पादन अर्थक्रिया आहे? अशी शंका येते - 'पण क्षणान्तराला' उत्तर सांगतात - 'मग शेवटीं'. हा अर्थ - अहं या संतानांत पडलेली विज्ञानें स्थायित्व व अनुसंधान कल्पनांनीं व रागा-

७६।१९

दिदोषांनीं व विषयांनीं उपप्लुत अशी पूर्वपूर्व सजातीय विषम विज्ञान लक्षण संस्कारापासून उत्तरोत्तर उत्पन्न होतात. नंतर 'सर्व हें क्षणिक आहे' अशा भावनेनें अनादित्व कल्पना निवृत्त होते, स्वलक्षण भावनेने द्रव्य गुण शब्द कर्म-विशेषण विशेष्य कल्पना नाश होते. दुःख या भावनेने रागादि दोषापासून उत्पन्न होणारी प्रवृत्ति वा त्यापासून उत्पन्न होणारे सुख-दुःखोपप्लव क्षीण होतात. शून्य या भावनेने विषयाचा उपप्लव नाहीसा होतो. व त्यामुळे चतुर्विध संस्काराचा निरोध कर

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असे सांगितल्या जातो किंवा विशिष्ट ज्ञानाला पहिल्या पक्षाबरोबर नाही कारण उपप्लवाचा विषयत्वाचा अभाव असतांही ज्ञानाचा अविषयत्व संभवते. दुसऱ्या पक्षी दुष्टापत्ति आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'सर्वज्ञाला उप-प्लवानीं दूषित ज्ञाला पाहून उपदेश करणे योग्य आहे अन्यथा कुणाला उपदेश होईल. असा अर्थ. 'क्षणान्तर' = ज्ञानान्तर त्या-

२८४।१७ २८४।१८

चा तर निरास केला. तेव्हां पुनः ही आशंका करीत? त्याचा सांगतो - 'पण स्वविषयक'. पण शेवटच्या क्षणाला ही क्षणत्व असल्या-मुळे क्षणान्तराचे उत्पादकत्व आहे. त्यामुळे असत्त्व प्रसंग कसा? अशी आशंका असतां क्षणान्तराचा उत्पादक असलेला चरमत्व नाहीसे होते असे सांगतात - 'उत्तर सांगतात'. सजातीय पूर्व क्षणाला उत्तर क्षणाचे उत्पादकत्वाचा नियम असल्यामुळे चरम = शेवटचे क्षणच नाही. अशा तऱ्हेच्या शंकेचा निरास करीतात - 'हा अर्थ'. 'अनुसंधान कल्पना' ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय संबंध रूप कल्पना. तथापि चरम क्षणाचा उदय कसा? अशी आशंका असतां चार प्रकारच्या भावना प्रभेदापासून त्याचा उदय होतो असें सांगण्याकरितां भावनांचा उपयोग सांगतात - 'ते हे' स्वतःचे असाधारण लक्षण = स्वरूप ज्याचे आहे ते स्वलक्षण - अशा भावनेने असा अर्थ. 'दुःख भावनेने' - ज्ञानव्यतिरिक्त सर्व दुःख आहे आणि ते त्याला हेतु आहे अशा भावनेने असा अर्थ. उपप्लुत ज्ञानाला विरोधी चा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ [illegible] ॥

सर्वज्ञाच्या ज्ञानाच्या जनकानेही अभेदत्व नाही. कारण चरमत्वाच्या अनुपपत्तीमुळे मुक्तीच्या।

॥ विवरण ॥

अभ्यासाच्या भावनेच्या भेदाने चरम प्रकारच्या उपपूर्वक क्रमाने मंद आणि असतां भावनाप्रकर्षापर्यंतच्या क्लेशांच्या पुढील प्रत्ययापासून सर्वोपप्लवविरहित विज्ञान उत्पन्न होते. ते संसार संतानाच्या अंत्यपणामुळे चरम आहे. म्हणून त्याला कार्यान्तराच्या अभावामुळे असत्त्व प्रसंग येतो. म्हणून क्रमाने सर्व पूर्व असत्त्व होईल असा. पण चरमक्षणही स्वसंतानांतर ज्ञानान्तराच्या अभाव असतांही सर्वज्ञ ज्ञानाला निर्णय करणे उत्पन्न करितो. यावर नाही असे सांगतात- 'सर्वज्ञाच्या' तुल्य स्वभावांच्या कारणभाव एकसंतानता आहे. विशुद्धतेने तुल्यस्वभाव अशा चरमक्षणाने सर्वज्ञ ज्ञानांतरही कार्यकारण.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अभाव असतां उपप्लुत ज्ञानान्तराचे उत्पादकत्व असते. परंतु विरोधि भावना प्रकर्षाने उपप्लवांचा नाश झाला असल्यामुळे त्यापासून निरुपप्लव ज्ञान उत्पन्न होते व त्यामुळे चरमक्षणाच्या भावाचा आक्षेप असंगत आहे असा अर्थ. पण चरमक्षण असे म्हणजे त्याला असत्त्व कसे? अशी आशंका असतां काय तो क्षणान्तराला जनक आहे किंवा नाही? दुसऱ्या पक्षी दूषण सांगतात 'म्हणून त्याला' कारण जे अर्थक्रियाकारी ते सत् असे मानलेले आहे असा अर्थ. मग असत्त्व हे असे काय दोष? त्यावर सांगतात- 'म्हणून क्रमाने' चरमक्षणाला असत्त्व असतां त्याच्या जनकतेने पूर्वीचा सत्त्व नाही. व त्यामुळे त्याच्या पूर्वीपूर्वीचाही असेच असे. असे सर्वांला असत्त्व येते असा अर्थ. पहिल्या पक्षीही काय त्याला स्वसंतानांत कार्यारंभकत्व आहे? किंवा दुसऱ्या संतानांत? पहिल्या पक्षी चरमत्वाचा व्याघात होतो. असा अभिप्राय ठेवून दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितात 'पण चरम' दुसऱ्यांतही ~~चरमत्वाची हानि होते असे सांगतात~~- 'त्याचसहित' स्वसंतानांत जनकत्वाच्या अभाव असल्यामुळे चरमत्वाची अनुपपत्ति नाही? अशी आशंका असतां त्याच्यापासून उत्पन्न झालेल्याला संतानांतरत्व सिद्ध होत नाही असे सांगतात- 'तुल्यस्वभावांच्या' पण सर्व विषयतेने अतुल्यस्वभावामुळे एकसंतानता नाही? अशीही शंका घेता येणार नाही. कारण भग सर्वत्र ही कोणत्याही अभावामुळे त्याच्या अभावामुळे एकसंतानतेची अनुपपत्ति येते असा अर्थ. संतानाची अनुच्छित्ति असतांही सांसारिक उपप्लवांच्या विरहमात्राने मुक्ती होईल? अशी आशंका असतां सिद्धान्ताची हानि होत असल्यामुळे असे नाही. ~~असे आशंका~~ -

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभावाच्या प्रसंग येतो. एक संवित दुसऱ्या संवितीचा विषयही होत नाही कारण संवित् रूपाने त्यां-
च्यांत भेदाचा अभाव आहे. ज्याप्रमाणे एक दीप दुसऱ्या दीपाचा विषय होत नाही. पुनः अर्थक्रिये-

॥ विवरण ॥

मुळे अविच्छिन्न संतान आहे असा भाव. मग संतानाचा विच्छेद नसो त्यावर सांगतात- 'मुक्तीच्या अभावाचा प्रसंग'
कारण संतानाच्या विच्छेदच मुक्ति हा जो आपणास इष्ट आहे असा भाव. 'पण तुल्य संतानांच्या तुल्यस्वभावतेने' चरमक्षणाला
सर्वज्ञ संतानांत जनकत्व असल्यामुळे त्या संतानाशी ऐक्यच मुक्ति आहे. मग विषयतेने जनकत्वच नाही असे सांगतात-
'एक संवित्' 'विषय' शब्दाने प्रत्यक्षत्व सांगितले जाते. कारण पुरुषान्तर संवेदनाला अनुमेयत्व आहे. अथवा प्रत्यक्षत्व
संवेदनाच्या देहव्यापाराशी संबंधच अनुमेय आहे म्हणून संवित सर्व प्रमाणांच्या अविषय आहे. 'भेदाच्या अभाव आहे' = वै-
लक्षण्याचा अभाव आहे. त्याचा हेतु सांगतात- 'संवित् रूपाने' = चैतन्य प्रकाशरूपाने असा अर्थ. प्रकाशरूपाने समानांत
विषयविषयीभाव नाही या विषयी दृष्टान्त सांगतात- 'ज्याप्रमाणे एक प्रदीप' किंवा संवित् रूपाने त्यांच्यांत भेदाचा अभ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असे सांगतात- 'कारण संतानाच्या' सर्वज्ञ संतानाशी ऐक्य मोक्ष आहे या मतान्तराचे उत्थापन करितो- 'पण तुल्य संतानाच्या' हेतूच्या
असिद्धीने दूषित करितात 'मग विषयतेने' पण स्वप्रकाशही पुरुषान्तर संवेदन पुरुषान्तर संवेदनाचा विषय होतो. तेव्हा
(व्याख्यानात) संविदांना अविषयत्वाचे अभिधान कसे? त्यावर सांगतात- 'विषय शब्दाने' पुरुषान्तर संवेदनाला प्रत्यक्षत्वाच्या
अभाव असल्यामुळे तेथे व्यभिचार नाही असा अर्थ. मग पुरुषान्तर संवेदनाला अप्रत्यक्षत्व असल्यामुळे त्याची प्रतीति कशी?
त्यावर सांगतात- 'कारण पुरुषान्तर' पण (तुमच्या मताप्रमाणे) संवित्तला अद्वितीयत्व असल्यामुळे सिवाजतर संवित्तेचे विषयत्व कसे?
अशी शंका असतां उत्पत्तीने उत्तर सांगतात- 'अथवा' अथवा त्याचा सर्व प्रमाणांच्या अविषयत्व संवित्तला आहे असा संबंध. पुरुषान्तर संवेदना
ला अनुमेयत्वाचा आश्रय करून प्रत्यक्षत्व सांगितले. प्रत्यक्ष असतां तर येथे ते हेतु (= अनुमेयत्वही) नाही असा अर्थ. पण चेष्टादि लिंगाने
पर संवेदनाचे अनुमान होते. त्यावर सांगतात 'प्रत्यक्षत्व' संवित्पक्षे भेदाचा अंगीकार करून प्रदीपाप्रमाणे समानांत विषयविषयीभाव नसतो.
असा प्रतेने व्याख्यान करून भेदाच्या अभावपरतेने 'संवित् रूपाने' या ग्रंथाचे व्याख्यान करितात 'किंवा संवित् रूपाने' दुसऱ्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पासून सत्व निष्पन्न होत नाहीं. कारण स्वकारणापासून (मृत्तिकादिकापासून) निष्पन्न होतो।

॥ विवरण ॥

भाव आहे' यात्राहा अर्थ - संवित् दुसऱ्या संवित्‌हून संविदाकाराने भेदाला प्राप्त होत नाही कारण प्रतियोगीला असंवित्त्व प्रसंग येतो. म्हणून एक संवित् आहे. असंविदाकाराने भेद असतांही संवित् एकच राहील. म्हणून संविदां मध्ये विषयविषयीभाव नाही. - असा 'पुनः अर्थक्रियेपासून सत्व निष्पन्न होत नाही' [illegible] अर्थक्रिया आपल्या कारणाच्या सत्वाचा हेतु आहे? किंवा त्याच्या प्रतीतीचा निमित्त आहे? असा विकल्प करून हेतुत्वाचा विषयी दूषण सांगतात - 'कारण स्वकारणापासून' कारण कार्याच्या (अर्थक्रियेच्या) पूर्वीच कारणाला (घटाला) निष्प.

विवरणव्याख्यान

संवित्‌हून संवित्‌ला भेदक काय संवित्त्व आहे? किंवा असंवित्त्व? पहिला पक्ष कोणत्याही अर्थे सांगतात - 'संवित् दुसऱ्या' प्रतियोगीलाही संवित्त्व असतां संवित्त्व त्यांचें व्यावर्तक नाहीं. जसे घटत्व दोन घटांत व्यावर्तक = भेदक नाही ^त्याप्रमाणे^ असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात - 'असंविदाकाराने' 'संवित् एकच राहील' = प्रतियोगी संवित्‌च राहील. पण अर्थक्रियेपासून सत्व निष्पन्न होत नाही याविषयी पूर्वी एक हेतु सांगितला नसल्यामुळे 'पुनः' हे उपपन्न होत नाही अशी आशंका असतां विकल्पपूर्वक व्याख्यान करितात - 'पुन---काय' अर्थक्रिया [illegible] सत्वाचे लक्षण नाही याविषयी ^(व्याख्यानातील)^ 'पुनः' शब्दाने दुसरी उपपत्ति समुच्चित केली आहे. सा

5२८९।२१ अर्थे [अर्थक्रिया सत्व निष्पादक आहे यामें हे विवेचनीय आहे कीं - तो अनिष्पन्न निष्पादक आहे? किंवा निष्पन्न? तेथें पहिल्याच्या निरासाकरितां 'स्वकारणापासून निष्पन्न झाला असें म्हटलें त्याचा अर्थ - 'स्वकारणशब्दाने' अर्थक्रिया निष्पादक (घटादि) सांगितले जातात. त्याच्यापासून आणि निष्पन्न झालेल्या (जलाहरणादि) अर्थक्रियास्वरूपाला सत्वलक्षण कार्यजनकत्व असल्यामुळे अनिष्पन्नाला हेतुत्व नाही. दुसऱ्याचा निरास करितात - 'कार्याचे' कार्याचे (=अर्थक्रियेचे) निष्पन्नत्वही कारणाची (=घटादिकाची) निष्पत्ति असतां असते त्यामुळे त्याची (घटाची) निष्पत्तीही स्वाधीन (=~~अर्थक्रियाधीन~~) कार्याच्या (=^जलाहरणादि^ ~~सत्वनिष्पत्तिकार्याच्या~~) पूर्वीच आहे असा अर्थ. घटाचे कारण मृत्तिकादि त्याच्यापासून उत्पन्न झालेल्या घटाला अर्थक्रियाजनकत्व आहे असें व्याख्यानांत सांगितले एतदपाकरूनच त्याच्या सत्वाला अर्थक्रियाधीनत्व कां असावं कसा? अशी आशंका असतां सांगतात - 'कारणकार्याच्या' उदकाहरणादि अर्थक्रियाजननाच्या

5 हे व्याख्यानाचे दुसरे व्याख्यान आहे असें जाणावे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

(उत्पन्न घटादि कार्य) कार्याचे (जलाहरणादि अर्थक्रियेचे) जनन आहे. म्हणून तिच्या पासून (अर्थक्रियेपासून) त्याची (घटादिकाच्या सत्वाची) प्रतीति म्हटली पाहिजे. तेथें सत्वप्रतीति तिची (अर्थक्रियेची) दुसरी पासून, तिची देखील दुसरी पासून अशा अनवस्थे मुळे कोणत्य स-त्वाचा बोध होत नाही. म्हणून शून्य जगत होत असते. पण स्वज्ञानरूपी अर्थक्रिये ला स्वयं सिद्ध-त्व असल्यामुळे अनवस्था येत नाही! मग अर्थ क्रिये पासून सत्तेचा अवगम (=बोध) नाही.

॥ विवरण ॥

असे आहे: असा अर्थ. निष्पन्न ही अर्थ क्रियेच्या पूर्वी असत आहे असें म्हणणे तर शक्य नाही. कारण मग श-शविषाण तुल्यत्वाने त्याला अकारणत्वाचा प्रसंग येतो. प्रतीतिपक्षाला उत्थापन करीतो - 'म्हणून तिच्या पासून' प्रतीतिपक्षांत अनवस्था दूषण सांगतात - 'तेथें तिची' अर्थक्रिया सत्वाला ज्ञापक आहे तर प्रतीत-अज्ञात पर्यन्त ज्ञापकत्व म्हटलें पाहिजे. व तिची प्रतिपत्ती ही दुसऱ्या अर्थ क्रिये पासून व तिची ही त्या क्रमाने अशी अनवस्था, असा अर्थ. पण कार्य म्हणजे अर्थ क्रिया नामक ज्ञान असते व ती पूर्वीची उत्तरोत्तर कार्ये स्वयं सिद्ध आहेत. म्हणून प्रतीती मी अनवस्था येत नाही? अशी शंका घेतो - 'पण स्वज्ञानरूपी' मग कार्य कारण-ज्ञानांना स्वयं सिद्धत्व असल्यामुळे अर्थक्रियांसत्तेच्या प्रतीतीला निमित्त नाही असें सांगतात - 'मग अर्थ क्रियेपासून'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पूर्वीच घटाच्या सत्वाचा लाभ होत असल्यामुळे त्याच्या आधीन घटाचे सत्व नाही. अन्यथा इतरेतराश्रय दोष येतो असा अर्थ. कारण निष्पत्ति अर्थक्रियाधीन आहे असें आम्ही म्हणत नाही तर त्याची सत्ता म्हणतो? अशी आशंका असतां सांगतात - 'निष्पन्न ही' अनवस्थेचा स्पष्ट करितात - 'अर्थक्रिया' ज्ञान विषयक ज्ञान पक्षाच्या पूर्वी निरास केला असल्यामुळे स्वज्ञानरूपी अर्थक्रिया हें असंगत आहे? अशी आशंका असतां स्वतः पासून उत्पन्न झालेले ज्ञान स्वज्ञान अशी विवक्षा असल्यामुळे दोष नाही असें सांगतो - 'पण कार्य' पण ज्ञानाच्या प्रकाशत्व मात्राने कारण सत्वावगमाला अर्थक्रिया अनधीनत्व 'मग अर्थ क्रिये पासून' येथें कसें सांगितले? अशी आशंका असतां सांगतात - 'मग कार्य' पण स्वप्रकाशत्व असतांही (दुसऱ्या रीतीने) अर्थक्रियेला मत्व

व्याख्यान

स्वरूपमत्तर स्वतःची अर्थक्रिया नव्हे. पुनः जें स्थिरकेंवीं क्रमानें अर्थक्रिया युक्त होत नाहीं कारण पूर्वोत्तरकाळीं कार्याला विशेषाचा अभाव आहे? हा दोष येत नाही कारण स्थायीही कारणाला सहकारींच्या अपेक्षेनें जनकत्व असल्यामुळें 'कारणविशेषाचा सद्भाव आहे' हा

॥ विवरण ॥

पण कारणभूत ज्ञान स्वयंप्रकाश असल्यामुळें कार्यभूत ज्ञानाधीन प्रकाश नसो तथापि स्वतन्त्र स्वतः नेणार असे म्हणून स्वतः स्वतःची अर्थक्रिया आहे? याचर नाही असें सांगतात 'स्वरूपमत्तर' म्हणून अर्थक्रिया कारित्व लक्षण सत्व नाही परंतु स्वाभाविक आहे. म्हणून एकदा कार्य करून तूष्णींभूत ही स्थायीचा सत्वविरुद्ध नाही. संप्रति क्रमानें कार्य करून तूष्णींभूत ही स्थायीला सत्वविरुद्ध नाही असें सांगतात 'पुनः जें' याचा वाही सहकारी संनिधानाच्या विशेषक्रमापेक्षेनें कार्याचा क्रम युक्त आहे असें सांगतात 'कारण स्थायीही' याचा सहकारी कारणाची अपेक्षा नाही.

॥ विवरणव्याख्यान ॥ २८७।१४

युक्त आहे? अशी शंका येता 'पण कारणभूत' एकावर कार्यत्व व कारणत्व अयुक्त आहे असें सांगतात 'याचर नाही' व्याख्यानाला अपेक्षित व उपसंहाराला दाखवितात 'म्हणून' अर्थक्रिया पण एकदा सकल कार्य करण पक्ष असता 'पुनः जे स्थिरके' येथें क्रमपक्षांत दूषण सांगितलें ते व्यर्थ आहे? यावर सांगतात 'संप्रति क्रमानें' (~~[illegible]~~ ध्वात जमा स्थायीचा विरोध येत नाही ~~[illegible]~~ असें मंडन ~~आहे असा अर्थ~~.) कारणाला स्थायित्व असतांही सहकारींच्या अपेक्षेनें जनकत्व असल्यामुळें एकदांच कार्याचा प्रसंग याही नाही स्थायित्व क्रमाची अनुपपत्ति नाही असें तें (व्याख्यानांत) म्हटलें तें अयुक्त आहे कारण कारण व सहकारी ~~[illegible]~~ असल्यामुळें ~~[illegible]~~ आहे म्हणून ~~प्रसंग~~ आशंका असता सन्निधान विशेषाच्या आगंतुकत्वामुळें त्याच्या क्रमाच्या अपेक्षेनें कार्याचा क्रम युक्त आहे असें सांगतात 'अकाळीं' पण पूर्वी ज्याला ही सहकारी ~~[illegible]~~ असल्यामुळें 'पण कारणाला' येथें त्याचें निरसन करतो. कारण ~~येथें सहकारी~~ ची निरास नाही परंतु समर्थाला अन्य अपेक्षा आहे असें सांगतो 'अकाळ सहकारींची' पण याला सहकारींची अपेक्षा (सहकारींचे) निरस्त असतां तो समर्थ नीय आहे. अकारणाला त्याचें निरसन युक्त नाही? अशी आशंका असतां सांगतात—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

हेतु अयुक्त आहे. पण कारणाला अन्याची अपेक्षा युक्त नाही. मग अकारणालाही युक्त नाही (सामग्रीलक्षण) म्हणून (अनुभवाच्या विरोधी) असहकारी विरुद्ध होईल! पण अकारण (कारण) उत्पत्तीकरितां सहकारीची अपेक्षा करिते. असें म्हणणे असेल तर मग ते (=अकारण, सामग्रीलक्षण) कारणाचे कारण आहे? किंवा अकारण? कारण असेल तर (सामग्रींतही परस्परांची) अपेक्षा करण्यास

॥ विवरण ॥

असें सांगतो- 'पण कारणाला' गुढाभिसंधि उत्तर सांगतात- 'मग अकारणालाही' मग शक्ताला व अशक्तालाही सहकारीची अपेक्षा नसो? त्यावर सांगतात- 'म्हणून असहकारी' (असंयुक्त) शक्तालाच सहकारीच्या अपेक्षेनें कार्यकरत्वाच्या अनुभवाचा विरोध आहे. असा भाव. पण शक्त पदार्थ सामग्रीलक्षण अकारणाच्या उत्पत्तीकरितां परस्परांची सहकारीची अपेक्षा करितात म्हणून अनुभवाच्या विरोध नाही? अशी आशंका घेतो- 'पण अकारण' ८१।८ पण कार्याप्रत अशक्त हे पदार्थ सामग्री कारणाप्रत शक्त आहेत? किंवा नाहीत? असा विकल्प करितात- 'मग ते' 'कारण असेल तर' ८१।१० हे दूषण दोन्हीठिकाणी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'गुढाभिसंधि' शक्ताचाही सहकारीच्या अपेक्षेनें कार्य करत्वाच्या अनुभवामुळे सहकारी आश्रयणीय आहे. असा गुढाभिसंधि. सहकारीचे निरसन इष्ट आहे? अशी शंका घेतो- 'मग शक्ताला' सहकारीच्या निषेध करणाच्या वाक्यास असहकारी विरुद्ध होईल असे म्हणणे असमंजस आहे! अशी आशंका असतां सांगतात- 'शक्तालाच' 'अकारण उत्पत्तीकरितां सहकारीची अपेक्षा करिते' असें सांगितले असल्यामुळे कारणत्व प्रतीत होते त्यामुळे त्याला अकारण म्हणणे व्याघात आहे? पुनः कारण उत्पन्न झाले असल्यामुळे त्याच्या उत्पत्तीकरितां अपेक्षा करिते हे ही विरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो- 'पण अशक्तच' पण 'अकारण कारण आहे किंवा अकारण? या विकल्पाच्या व्याघातास अवसर आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'पण कार्याप्रत' कार्याच्या अपेक्षेने असमर्थालाही सामग्रीप्रत सामर्थ्यादिकाच्या विकल्प असल्यामुळे व्याघात नाही असा अर्थ ८१।१४ पण सामग्रीप्रत असमर्थालाही त्याच्या (ही) सामुग्रीच्या सिद्धीकरितां सहकारीची अपेक्षा आहे म्हणून ~~कारण असेल तर~~ हा दूषणाभास आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'कारण असेल तर हे दूषण' सांगितलेले विकल्प व दूषण तेंच (ही) असल्यामुळे त्याच्या सामग्रींत सहकारीची अपेक्षा स्वीकारली पाहिजे व त्यामुळे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

...यनाही ? अकारण असेल तर मुळीच नाही. पण हेतूंना सहकारींची अपेक्षाच नाही ? असें म्हणणें असल्यास ते दर्शनानें बाधित होतें कारण हेतूंना सहकारींचें अपेक्षत्व दृष्ट आहे. म्हणून जसेंच हेतूचें हेतुत्व कार्य असतां कोणताही अतर्क्य क्रमानें ओळखले जातें. कारण हेतु

॥ विवरण ॥

(...सामग्रीतही) जाणावें. 'पण हेतुंना' याचा (अर्थ) पूर्वी सांगितला आहे. पण शक्त व अशक्तांत अपेक्षेचा अभाव असतां सहकारीच्या अनुपयुक्त कसा जोडला जातो ? मग कार्याचेंही असत्व अविशेष असतां त्याच्या सर्वांपासून जन्मको घेणार नाही ? किंवा विशेष संबंध होऊन कारणाला सर्वांची जनकता को असणार नाही ? अशी अव्यवस्था असतां तुझ्याकडून कार्यकारणभाव मात्र कसा व्यवस्थापित केला जातो. पण अन्वय व्यतिरेकसामर्थ्यावरून कार्यकारण भावाचा नियम आहे ! मग सहकारींचाही तसा आहे असें सांगतात— 'म्हणून जसेंच' 'अतर्क्य क्रमानें'—

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अंधपरंपराऽनवस्थायेते असा अर्थ. पण सहकारींची अपेक्षा नसतां अनुभवाचा विरोध पूर्वी सांगितला असल्यामुळे तो पुनः कां ? अशी आशंका असतां अपेक्षेच्या अभावाला अनिष्ट पर्यवसायित्व दाखविण्याकरितां सांगितलें त्याचें येथें पुनः स्मरण करविलें आहे. अशा आशयानें सांगतात— 'स्मरणपूर्वी' पण 'मी मनुष्य आहे' अशा अनुभवाप्रमाणें सहकारी अनुभवालाही श्रुतीनें असत्व असल्यामुळे असाधक आहे अशी शंका घेतात— 'पण शक्त ?' अनुभवाच्या विरोधामुळे युक्तीच आभासित होतात अन्यथा अतिप्रसंग येतो. असें सिद्धान्ती सांगतात— 'मग कार्यांचेंही' दृष्टान्त, क्षीर मृदादिकांत असत्व अविशेष असतां दोघांपासून जन्माचें नियमित होतो म्हणून सर्वांपासून उत्पत्ति होईल असा अर्थ. पण मृदादिकाला दधिजननांत असामर्थ्य आहे व क्षीराला त्याच्या जननांत सामर्थ्य असल्यामुळे त्याच्यापासून त्याची उत्पत्ति होते. अशी आशंका असतां मृदादिकांचेंही असामर्थ्य असिद्ध आहे असें सांगतात— 'किंवा विशेष' पण अन्वय व्यतिरेकांच्या विरोधामुळे क्षीर व दह्याच्या उपादानउपादेयभाव नाही म्हणजे युक्त नाही ? अशी शंका घेतो— 'पण अन्वयव्यतिरेक ?' मग आमच्याही तुल्य उत्तर आहे असें सांगतात—

'मग सहकारींचाही ?'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

असतांच कार्य दिसतें. तसें सहकारी समवेत नसतांना ते दिसत असल्यामुळे सहकारी अपेक्षिला जातो व
२७।१६
जो तर (वैशेषिकादि) मानतो कीं — सहकारीनें जांत विशेष उत्पन्न केला आहे असा ४०३ ४०३
हेतु कार्याला उत्पन्न करितो; अन्यथा अनुपकाऱ्याच्या अपेक्षेचा प्रसंग आहे. त्याला विचारावे
कीं — मग तो विशेषाच्या हेतु आहे किंवा अहेतु? अहेतु असेल तर विशेषोत्पत्तींत अपेक्षा करणार

॥ विवरण ॥

अतएव प्रमाणानें.

८११५

पण सहकारीच्या उपयोग कोणता आहे? असें विचारले असतां तेथें मतान्तराचा उपन्यास करून पूर्ववाद्याला दूषित क-
१४०३
रितात - 'जो तर' जो सहकारीची अपेक्षा करितो तो आपल्यांत विशेषोत्पत्तींत शक्त आहे किंवा नाही? असा विकल्प क-
(=अशक्तत्व)
८११८
रून अहेतुत्व असतां दूषण सांगतात - 'विशेषोत्पत्तींत' अशक्त तर सहकारी सहस्राचें सन्निधान असतांही किंचित्
कार्य करीत असल्याचें दृष्ट नाहीं; असा अर्थ. पण प्रधान कारणाला विशेषात अकारणत्व असतां त्याची उत्पत्ति होणार नाही?

॥ विवरणव्याख्यान ॥

सहकारीच्या अपेक्षेचा अंगीकार करून उपयोगाच्या प्रकाराला विचारतो - 'मग सहकारीचा' काय सहकारीचा उपयोग हे-
तुंत आहे किंवा कार्यांत? असा अर्थ. पण क्षणिकवाद्याने सहकारीकडून हेतुंत विशेषाचा जनक अंगीकारला नसल्यामुळे 'जो-
१४०३ २८९।१०
तर' या व्याख्यानाची अनुपपत्ति आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'तेथें'; 'मतान्तराचा' = वैशेषिकादिमताचा असा अर्थ.
उपन्यास करून व त्याचा निरास करून 'पूर्ववाद्याला' = क्षणिकत्ववाद्याला दूषित करितात असा अर्थ. किंवा 'पूर्ववाद्याला' = वैशे-
षिकादिकाला असा अर्थ. 'मग तो विशेषाच्या' येथें 'तो' शब्दाने सहकारी ग्रहण केला जातो किंवा प्रधान हेतु? पहिल्या पक्षी सह-
कारीस (विशेषांत) हेतुत्व सांगितले असल्यामुळे विकल्पाचा असंभव आहे. दुसरा पक्षही नाही कारण विशेषाच्या आश्रयत्वानें
त्याला ही हेतुत्वाची सिद्धि होते? अशी आशंका असतां तो त्यावर सांगतात - 'जो सहकारीची' पण असमर्थाला ही सहकारीच्या साह्या-
पेक्षेने कार्य प्रसव हेतुत्व आहे? त्यावर सांगतात - 'अशक्त तर' धूमजननांत असमर्थ शिलादिकांना इंधनाच्या साह्यानेही त्याचे
जनकत्व उपलब्ध नाही असा अर्थ. पण सविशेष बीजाला जनकत्व इष्ट असतां 'अजनित विशेष' असें म्हणणे अयुक्त आहे?

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नाहीं. तेथें केवळ सहकारीच विशेषाला उत्पन्न करतील व त्यांच्यापासून कार्य होईल. आतां जर हेतु आहे तर सहकारी कडून अजनित विशेष (= विशेषत्व) त्याला च कसें करील? जनित विशेषाला जनन असतां अनवस्था येते. यावर असें मत असेल कीं — समग्र हेतूंत सर्व कार्य सहकारींनी ज्यांच्या स्वरूपांत भेद उत्पन्न केला नाहीं अशा हेतूपासून जन्य नसते. जसें जितका विशेष आला असतां कार्योदय होईल तितका च विशेष असतां अंकुरादि कार्य होते. तर किंचित् संनिहित सहकारी हेतूपासून जन्य असते जसें अविलंब कारी इन्द्रियादिकापासून उत्पन्न होणारे ज्ञान. त्यांत याहि हेतूला विशेष अवि-

॥ विवरण ॥ (प्रधान कारणात्व)

अशी आशंका असतां त्याची दुसऱ्या रीतीने विच्छेद करून त्याला वैयर्थ्य च येईल असें सांगतात — 'तेथें केवळ' हेतुत्व असतां दूषण सांगतात — 'आतां जर' अशा रीतीने दूषित केलें असतां हेतुमध्ये प्रथम विशेषाला दुसऱ्या विशेषाच्या अपेक्षेनें अनवस्था प्रसंग दोषाच्या परिहाराकरितां कार्यस्य कार्य जननाकरितां सहकारी कडून कारणांत विशेष उत्पन्न केल्या जातो. आणि तर कारणांत विशेषाच्या जन्माची अपेक्षा न करितां च सहकारी कडून कार्य उत्पन्न केलें जातें अशी अव्यवस्था स्वतःच दाखवितात — 'यावर' 'तितका च विशेष' = उच्छूनादि विशेष 'अविलंब कारी' = विलंबावांचून जे कार्याला उत्पन्न करितात ते अविलंबकारी जसें इंद्रियादिक. इंद्रियें सहकारी जनित स्वरूप विशेषाच्या आश्रयावांचून कार्य कर नाहीत.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अशी आशंका असतां सामर्थ्य असतांहि कार्य निर्विशेषहेतूला विशेषाप्रत हेतुत्व आहे किंवा सविशेषाला? पहिल्या पक्षीं विशेषाचें जनकत्व असणार नाहीं कारण बीजाला उच्छूनतेची अपेक्षा न करितां अंकुरजनकत्व दिसत नाही. दुसरा पक्ष ही बरोबर नाहीं कारण अनवस्था येते. विशेषोत्पादनाच्या उपयोगितेने जो विशेष समाश्रित आहे त्याच्या उत्पत्तींत ही विशेषान्तर अपेक्षणीय आहे. या प्रमाणें त्याच्या त्याच्या उत्पत्तींत — अशी: ~~अनवस्था येते असें सांगतात~~ 'हेतुत्व असतां' — असें सांगतात 'हेतुत्व असतां' ही अनवस्था — 'यावर असें मत असेल कीं' येथें आश्रित विशेषाचें अनपेक्ष्यत्व न कृत्रित अपेक्ष्यत्व मांगितलें तेथें कोणता हेतु? अशी आशंका असतां हेतु दाखविलात — 'अशा रीतीने' प्रथम विशेषाला = उच्छूनत्वादि विशेषाला. पण सहकारीला कार्यजनकत्व असल्यामुळें उपकारन

॥ व्याख्यान ॥

लेवकारी इंद्रियादि ज्ञानप्रमाण सहकारी सन्निधानमात्र लभ्य आहे. म्हणून अनवस्था येत नाही. मग उपकार न करणाऱ्याही सहकारीची अपेक्षा केली जाते. कारण तेथे हेतूला सह- २८।२३ कारीपासून स्वरूपांत विशेष होत नाही. (क्षणिकवादी-) पण उपकार न करणाऱ्याची अपेक्षा केली जात नाही? कारण अतिप्रसंग येतो. स्वरूपांत तर उपकार करीत नाही परंतु कार्यांत क- रितो म्हणून त्याची सिद्धि सहकारीवाचून होत नाही. मग त्यांत अतिशय ठेवला नाही असा-

॥ विवरण ॥

परंतु सहकारी सन्निधि मात्रानें अपेक्षित. कारण सहकारीकडून त्यांचे दुसऱ्या प्रकारचे अवस्थान नसेल. मग शक्तिमान् कारणा- कडून आपल्यांत उपकार न करणारीही सहकारी अपेक्षित केला जातो. अशा रीतीने दुसऱ्याकडून स्वपक्ष निरस्त होतो. असा परिहार करितात- 'मग उपकार'. साक्षात् क्षणिकवादी बोलतो - 'पण उपकार' कारण सर्वांना सहकारित्वाचा प्रसंग येतो असा अर्थ. मग कोठें उपकार करितो तें सांगतो- 'स्वरूपांत तर' कार्यांत तर सहकारीकडून उत्पन्न केले जाणारे उपकृत होऊं जाते. असा अर्थ. मग क्षणिकाप्रमाणे नित्यावरही कार्यांत उपकार करितो सहकारीची अपेक्षा विरुद्ध येत नाही असा प- रिहार करितात- 'मग त्यांत' त्याचाच विस्तार करितात-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

करणाऱ्याही' असें कसें म्हटले? त्यावर सांगतात- 'मग शक्तिमान्' 'स्वपक्ष निरस्त होतो' कारण सहकारीने ज्यांत विशेष उत्पन्न केला आहे अशा हेतूला जें हेतुत्व सांगितलें तें भंग होतें. विशेषाचे जनन असल्यास बिजादिकाला (सहकारीकडून) विशेषजनन कल्याचा स्वभाव असल्यामुळे तें युक्त नाही असा अर्थ. 'कार्यांत उपकार करितो' असें कसें म्हटले? कारण सहकारी त्या संबंधाच्या पूर्वी कार्याचा अ- भाव आहे. अशी आशंका असतां सांगतो- 'कार्यांत तर' सहकारीचे कार्यजनकत्वच त्याचे उपकारकत्व होय असा अर्थ. मग कार्य का- रणाला त्याची अपेक्षा आहे? किंवा कार्याला? पहिल्या पक्षीं तुल्य उत्तर आहे असें सांगतात- 'मग क्षणिकाप्रमाणे' पण क्षणिकाला सह- कारीच्या अपेक्षेने कार्यजनकत्व कसें कारण उत्पत्तीच्या अनंतर क्षणीं त्याचा विनाश होतो वत्समुळे दृष्टान्ताची असिद्धि आहे? अशा शंके- २९।१५ च्या निराकरणानें त्याचा विस्तार करितात असें सांगतात- 'त्याचाच विस्तार' सहकारीच्या संपत्ति समयीं उत्पद्यमान क्षणि-

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नित्यहि भाव कार्यसिद्धीकरितां क्षणिकाप्रमाणें सहकारींची अपेक्षा करितो असें कां मानीत नाहीस? जसाच क्षणिकभाव सहकारींचें सन्निधान असतांच कार्याला उत्पन्न करितो कारण त्याला सामग्रीसाध्यत्व आहे; तसा नित्यहि स्वरूपांत उपयोग नसतांहि सहकारींचें संन्निधा-न कार्याच्या उपयोगाकरितां अपेक्षित करितो. २८.१५ आतां असें मत असेल की क्षणिकहि अपेक्षा करीत नाहींच. कारण अन्य जनककाळीं स्वतः अन्यांच्या अपेक्षेची अनुपपत्ति आहे; कार्यांतर जें अन्य संनिध असतां होतें ते करितें. कारण त्याच्या अन्य संनिध असतांच भाव होतो. अन्यथा अभाव असतो. नित्य तर जनककाळीं सर्वदा जनन प्रसंग येतो.

॥ विवरण ॥

८२।४
असाच 'सामग्रीसाध्यत्व' = सहकारिकव्यापार साध्यत्व असा अर्थ. पुनः हि उपकार्यत्व उपकारक सहकारींची अपेक्षा करितें अनुपकार्य कारण तर नव्हे? अशी शंका घेतो- 'आतां असें मत' ह्या नित्य हें कारणांत कार्याच्या सहकारींची अपेक्षा करून क्रमानें होईल? यावर नाहीं असें सांगतो- 'नित्यतर' कारण सहकारी व कारणांच्या सर्वदा असल्यामुळें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याला धर्मिकत्व असल्यामुळें सहकारींची अपेक्षा सांगितली जाते असा अर्थ. पण सहकारींचें संन्निधान असतां जो कार्याला जन्मतो 'सा- २९१।८
मग्रीसाध्यत्व' पदानें सांगितला जातो असल्यामुळें पुनरुक्ति येते अशी आशंका असतां सांगतात- 'सामग्रीसाध्यत्व' पदाचा अर्थ म्हणजे चक्रदंडादि कारकव्यापारानें निर्वर्त्यत्व असल्यामुळें त्याचें संन्निधान असतां कार्याचा जन्म होतो. म्हणून पुनरुक्ति नाहीं असा अर्थ. पण 'आतां असें मत असेल की' येथें कारणाला सहकारींची अपेक्षा नाहीं असें सांगितलें ते असंबद्ध आहे. कारण कार्यसिद्धीकरितां त्याला त्यांची अपेक्षा संभवते अशी आशंका असतां सांगतात- 'पुनरपि उपकार्यत्व' ही हेतु निश्चयार्थी आहे. ज्याला जेथें कांहीं उपकार असतो तो त्याची अपेक्षा करितो. सहकाऱ्यानें तर कारणांत विशेष उत्पन्न होत नाहीं म्हणून तेथें त्याची अपेक्षा नाहीं असा अर्थ. साम्य असल्याची आशंका घेतात- 'नित्यहि' सहकारींची अपेक्षा असतांही क्रमानें होणें अनुपपन्न आहे असें सांगतो- 'यावर नाहीं' पण क्षण... त्याला नित्यत्व असतांही क्रमानें होणाऱ्या सहकारींच्या अपेक्षेनें क्रमानें होते अशी आशंका असता. कार्य सहकारींनाही स्वरूपानें युक्त आहे किंवा संनिहित तेनी अक्षणिकत्व कल्पना करून पहिल्याचा निरास करितो - 'कारण सहकारींच्या...'

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

स्याद्वा अन्यापेक्षेवा कार्यहेतु? क्षणिकतर जो जनकभाव तो पूर्वी नसतो व नंतर नसतो. म्हणून

॥ विवरण ॥

सर्वदा कार्यजनन येते असा अर्थ. पण सहकारींचे सान्निध्यानही अपेक्षित असते? त्यावर नाही असे सांगतो- 'स्याद्वा अन्यापेक्षेवा' कारण व सहकारी त्यांचा संबंध ही जर कार्याचा हेतु आहे तर तो ही कारण व सहकारी कडून सदा होईल. म्हणून सदा कार्यजन्म होईल असा अर्थ. पण सहकारींची अपेक्षा असलेल्या क्षणिकाकडून ही सदा कार्य उत्पन्न होणार नाही? कारण (केव्हा कार्य होते.) विशेषवान् क्षणी कार्यजन्माचा अभाव असून पूर्वोत्तर काळी विशेषाचा अभाव आहे? त्यावर सांगतो- "क्षणिक तर जो जनक"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जेथें कोठेंही सहकारींचे अस्तित्व सदा सिद्ध आहे असा अर्थ. दुसऱ्याचा अनुवाद करितात- 'पण सहकारींचे' सान्निध्यान ही सदा संभवत असल्यामुळे क्रमाने जनन नाही असे सांगतो 'त्यावर नाही'. 'अन्यापेक्षेवा' येथें काय सहकारी हून व्यतिरिक्ताची (=संबंधाची) अपेक्षा निर्देशिली जाते? किंवा सहकारी व त्यांच्या संबंधाहून अतिरिक्ताची अपेक्षा? पहिला पक्ष बरोबर नाही कारण संबंधाची अपेक्षा सांगितलेली आहे. दुसरा पक्ष मान्य असल्यास तरी संबंध करणाऱ्याचा अभाव असतां संबंधाचा असंभव असतो? अशी आशंका असतां संबंधाचा काय अनागंतुकत्व आहे? किंवा आगंतुकत्व? पहिल्या पक्षीं तो सदा होईल असा अभिप्राय ठेवून दुसऱ्याचा अनुवाद केला असतां दूषित करितो- 'तर तो ही' संबंध कार्य कारण व सहकारी कडून होतो? किंवा दुसऱ्या कडून? पहिल्या पक्षी सर्वदा कार्य प्रसंग येतो. दुसऱ्या पक्षीं ही येतो. कारण अन्याचाही सदाभाव आहे. तेथें ही अन्याची अपेक्षा असतां अनवस्था येते. असा अर्थ. कार्य सातत्य प्रसंग तुल्यही समान आहे? अशी शंका घेतात- 'पण सहकारींची' सत्ता क्षणाला कार्यहेतुत्व असल्यामुळे व त्याचा सदा अभाव असल्यामुळे अतिप्रसंग नाही? अशी आशंका असतां काय ज्या क्षणी सत्ता असते त्याक्षणी कार्याचा जन्म होतो? किंवा उत्तरक्षणी? असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितात- 'विशेषवान् सत्ताक्षणी' अव्यवहित पूर्वक्षणवर्ती कारण असते असा अंगीकार असल्यामुळे एक क्षणमात्र वर्तींचा कार्यकारणता नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात- 'पूर्वोत्तरकाळी' उत्तरक्षणी कारण सत्तेचा अभाव असतां ही कार्य होत असल्यामुळे सदा कार्य होईल कारण असत्व अविशेष आहे असा अर्थ. कार्याच्या अपेक्षेने नियत प्राक्सत्वाला कारणत्व प्रयोजक असल्यामुळे व त्याचा सदा अभाव असल्यामुळे अतिप्रसंग नाही असे सांगतो- 'त्यावर सांगतो'.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

पूर्वोत्तर काळी त्याला कार्याचे उत्पादकत्व नाही. (सिद्धान्ती) हें अयुक्त आहे —

॥ विवरण ॥

हें अयुक्त आहे - याचा अर्थ - अग्निस्वलक्षणाचें धूमस्वलक्षणाप्रत कारणत्व कल्पणें तर शक्य नाही. कारण अन्वयव्यतिरेकबुद्धि क्रमकाळी क्षणमात्रांत नाश होणाऱ्यांच्या (वर्द्धयांच्या) अवस्थानाच्या अयोग आहे. परंतु अग्निधूम संतानांच्या अन्वयव्यतिरेकापासून अग्निलक्षणें धूमस्वलक्षणांची कारणें आहेत असें सामान्य पद्धतीत जाणणें योग्य आहे. तेथें अग्निस्वलक्षणांना विशेषाच्या अभाव असल्यामुळे अंगारकागत्तही अग्निस्वलक्षणापासून धूमाच्या जन्म कां होणार नाहीं? काष्ठ स्वलक्षणाच्या अभावामुळे असें म्हणणें असेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण त्याकाळी स्वसंतानांत विद्यमानत्व आहे. ~~स्वलक्षणांचे~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्थायित्वपक्षांत कार्य मानल्याच्या निरासाकरितां उक्ते हेतु वरून क्षणिकपक्षांतही त्याच्या प्रसंग दाखवितात - 'यात्रा हा अर्थ'. काय ज्या अग्निक्षणापासून जो धूमक्षण उत्पन्न होतो त्याच्याच कार्य कारणभावाचें ज्ञान होतें? किंवा अग्नि धूम जातीयांच्या? असा विकल्प करून पहिला भाग दूषित करितात - 'अग्निस्वलक्षणाचेंच' स्वतंत्र असाधारण व्यावृत्त (पृथक्) लक्षण-रूप आहे ज्याचें तें स्वलक्षण: त्याचें अन्वयव्यतिरेकावरून तें ज्ञान होतें? किंवा अन्वयमात्रावरून? पहिला पक्ष बरोबर नाहीं कारण त्यांत दूषणाचा उद्भव आहे असें सांगतात - 'कारण अन्वयव्यतिरेक', अग्नि असतां धूम असतो असें ज्ञान अन्वयबुद्धि; अग्नीच्या अभाव असतां धूमाच्या अभाव असणें असें ज्ञान व्यतिरेक बुद्धि; त्यांचे एके काळी अवस्थान युक्त नाहीं

असा अक्षरार्थ. तसें दूषणाचें असाधारण. पुनः धूमाच्या अभाव असतां त्याची इच्छा करणाऱ्याकडून त्याच्या जनकाला समर्थ अशा अग्नीचें ग्रहण केलें जातें. परंतु त्यांच्याच जन्यजनकतेचें अग्रहण असल्यामुळे धूमार्थीकडून अग्नीचें ग्रहण घेणार नाहीं असें सांगतात - 'क्षणमात्रांत' कारण ज्यांच्या जन्यजनकतेचें ग्रहण आहे त्यांचा नाश होतो. असा अर्थ. पहिला विकल्पातील दूषणापक्षाचें उत्थापन करितात - 'परंतु' त्यामुळे काय? त्यावर सांगतात - 'तेथें' पण सहकारीचा अभाव असल्यामुळे अंगारकावस्थेंत धूमाच्या जन्म नाहीं अशी शंका घेतात - 'काष्ठस्वलक्षणाच्या', काय काष्ठस्वलक्षण मात्राच्या अभावच हेतु आहे? किंवा संनिहित काष्ठस्वलक्षणाच्या अभाव? पहिला त्यापक्ष असिद्ध आहे असें सांगतात - 'तें बरोबर नाहीं' दुसरा

॥ व्याख्यान ॥

येथें काय अयुक्त आहे ? नियम असतांही निरपेक्षत्व तें असेंकी- जोकोणी कोणाच्या कोठें

॥ विवरण ॥

पण अग्निस्वलक्षण व काष्ठ स्वलक्षणांच्या संसर्गाची अपेक्षा आहे ? असें म्हणणें असेल तर तें बरोबर नाही कारण संतानद्वयाला नित्यत्व असतां त्यांच्या [illegible] होणाऱ्या संन्निधानाचा हि सदा प्रसंग आहे. पण तेथें ही अन्याची अपेक्षा असते असें म्हणणें असल्यास मग येथें नित्यांतही सहकारींचें संन्निधान कदाचित होत असल्यामुळे नित्यकार्यजननप्रसंग मुक्त नाही- असा. पण सहकारीच्या संन्निधानामुळेच कार्योदयाचा नियम असतांही धूम व काष्ठ संतानांच्या उपकार्योपकारक संबंध नाही. असें सांगतो- 'येथें काय' ? परिहार करितात- 'नियम असतांही', सहकारींचा कार्याशी अन्वयव्यतिरेक नियम असतांही उपकार्योपकारकत्व संबंध नाही ही उक्ति विरुद्ध आहे. असा अर्थ. पण अन्वयव्यतिरेक नियमाला उपकार्योपकारक संबंधाची व्याप्ति कोठें दृष्ट आहे ? कार्यकारणांत दृष्ट आहे असें सांगतात- 'तें असेंकी' ? 'कोणी' = अन्वयव्यतिरेक

॥ विवरणव्याख्यान ॥

दुसऱ्याचा अनुवाद करितो- 'पण अग्निस्वलक्षण', काय अग्नि व काष्ठांच्या संसर्गोत्पत्तींत त्यानांच हेतुत्व आहे ? किंवा दुसऱ्याचा ही असा विकल्प करून पहिल्या पक्षांत दूषित करितात- 'नाहीं कारण', दुसऱ्याचा अनुवाद करितो- 'पण तेथें ही', 'अन्याची' = संयोजकाची असा अर्थ. समाधान व्याख्यान करितात- 'येथें ही' त्याचेंच विवरण करितात- 'नित्यांतही' संसर्गींचा सद्भाव असतांही संसर्गाकरिता अन्यापेक्षेचें अंगीकरण असतां कारण व सहकारींचा सद्भाव असतांही संयोजकाच्या सातत्याच्या अभावामुळे संन्निधीला आगंतुकत्व आहे म्हणून व सांगितलेला नित्यकार्यजननदोष प्रसंग येत नाही असा अर्थ. कार्योत्पत्त सहकारीच्या संन्निधानातें अन्वयव्यतिरेक अंगीकार करून उपकार्योपकारक भावाविषयीं आक्षेप घेतो- 'पण सहकारींच्या' कारण प्रमाणाचा अभाव आहे असा शेष. एकग्रंथस्थ शंकेच्या निरासा करितात- 'परिहार करितात', 'कारण प्रमाणाच्या अभाव आहे' असें जें सांगितलें त्याच्या निरास करितात- 'सहकारींच्या', पण अन्वयव्यतिरेक नियमाला उपकार्योपकारक संबंधाची व्याप्ति दिसत नसल्यामुळे उपकार्योपकारक भाव नाही असें सांगतो- 'पण अन्वय' ? व्याप्तीचें अदर्शन असिद्ध आहे असें सांगतात- 'कार्यकारणांत', उपादान व उपादेयांत असा अर्थ. नियमाच्या अनुपपत्तीला स्पष्ट करितात—

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

नियम असतो तो त्याच्या अपेक्षेच्या प्रभावामुळे असतो. कारण अनपेक्ष्यत्व असतां नियमाची अनुपपत्ति येते. असें असल्यामुळेच कार्यकारणभावाची सिद्धि होते व कार्यावरून विशिष्ट हेतूचें ग्रहण होतें. तेथें जर क्षणिक कारण सहकारींची अपेक्षा करीत नाही तर त्याचें कार्य ही करीत नाही तर नियम

॥ किरण ॥

'कोणत्या' = कार्यविशेषाच्या, 'कोठें' = उपादान कारणविशेषांत, उपकार्योपकारकभाव संबंधाचा अभाव असतां जलधूमाप्रमाणे काष्ठधूमांत ही अन्वयव्यतिरेक नियमाची अनुपपत्ति येते, असा भाव. पण ज्यांच्या अग्निधूमस्वलक्षणांत कार्यकारणभाव दृष्ट आहे तेथेंच अन्वयव्यतिरेक नियम आहे अग्निधूमसंतानांत नाही. कां ज्यांचें अविशेषामुळे धूमस्वलक्षणाचें कारण अशा सर्व अग्निस्वलक्षणांत काष्ठाच्या संयोग असंयोगामुळे धूमाच्या भावाभावदर्शनानें सहकारी कारणांत (कार्याच्या)

अन्वयव्यतिरेक नियम व अपेक्षालक्षण उपकार्योपकारक संबंध होईल. म्हणून कार्यकारण स्वलक्षणाहून अन्य सामान्यापर्यंत कार्यकारणयोग्यता प्राप्त नाही. त्यावर सांगतात - 'असें असल्यामुळेच'. सामान्यापर्यंत व्यवहार दृष्टच आहे असा भाव. पण सामान्यापर्यंत जन्यजनकता नियम असो त्यामुळे काय? त्यावर सांगतात - 'तेथें जर'.

॥ किरणव्याख्यान ५

'उपकार्योपकारकभाव'. पण सहकारींना कार्याशी अन्वयव्यतिरेकित्व असतां त्यांच्यांत उपकार्योपकारकभाव संबंध राहील परंतु तेथ नाही अशी शंका घेतो - 'पण ज्यांच्या'. द्रव्याच्या व्यक्तींत भेद असतांही त्याच्या संतानैक्यावरून अन्वयादिकानें कार्यकारणतेची अवगति कुठें आहे असा अर्थ. पण धूमपर्यंतच्या अग्नीच्या ग्रहणाच्या उपपत्तिपरून त्यांच्या जातींत तो नियम आहे असें सांगितलें. त्याचा निरास करितो 'अग्निधूमसंतानांत'. म्हणतात - हेतुहेतुमद्भाव असतां ही अग्नीचें ग्रहण उपपन्न होतें 'धूम अग्नीपासून उत्पन्न होतो', त्याचा धूमसजातीयत्व असल्यामुळे (मान्य) धूमाप्रमाणें 'अशा अनुमानावरून असा अर्थ. 'त्यावर सांगतात' म्हणून सामान्यापर्यंत कार्यकारणभाव असतो असें मानिल्यास त्याचे पर्यायें हेतु सांगतात - 'सामान्यापर्यंत' स्वलक्षणाच्या कार्यकारणभावपक्षांत तर दृश्यपर्यंतच दृश्याचें ग्रहण होणार नाही कारण जाती नाहीसा आहे. कल्पित जातीच्या अंगीकार असतां अपेक्षा (= नियमन अपेक्षा) सिद्ध होते कारणसंतानाचाही अवास्तवत्व आहे. वसंता मोना व द्रव्याला क्षणिकत्व असल्यामुळे अन्वयादिकाचें ग्रहण करितां येणार नाही. म्हणून

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

२८।१५

कशी ? तो असे कीं - जर हेतु परंपरेच्या प्रतिबंधामुळे हेतु स्वरूपांत सहकारींची अपेक्षा करीत नाही व स्वतः जनन शक्ति असल्यामुळे कार्यांतरही करीत नाही व कार्यही करीत नाही कारण त्या-कार्याही शक्तिमत्वाने बळेंकरून त्याचे जनन होते तर सहकारी सान्निध्य नियम निरर्थक होतो. काकतालीय स्वरूप जातो. व तसें असतां सर्वच कार्य कारण व्यवहार उच्छिन्न होतील.

॥ विवरण ॥ ८।१५

सांगितलेल्या अर्थाला संबंधताप - 'तो असे कीं' 'हेतुपरंपरेच्या प्रतिबंधामुळे' पूर्व पूर्व क्षणापासून उत्तरोत्तर क्षणांच्या उत्पत्तिमुळे (~~[illegible]~~) असा अर्थ. 'स्वतः' - कारणाला स्वतःशक्तिमत्व असल्यामुळे असा अर्थ. 'कार्यहीस-हकारींची अपेक्षा करीत नाही' कारण कारणापासूनच त्याचें जनन होते असा अर्थ. पण वन्हि स्वलक्षणापासून धूमजनना-त काष्ठसंसर्गाचेंही सन्निधान असल्यामुळे ~~[illegible]~~ सहकारी कल्पिले जाते ? तसें नाही कारण पूर्वीही धूमजननयोग्य अग्निस्वलक्षणाला काष्ठसंसर्गाच्या अभावामुळे अहेतुत्व लक्षण व्यतिरेकाच्या दर्शनावरून अन्वय मात्रावरून त्याच्या सहकारित्वाची सिद्धि होत नाही. असें सांगतात - 'काकतालीय' मग सहकारींची अपेक्षा नसो व कारण हेंही नसो ~~[illegible]~~ यावर सांगतात - 'व तसें असतां' म्हणून क्षणिकवादींच्या सहकारी सन्निधानक्रमाच्या अभिप्रायामुळे कारणत्व

॥ विवरण व्याख्यान ॥

२९।२०

पुनः कोणाची आशंका असतां, त्याच्या निरासासाठी त्यामुळे तसें नाही असें सांगतात - 'सांगितलेल्या' स्वतः जनन शक्ति असल्यामुळे असें सांगितलें असल्यामुळे ~~[illegible]~~ स्वभाववादाची शंका येईल त्याचें निरसन सांगतात - 'कारणाला स्वतः' पण अन्वयाच्या अभावावरून कार्य कारणता सिद्ध होत असल्यामुळे व्य-
(निरर्थक ~~[illegible]~~) होतो हा.)
तिरेकाची अपेक्षा नाही व त्यामुळे व्यक्तींनाच हेतुत्व आहे. म्हणून आतां (~~काकतालीय~~) प्रसंग नाही. अशी शंका घेतां 'पण वन्हि स्वलक्षण' अन्वयमात्राने कार्यनिष्पादकत्व असतां पक्व ताडफळ पतनकाली काक संबंधालाही पतनसाधनता प्राप्त होत असल्यामुळे हें बरोबर नाही असें सांगतात - 'तसें नाही' 'पूर्वीही' काष्ठसंसर्गाच्या अभावेपि, इत्यादि ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. पण क्षणिकाला कारणत्व असतांही एकाला अनेक कार्यकर्तृत्व कसें? कारण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

म्हणून स्वतः जनक असा क्षणिक कोही असला, स्वरूपांत उपयोगी नसला तरीही सहकारीची कार्यसिद्धीकरिता अपेक्षा म्हटली पाहिजे. किंवा सामग्री साध्य त्यामुळे कार्याचा म्हटला पाहिजे. कारण तेथें नियम आहे तसेंच तिथें तशी म्हटली पाहिजे. अशा रीतीने येथें आणखी ही विशेष सांगत नाही. म्हणून अशा रीतीने अर्हत्कार्यांचें सदा एकरूपक असल्यामुळे, त्या कार्याचिं स्थायित्व असतां ही अर्थक्रिया संभवत असल्यामुळे नेतांच्या स्वगत असेल त्या मात्राने महा-

॥ विवरण ॥

म्हणून आहे असा उपसंहार करितात - 'म्हणून स्वतः जनक' हा अर्थ - ज्याप्रमाणे एका अग्निस्वलक्षणापासून समान देशी अग्नि, वर धूम, खाली भस्म, फुंकणांत विज्ञान अशा रीतीनें सहकारींच्या भेदानें देशभेदाप्रमाणें एकापासून अनेक कार्ये उत्पन्न होतात. तसेंच एका कारणापासून काळभेदानें सहकारीच्या भेदामुळे कार्यभेद होतात - असो. म्हणून वि-धायांचीं अभेद असतांही अर्हत्संवेदनाच्या प्रमाणें अद्वितीय संवेदनाहून भेदानें ही अर्थक्रियासमर्थतेनें अवस्था-यिंत्वाच्या (अर्हत्) त्यांचा सिद्धान्त खंडण पावला आहे. असा उपसंहार करितात - 'म्हणून अशा रीतीनें' याकिंवा-सामान्यानें तर सिद्धान्तांचें सांकर्य असल्यामुळें अर्थवाद, इतिहास पुराणांत प्रामाण्य न मानल्यामुळें देवता स्वर्ग-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अनन्त्र

प्रमाणें दिसत नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'हा अर्थ' फुंकणांत विज्ञान = स्वविषयक ज्ञान, 'सहकारींच्या भेदामुळें' - एका अग्नीपासून काष्ठादिकांच्या संस्कारामुळें पुढें अग्नीक्षण उत्पन्न होतो. आर्द्रतेच्या संस्कारामुळें धूम, इंधनाच्या संस्कारामुळें भस्म, नेत्रसंयोगाच्या संस्कारामुळें विज्ञान, असा अर्थ. परम प्रकृताचा उपसंहार करितात - 'म्हणून विधायांही' पूर्वी (पृ. २५१ वरील विवरणामध्ये) विषयवर्तें सत्याच्या अभेदामुळें (सामान्ये) अपसिद्धान्त होतो. अशी आशंका असतां 'अगोदर सिद्धान्तांचा संकर होईल' असें सांगितलें. त्याचें विवरण करितात - 'याकिंवा' काय हे गुरूच्या आक्षेपाला किंवा वार्तिककारांच्या ईश्वराच्या एकदेशीचा असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात - 'मंत्र' 'प्रमाण्य न मानल्यामुळें' - स्वार्थी प्रामाण्य न मानल्या-मुळें असा अर्थ. चतुर्थ्यंत शब्दाहून निराळी विग्रहवान् देवता गुरु मानीत नाही. त्याप्रमाणें चार्वाक व बौद्ध हे देवता मानीत नाहीत त्यामुळें

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ व्याख्यान ॥

यानिकपक्ष समर्थन केला जात नाही. परंतु ग्रस्त अहंकारी आत्म्याचा स्थायित्वाचा अभाव

॥ विवरण ॥

ईश्वर सर्वज्ञांना मान्य करीत नसल्यामुळे व क्षणिक प्रमाण संघाच्या क्षणिकत्व मताला मानीत असल्यामुळे लोकायत (चार्वाक) व बौद्धांच्या अंशाहूनही परिणत प्राभाकर-भेदाभेदाला मानीत असल्यामुळे व मंत्रादिकांच्या प्रामाण्यामुळे क्षपणक (जैन) व लोकायतांच्या अंशाहूनही परिणत वार्तिककार (भाट्ट) आहे असे मानले पाहिजे. आतां जो कोणी सरक्षपणकपादावर अवनत शिरोविंद्र, तत्त्वदर्शन व तन्निष्ठ परमहंसांच्या धूळरूपी तीव्रवायुने विक्षिप्त होणार नाही असा, स्वपरपक्षाच्या गुणदोष विभागाने दूरीकृत विज्ञान, भेदाभेदांच्या योगाने संबंध मोक्षादिकाला संकरप्रमाण करणारा — दुर्जन रमणीयवाणी बोलतो की — हा वेदान्तवाद सुगतांच्या विज्ञानवादाच्या समान आहे. तो सांप्रदायिक श्रवणाच्या परिचयाच्या शून्यतेने दर्शनाच्या विवेकाला न जाणणारा निराकरण करण्यास योग्य नाही. परंतु शोचनीय आहे. म्हणून विद्वानांकडून उपेक्षणीय आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

—हित. त्यामुळे त्यांच्याशी यांचे साम्य आहे. त्यांचे मंत्रादिकांत प्रसिद्ध स्वर्गादिकही मानीत नाहीत हेही समान आहे. तसे वेदान्तांत प्रसिद्ध मोक्षही मानीत नाहीत. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करीतात — 'भेदाभेदाला' — सिद्धान्त पक्षाचा उत्थापन करीतात. 'आतां जो कोणी' 'स्वपणकपादावर अवनत शिरोविंद्र' — या विशेषणाने भेदाभेदवादित्वाने क्षपणकाशी सादृश्य वर्णिल्यामुळे त्याच्या सिद्धान्ताचे उपेक्ष्यत्व सांगितले. तत्त्वज्ञानशून्यतेमुळेही त्याच्या मताचे उपेक्ष्यत्व सांगतात — 'तत्त्वदर्शन'. न्यायशून्यत्वामुळेही उपेक्ष्यत्व सांगतात — 'स्वपरपक्षाच्या' इष्ट व अनिष्ट अर्थांत त्याची प्रवृत्ति संभवत नाही असे सांगतात — 'भेदाभेदांच्या योगाने'. बंधाचा अनुपपत्ति असल्यामुळे व
बंधाच्या निरासाकरितांही नाहीं का रुचा-
मोक्षाला त्याच्या अनित्यत्वामुळे त्याच्याकरितां प्रवृत्ति नाही. तसें, मोक्षाशी अभिन्नतेने बंधाच्या असंभवही आहे. 'आदि' शब्दाने श्रवणादिकांचे ग्रहण जाणावे. पण शास्त्रांत जल्पन उपर्युक्त आहे. त्याबद्दल सांगतात — 'दुर्जन रमणीय'. अभिमानाकरितांही हेतु
त्याच्या परिचयाच्या अभावा
सांगतात — 'सांप्रदायिक'. वेदान्त संप्रदायाच्या श्रवणाभावामुळे व ~~...~~ मुळे वेदान्तसिद्धान्ताचे बौद्धसिद्धान्ताहून अंतर जाणत नाही. त्यामुळे निरास करण्यास योग्य नाही. कारण "विवादस्य विशारदस्य संसारे वेसरत बुधैः" असा न्याय आहे. असा अर्थ. मग स्वीकारावेत प्रश्न असा की त्याबद्दल नाही असें सांगतात — 'परंतु शोचनीय'. सांप्रदायिक श्रवणादि शून्यत्व प्रसिद्ध आहे.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=18.01.20 15:56
,TRANSFERRED=2020/01/18 at 16:26:09
,PAGES=175
,TYPE=STD
,NAME=S0002573
,Book Name=M-1375-SHRI BRAHAMSUTRA SUTRI BHASYA VYAKHYANAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection